Jean Deshayes

civilizaţiile vechiului orient

Editura Meridiane

Civilizațiile vechiului Orient

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

JEAN DESHAYES
Les Civilisations de l'Orient Ancien

Volumul face parte
din colecția Les Grandes Civilisations
condusă de RAYMOND BLOCH.

Jean Deshayes

civilizaţiile vechiului orient

Vol. I

Traducere de
CONSTANŢA TĂNĂSESCU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1976

S-a adoptat formula fonetică pentru numele proprii şi geografice intrate în literatura ştiinţifică românească în această formă; s-a păstrat forma literaturii ştiinţifice internaţionale pentru numele care n-au intrat încă în textele româneşti. Menţionăm că acestea au fost verificate de academician prof. Emil Condurachi.

Pe copertă:
Detaliu din friza în relief de la
Calea sacră din Babilon
Staatliche Museen zu Berlin
Vorderasiatisches Museum

În memoria tatălui meu

MULŢUMIRI

O lucrare din colecţia Marile Civilizaţii *n-ar fi putut fi dusă la bun sfîrşit fără colaborarea întregii echipe pe care a reunit-o Editura Arthaud.*

Mulţumirile mele se adresează în primul rînd lui Raymond Bloch, care a avut bunăvoinţa să-mi încredinţeze redactarea acestui volum, şi lui Sylvain Contou, directorul literar căruia îi datorăm ţinuta plină de rigoare, de la un volum la altul, a unei formule care şi-a dovedit în prezent eficienţa; sfaturile sale, de o amicală fermitate, merită întotdeauna să fie luate în consideraţie. Dominique Raoul-Duval a asigurat, cu dinamismul lui prietenesc, desfăşurarea fericită a ultimelor etape — adesea cele mai dificile — care au precedat publicarea; mulţumită amabilităţii şi devotamentului său, toate greutăţile au fost înlăturate în chip miraculos: nu i-aş putea fi niciodată îndeajuns de recunoscător, întocmai ca şi doamnei Claire Hallouin, care a luat parte în mod deosebit de activ la punerea la punct a lucrării, căreia i-a consacrat o atenţie neobosită, migală şi vigilenţă. Şi cum mi-aş putea exprima recunoştinţa ce i-o port doamnei Yvette Maamar care a dactilografiat cu atîta grijă cea mai mare parte a textului, participînd în egală măsură la ultimele faze ale elaborării materiale a cărţii, doamnei Josette Champinot care a strîns bogata documentaţie fotografică de unde a fost extras materialul ilustrativ, ca şi lui

Jacques Roblin, care a asigurat o remarcabilă punere în pagină?

Lucrării de față i s-ar putea găsi greșeli și mai grave dacă textul n-ar fi fost recitit cu mare atenție de către prietenul meu Jean-Paul Boucher, și dacă n-ar fi făcut obiectul unor fructuoase schimburi de vederi între noi de-a lungul a numeroase seri lyoneze. Un specialist într-o antichitate diferită de cea a Orientului însemna în ochii mei lectorul ideal pentru o lucrare care intenționează să se adreseze neinițiaților. Îi mulțumesc din toată inima pentru ajutorul și prietenia sa.

NOTA EDITURII FRANCEZE

Prezenta lucrare face parte din colecţia Marile Civilizaţii. *Această colecţie răspunde unei necesităţi de ultimă oră. Dorinţei tuturor cititorilor noştri de a parcurge un text agreabil, nevoii lor de sinteză, ca şi de unele cuprinzătoare priviri de ansamblu li se adaugă de acum înainte gustul pentru precizie, pretenţia unui contact nemijlocit cu documentele şi cu monumentele, ca şi, de asemenea, nevoia unui ghid care să incite la analiză şi să orienteze către studii mai specializate. Ne-am străduit aşadar să rezolvăm o atare problemă adresîndu-ne unor savanţi al căror talent literar, a căror vastă cultură şi practică îndelungată în învăţămînt constituiau o chezăşie pentru soluţionarea unei probleme atît de complexe. Ne-am gîndit să reunim în volumele acestei colecţii ceea ce, în mod obişnuit, se află dispersat în lucrări cu profil diferit: eseuri, biografii, atlase istorice, albume de fotografii, cataloage şi dicţionare etc. Nu putea fi, bineînţeles, vorba de un compendiu, de o simplă adiţiune, ci de o selecţie care permite cititorului să ia contact cu feluritele documente de la care a pornit autorul pentru a-şi elabora sinteza, cu alte cuvinte esenţialul, viaţa şi sufletul cărţii şi a civilizaţiei studiate.*

Materialul ilustrativ, care cuprinde 214 fotografii în alb-negru şi 8 planşe în culori, este grupat pe fascicole ce corespund temelor principale ale textului, fiecare fascicolă (ca dealtfel fiecare hartă,

plan sau desen) fiind însoţite de legende în care se pune accentul pe interesul lor documentar[1] *Şaptezeci şi nouă de hărţi, planuri şi desene, inserate în text şi în index sau grupate într-un atlas, înlesnesc situarea evenimentelor sau a locurilor în contextul lor geografic, şi restituirea, atît cît este cu putinţă, a stării primare a monumentelor, mergînd pînă la amănuntele arhitecturii lor.*

În ceea ce priveşte textul, acesta este repartizat în trei părţi:

1 — Primele şase capitole ale lucrării prezintă evoluţia istorică în totalitatea ei.

2 — Urmează apoi opt capitole consacrate civilizaţiei.

3 — Un dicţionar istoric şi biografic plasat la sfîrşitul lucrării îngăduie ca unele probleme speciale să poată fi raportate la text, dar care — fapt ce reprezintă o inovaţie importantă — furnizează şi o seamă de precizări şi de explicaţii complementare asupra unui însemnat număr de personaje, noţiuni, instituţii şi monumente menţionate în text şi cronologie sau figurînd în materialul ilustrativ (trimiterea la articolele complementare din dicţionar este semnalată în text printr-un asterisc).

Dicţionarul este completat de 48 de pagini de tabele cronologice (care apar în versiunea română în volumul 3) în coloanele cărora se pune în evidenţă concordanţa între evenimentele militare şi politice şi faptele de civilizaţie din ţările Orientului vechi.

În sfîrşit, o bibliografie orientativă permite cititorilor — studenţi printre alţii — care doresc aceasta, să aprofundeze studiul uneia sau alteia dintre probleme.

---

[1] În versiunea românească toate fotografiile apar în alb-negru repartizate în cele trei volume.

PREFAȚĂ

Istoria, reinvierea trecutului: dacă există un domeniu unde expresia corespunde întocmai realității, acesta este cel care privește Orientul vechi. Pînă către mijlocul secolului trecut, vaste întinderi de nisip arzător sau de platouri aproape pustii păstrau, îngropate, vestigiile materiale ale unor civilizații a căror amintire nu fusese păstrată de nici o literatură. În această sută de ani, progresele cercetării au fost hotărîtoare și lucrarea de față, fără să ascundă nimic din obscuritatea și lacunele ce mai dăinuie încă, aruncă o vie lumină asupra multitudinii și importanței cunoștințelor dobîndite.

Volumele precedente, datorate, respectiv, lui François Daumas, François Chamoux, Pierre Grimal și Guido A. Mansuelli, apărute în aceeași colecție, fuseseră consacrate civilizațiilor din Egiptul faraonic, din Grecia miceniană, arhaică și clasică, din Roma și Europa veche privind anumite regiuni ale bazinului mediteranean. Frumoasa carte a lui Jean Deshayes vine să desăvîrșească un tablou care a fost lucrat prin tușe succesive și ale cărui elemente diferite prilejuiesc în prezent o punere în valoare reciprocă.

Iată așadar o întreagă parte din trecutul cel mai îndepărtat al omului care a ieșit la iveală datorită muncii plină de perseverență dintr-un răstimp ce depășește cu puțin un secol. Străduințele strîns unite ale unor savanți specialiști din diferite discipline au fost indispensabile și hotărîtoare.

Fără îndoială că la început totul a depins, totul depinde încă de arheologie, de acea investigare pe teren care nu devine metodă decît cu precizarea progresivă a regulilor fundamentale privind cercetarea. Totul a izvorît din cutezanţa şi perseverenţa arheologilor proveniţi din şcoli şi din ţări dintre cele mai diverse şi care au înfruntat greutăţi, pericole şi mari eforturi pentru a smulge pămîntului, din Creta pînă la malurile Indului, un răspuns la întrebările ce privesc naşterea şi dezvoltarea celor dintîi civilizaţii ale umanităţii. Departe, cel mai adesea, de ţara lor de origine, aceşti pionieri, aceşti savanţi s-au simţit mai liberi, mai lipsiţi de idei preconcepute decît dacă ar fi lucrat în propria lor patrie. În felul acesta s-a operat în arheologie o mutaţie în ceea ce priveşte importanţa. Nu mai era vorba de a găsi originile şi trecutul unei civilizaţii familiare, ci de a porni în căutarea unei lumi necunoscute. Poate că, în felul acesta, a fost stabilită regula de aur a cercetării ştiinţifice: păstrarea, pe toată durata lucrărilor, a distanţării, a detaşării, a recului.

Nimic nu s-ar fi putut face fără arheologie, am spus. Da, dar nimic n-ar fi reuşit numai cu unicul ei concurs. Dacă astăzi putem urmări, după uimitoarele descoperiri din epoca neolitică datorate săpăturilor celor mai recente, naşterea, dezvoltarea şi succesiunea oraşelor şi a imperiilor, datorăm aceasta documentelor scrise lăsate de om şi descifrării lor. Cele mai preţioase vestigii scoase la lumina zilei de hîrleţul arheologului au fost monumentele cu inscripţii şi impresionantele serii de tăbliţe de argilă acoperite cu texte cuneiforme al căror număr creşte aproape zilnic. Textele respective datează însă din cele mai îndepărtate timpuri. Această miraculoasă invenţie a omului, scrierea, a luat naştere în Orient în a doua jumătate a mileniului al IV-lea î.e.n. Astfel că aproape trei mii de ani separă momentul în care populaţiile mesopotamiene au avut la dispoziţie acest incomparabil instrument de cultură de cel în care, în Occident, popoare ca latinii, şi apoi celţii, au fost nevoite să-l împrumute de la vecini. Imens interval de timp

care el singur explică enormul decalaj, ce variază potrivit locurilor, privind cunoştinţele noastre istorice.

Începînd de la mijlocul secolului trecut, filologi şi lingvişti, avînd în vedere textele de origine şi de natură diversă, s-au văzut puşi în faţa unor sarcini urgente de descifrare şi de interpretare. Încetul cu încetul panorama aceasta de scrieri şi de limbi a început să se lumineze, deschizînd cele mai largi perspective. Bineînţeles că cele mai vechi tăbliţe din Sumer, din Elam, din India şi din Creta constituie şi astăzi un mister; linearul A cretan nu şi-a dezvăluit încă secretul. Dar, cu toate problemele acestea încă nedezlegate, aportul lingvisticii şi al filologiei e de o importanţă covîrşitoare. Structurile limbilor, înrudirile dintre ele, apariţia şi evoluţia scrierilor apar tot mai clare în faţa ochilor noştri, şi descifrarea tăbliţelor de argilă, pe care scribul le-a acoperit cu semne prin uşoare şi rapide lovituri aplicate cu trestia lui tăiată oblic şi ţinută în pumn, i-a pus pe savanţi în prezenţa unor manifestări dintre cele mai diverse privind literatura, dreptul, ştiinţa, cu alte cuvinte gîndirea orientală.

O istorie complet nouă şi ivită din strînsa cooperare dintre disciplinele care stau la baza ei, aceasta este aşadar imaginea exemplară pe care ne-o oferă studiul Orientului vechi. Iar pentru a întocmi tabloul ei complex, pentru a fixa starea de fapt a unei ştiinţe în plină dezvoltare, era nevoie de un om înzestrat cu o serie de calităţi rare: să stăpînească metodele de investigaţie care au dus la succesele prezente şi să posede sensul intim al istoriei. Aşa cum este dealtfel cazul lui Jean Deshayes, lucrarea pe care ne-o oferă astăzi fiind mărturia acestei afirmaţii. Mulţumită lui Jean Deshayes toată lumea Orientului reînvie în necuprinsa complexitate a tramei de evenimente, dar şi cu feluritele constante fundamentale ale propriului ei destin. Analiza este precisă, strînsă şi sobră, judecata prudentă şi plină de măsură, cercetătorul întrezărindu-se în mod nedezminţit de-a lungul paginilor de largă sinteză.

În primele capitole asistăm la creşterea progresivă a civilizaţiei orientale, la primele raze ale răsăritului său, apoi la întemeierea oraşelor, a statelor şi a imperiilor, la ciocnirile şi la crizele pe care le-au cunoscut, rînd pe rînd, acestea. Autorul nu s-a mulţumit să urmărească şi să descrie, cu o mare claritate, deplasările succesive ale diferitelor popoare în epoca lor de formare şi luptele acestora, fie pentru a-şi cîştiga independenţa, fie pentru a ajunge pe primul loc în cursa pentru hegemonie. El caută, de asemenea, să ne facă să înţelegem cauzele profunde, politice, religioase, economice şi sociale, care stau la baza tuturor tulburărilor şi răsturnărilor de situaţie asupra cărora se opreşte. Lacunele informaţiei de care dispunem nu sînt trecute niciodată sub tăcere, şi prudenţa atitudinii sale conferă cu atît mai multă forţă judecăţii.

Urmează apoi tabloul civilizaţiei însăşi, tratîndu-se în capitole dense, rînd pe rînd, războiul, economia şi societatea, statul, viaţa religioasă, viaţa cea de toate zilele, arta, iar la urmă cuceririle geniului oriental şi literatura.

Nu este o întîmplare că la începutul lucrării e vorba despre război. Desigur că istoria care se scrie astăzi nu mai este istoria bătăliilor purtate şi a tratatelor încheiate. Dar, aşa cum pe bună dreptate spune Jean Deshayes, destinul Orientului vechi n-a fost, din nenorocire, decît o lungă succesiune de războaie de cucerire, de regate întemeiate şi apoi nimicite prin forţă. Autorul a demontat resorturile acestor conflicte, motive de ordin economic, tendinţele imperialiste ale suveranilor, ridicarea popoarelor exploatate ce încercau să se elibereze de jugul înrobitor care le era impus.

Progresele economice au fost, bineînţeles, consecinţa urbanizării şi a centralizării puterii. Dar dezvoltarea modurilor de producţie, favorizată de suverani şi de cler, nu trebuia, în definitiv, să le servească decît acestora. Exigenţele excesive ale palatului şi ale templului, ca şi împărţirea populaţiei în clase sociale, au dat naştere unui sistem sever de exploatare, adesea inuman. Unicul mod de gu-

vernare a fost despotismul, care se sprijinea pe cler și pe puterea militară. Suveranul, ocrotit de divinitate, pretindea o supunere absolută, pe care nu a putut-o tempera nici un fel de evoluție politică. Formarea marilor imperii a dezvoltat și a diversificat o birocrație care constituia mașinăria esențială a statului. Numai civilizația minoică pare astăzi, văzută prin prisma vestigiilor ei materiale, să ne ofere o oarecare imagine a fericirii. În celelalte regiuni viața populațiilor pare marcată de pecetea nesiguranței și a fricii.

Însăși viața religioasă degajă un aer de obsedantă neliniște. Dacă suveranul este atotputernic pe pămînt, divinitatea este, și ea, exigentă și redutabilă. Panteoanele erau, bineînțeles, diferite, potrivit popoarelor respective, și au suferit anumite modificări datorită vicisitudinilor politice. Dar exigențele zeilor au rămas tot timpul aceleași. Omul Orientului vechi trebuia să aibă cea mai mare grijă ca să nu încalce regulile cultului, fiecare act al său putînd atrage asupra lui necurățenia și impuritatea. Marea problemă rămînea tălmăcirea semnelor pe care zeii le trimiteau pe pămînt în mod constant. Bibliotecile din vechea Mesopotamie conțineau un mare număr de manuale destinate formării preoților-ghicitori și importanța manticei babiloniene n-ar putea fi nicicînd supraestimată. Avem de-a face cu o disciplină de o surprinzătoare complexitate care se baza pe secole întregi de observație și prescria reguli de interpretare justă a semnelor prevestitoare. O știință falsă, dar care se bazează pe un spirit de observație de o rară calitate, ceea ce ne îngăduie să pătrundem pînă în străfundul unei psihologii marcată de veșnica teamă de a încălca poruncile divine și de grija de a sonda un viitor statornicit și determinat de puterile de sus. Totuși, în această atmosferă apăsătoare, odată cu doctrina israelită și cu cea zoroastriană, se ivește o etică individuală. Monoteismul evreiesc se va izola în mijlocul credințelor adînc înrădăcinate în Orientul vechi.

Creația artistică este, pe de altă parte, multiformă și nu poate fi redusă la definiții prea simple.

Religioasă, monarhică, dinastică, scopul esențial al artei va fi preamărirea persoanei suveranului și celebrarea atotputerniciei zeului. Și o vedem fixîndu-se ici și colo în niște convenții și formule care nu vor varia cîtuși de puțin cu timpul. Cu toate acestea arta cretană n-a dat înapoi în fața îndrăznelii, iar fantezia și naturalismul ei îi rezervă un loc aparte în contextul artistic al Orientului vechi.

Concluzia la care ajunge Jean Deshayes la sfîrșitul lucrării sale este nuanțată și lucidă. Rolul geniului sumerian se vădește capital. Mulțumită acestuia, și înainte chiar de întemeierea marilor imperii mesopotamiene, principalele cuceriri avuseseră deja loc, totul părea în ordine. În desfășurarea unei istorii de lungă durată, structurile economice și sociale nu suferă nici un fel de modificare, individul neafirmîndu-se niciodată față de grupul social a cărui pondere e covîrșitoare. Greciei, moștenitoarea Orientului, avea să-i revină sarcina de a depăși aporturile care i-au fost aduse și, proclamînd primatul rațiunii și al drepturilor individuale, să pună bazele umanismului.

RAYMOND BLOCH

INTRODUCERE

„Atunci el va întinde mîna sa și spre miazănoapte și va nimici Asiria, va pustii Ninive și o va preface în pustietate.

În mijlocul cetății vor sălășlui turmele și toate dobitoacele pămîntului ...

Iată cum a ajuns cetatea cea veselă care stătea fără grijă ... Cum a fost pustiită și prefăcută în culcuș pentru dobitoace!“

(*Sofonie*, II, 13—15)[1]

Soarta tragică pe care i-o preziceau cetății Ninive imprecațiile profeților a lovit rînd pe rînd cele mai vestite orașe ale Orientului. Timp de secole, nu le-a mai dăinuit decît numele: Ur în Caldeea, Troia, Cnossos, pe care le preamăreau textele biblice sau homerice. Nici chiar amplasarea lor nu mai era cunoscută cu toată certitudinea. Despre numeroase alte metropole, ca Hattușaș, capitala imperiului hitit, amintirea s-a șters cu desăvîrșire. Numai cîteva din orașele levantine, Tirul, Sidonul, Ierusalimul, au supraviețuit mai mult sau mai puțin, iar memoria oamenilor mai păstra ecoul gloriei lor trecute. Deoarece în decursul secolelor, Biblia, depozitară a unei tradiții, dealtfel foarte fragmentară, deformată în plus și de patosul național și religios al poporului evreu, l-a transmis din generație în generație. Istoria Orientului nu mai apărea decît răsfrîntă de oglinda aceasta lipsită de fidelitate, care, despre Babilon și marele lui rege Nabucodonosor, de pildă, ne transmitea o imagine monstruoasă, de sînge și luxurie.

E drept, însă, că viziunea aceasta fusese rectificată de tabloul mai puțin părtinitor pe care îl

[1] Traducerea textelor biblice aparține *Bibliei* oficiale, publicată de Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1968.

întocmise Herodot în secolul al V-lea î.e.n. cu privire la cîteva civilizaţii orientale. În ciuda fanteziei şi a credulităţii sale, istoricul grec reuşeşte să ne ofere, din acest Orient pe care l-a vizitat el însuşi, o descriere care îşi păstrează valoarea pînă astăzi. Cu toate acestea, nu trece cîtuşi de puţin dincolo de epoca babiloniană; de fapt, nu începe în mod efectiv decît cu domnia lui Cirus, cu alte cuvinte cu mijlocul secolului al VI-lea î.e.n. Acelaşi imperiu al perşilor ahemenizi îl descrie, către anul 500 î.e.n., geograful Hecateu din Milet, iar un secol mai tîrziu Ctesias, medicul personal al lui Artaxerxe al II-lea; dar nici din opera lor nu au mai rămas decît unele fragmente răzleţe. Strabon, în sfîrşit, Diodor sau Plutarh n-au fost nici ei contemporani cu evenimentele pe care ni le relatează, iar descrierile lor referitoare la vechea lume orientală oglindesc tradiţii a căror autenticitate este uneori îndoielnică. De fapt, abia în zilele noastre s-a putut descoperi la geografii şi istoricii greci o importantă parte de adevăr: a fost nevoie ca arheologia să confirme unele dintre afirmaţiile acestora, ca să se poată risipi dispreţul cu care erau tratate.

Oricum, din istoria Orientului nu se cunoşteau, pînă în secolul al XIX-lea, decît perioadele cele mai recente, epoca imperiilor neobabilonian şi ahemenid, ca şi cea a oraşelor feniciene şi a regatelor evreieşti. Şi, cum era şi firesc, domeniile acestea privilegiate au atras cele dintîi atenţia curioşilor în secolul al XVIII-lea, cînd, cu alte cuvinte, în Grecia şi în Italia se trezise un interes pasionat pentru antichitatea clasică. Încă din jurul anului 1750, lucrările lui Swinton şi ale lui Barthélemy au dus la descifrarea limbii feniciene, prima limbă orientală căreia i s-a dezlegat taina. Adevărul este că aceasta prezenta o puternică asemănare cu ebraica, aşa că studiile privind civilizaţia feniciană au mers multă vreme paralel cu cercetările biblice.

Tot către sfîrşitul secolului al XVIII-lea oamenii de ştiinţă au început să se intereseze pentru prima oară de textele cuneiforme: încă din 1780 Niebuhr copia cîteva din inscripţiile de la Perse-

polis, iar în 1786 cel dintîi text babilonian de mari proporţii era adus în Europa de către botanistul A. Michaux. În acelaşi timp începuse să se cerceteze la faţa locului şi să se descrie ruinele marilor oraşe din Mesopotamia sau din Persia: Ninive, Babilon şi Persepolis. Au urmat curînd unele încercări de descifrare, dar, bineînţeles, fără rezultate de mare importanţă.

Limba persană de pe vremea ahemenizilor avea să furnizeze cheia limbilor mesopotamiene. În 1802, G. Grotefend a ghicit că un cuvînt repetat adesea în textele copiate de Niebuhr indică fără îndoială persoana regelui, şi că alte două cuvinte reprezentau probabil numele lui Darius şi al lui Xerxe. Un pas în plus a fost efectuat atunci cînd Grotefend a putut citi numele pomenite cu ajutorul *Avestei*, poemul sacru al Iranului sasanid. Dar limba *Avestei* şi persana veche nu sînt identice, aşa că Grotefend n-a mai putut progresa pe calea aceasta.

Problema a fost reluată de cîţiva erudiţi ca Burnouf sau Lassen, dar H.C. Rawlinson a fost cel care, după cercetări întreprinse la faţa locului, a biruit în sfîrşit scrierea persană. Reuşise să ducă la bun sfîrşit acţiunea plină de îndrăzneală de a copia, suspendat în gol, inscripţiile gravate de Darius pe culmea falezei de la Behistun. Încă din 1838, isprăvise citirea alfabetului cuneiform persan, din care Lassen nu descifrase decît jumătate.

Rawlinson nu s-a mulţumit numai cu asta, şi principalul său titlu de glorie constă în faptul de a fi adus o contribuţie capitală la descifrarea limbii babiloniene. Inscripţiile de la Persepolis şi Behistun sînt în realitate trilingve, reproducînd unul şi acelaşi text în fiecare din cele trei limbi oficiale ale imperiului ahemenid: persana veche, babiloniana şi elamita (limba vorbită în Susiana). Cunoscută fiind, în cele din urmă, persana veche, devenea posibilă atacarea limbii babiloniene. Hincks identificase încă din 1846 un anumit număr de semne şi afirmase caracterul lor silabic; puţin mai apoi, arăta că semnele acestea puteau
 reprezenta fie un sunet, fie un cuvînt, că aveau,

altfel spus, cînd o valoare fonetică, cînd una semantică; în sfîrşit, a intuit că limba babiloniană e o limbă semitică. Rawlinson, comparînd versiunile persană şi cea babiloniană din inscripţiile ahemenide, a izbutit să citească vreo sută de semne şi să stabilească încă din 1850 cîteva din principiile esenţiale pe care se bazează scrierea cuneiformă mesopotamiană. Puţin mai tîrziu, savanul francez J. Oppert a dus la bun sfîrşit munca aceasta de descifrare, conferindu-i, pentru prima dată, baze filologice sigure.

Pe de altă parte, explorarea arheologică succeda descrierilor călătorilor. Unele dintre acestea ne sînt şi astăzi de mare folos, mai cu seamă cele ale lui Coste şi Flandin care, în 1840 şi 1841, au întocmit cu conştiinciozitate releveele mai multor monumente din Iran şi din Mesopotamia. Săpăturile au început ceva mai tîrziu: în 1842, P.E. Botta a pornit să lucreze în perimetrul cetăţii Ninive, pe care a părăsit-o apoi pentru Khorsabad, unde l-a înlocuit, mai tîrziu, V. Place. În 1845. englezul A. Layard începea cercetarea cetăţii Nimrud, a treia din marile capitale asiriene. La Ninive lucrau iarăşi francezii cu V. Place, şi mai cu seamă englezii, sub conducerea lui H. Rassan, apoi a lui Layard, iar în cele din urmă a lui W. Loftus. Metodele erau încă extrem de rudimentare: singura grijă a exploratorilor era doar aceea de a pune mîna pe capodoperele sculpturii asiriene, care ajungeau în muzeele Europei cu tonele, în cazul în care nu erau înghiţite de apele Tigrului, aşa cum s-a întîmplat în 1855. Nu se punea, bineînţeles, proplema unui studiu ştiinţific al acestor aşezări care erau, astfel, jefuite. Astăzi asemenea metode ne scandalizează, aşa cum ne jenează şi incidentele diplomatice al căror pretext au fost tocmai cercetările respective. Se dăduse cel puţin impulsul, trezindu-se interesul Occidentului pentru aceste civi lizaţii dispărute.

Lumea a început să privească de acum cu mai puţin scepticism legendele despre care nu se bănuise niciodată pînă atunci cît adevăr istoric ascundeau. Savanţii se îndreptau mai cu seamă spre poemele

homerice; în 1868, Schliemann vizita Itaca şi Troada; după îndelungi ezitări, decreta că sub colina de la Hisarlîc trebuie să se găsească ruinele Troiei, unde în 1870 a şi început o serie de săpături cu o precauţie şi o grijă care anunţă deja o epocă mai modernă. Chiar dacă Schliemann s-a înşelat întru totul atunci cînd i-a atribuit Troiei lui Priam comori care sînt de fapt anterioare sfîrşitului mileniului al III-lea, a inaugurat o eră nouă în ceea ce priveşte cercetările, confirmînd importanţa istorică a unor texte considerate pînă atunci doar simple legende.

Cam în acelaşi timp, în 1872, G. Smith descoperă un fragment al relatării asiriene a potopului, ceea ce reînnoia de asemenea interesul pentru nişte expediţii arheologice în care lumea începuse să vadă un mijloc de a verifica istoricitatea textelor biblice.

De la acea dată arheologia a progresat cu paşi repezi şi a făcut descoperiri răsunătoare. Începînd din 1876, săpăturile lui Schliemann la Micene, iar apoi la Tirint, dezvăluiau strălucirea civilizaţiei miceniene. Tot în 1876, Sarzec dezgropa la Telloh, în Mesopotamia de Jos, primele statui şi tăbliţe sumeriene, confirmînd astfel îndrăzneţele ipoteze ale lui Oppert în legătură cu existenţa, în Mesopotamia, a unor populaţii anterioare asiro-babilonienilor. Începînd din 1889 săpăturile de la Nippur lărgeau cîmpul investigaţiilor în Sumer. În sfîrşit, Iranul beneficia şi el de setea aceasta de descoperiri: după excelentele lucrări ale lui Dieulafoy la Susa, Persepolis şi Pasargade, J. de Morgan scotea la lumina zilei, de sub resturile capitalei ahemenide, vestigiile vechii civilizaţii elamite, al cărui centru fusese Susa.

Secolul al XX-lea a înnoit, lărgindu-l şi mai mult, cîmpul cunoaşterii noastre în ceea ce priveşte istoria orientală. La începutul secolului, săpăturile efectuate de savanţii germani Koldewey şi Andrae la Babilon şi la Assur au oferit modelul unei explorări cu adevărat ştiinţifice a oraşelor dispărute, cu prilejul cărora s-au făcut numeroase relevee şi s-a acordat stratigrafiei o atenţie excepţională
 pentru epoca respectivă. Mult mai recent, între

cele două războaie mondiale, expedițiile arheologilor americani de la Diyala, lîngă Bagdad, ca și a celor germani de la Uruk-Warka aveau să aducă metodei mai sus-menționate noi și substanțiale îmbunătățiri.

Pe de altă parte, popoare sau imperii pînă atunci necunoscute au apărut pe neașteptate la lumina istoriei. Este vorba, în primul rînd, de investigațiile efectuate de sir Arthur Evans la Cnossos și de Halbherr la Phaistos care, începînd din 1900, au dovedit că în Creta cultura miceniană a fost precedată de o civilizație mai veche încă și mai strălucitoare. În 1906 au început săpăturile lui Winckler la Bogazköi, vechea capitală a hitiților. Se cunoșteau deja sculpturi și inscripții aparținînd acestui popor din Anatolia, iar vizitatorii descriseseră adesea ruinele orașului. Mai mult chiar, arhivele din palatul lui Akhnaton descoperite în 1887 la el-Amarna*, în Egipt, dăduse la iveală existența unui imperiu hitit a cărui putere era egală cu aceea a faraonilor. Săpăturile efectuate de germani la Bogazköi au continuat să îmbogățească pînă în zilele noastre datele privitoare la această civilizație, a cărei limbă a fost, începînd din 1917, descifrată treptat-treptat de către Hrozny.

La rîndul lor, marile orașe din valea Indului, Mohenjo Daro și Harappa, care în secolul al XIX-lea oferiseră deja curiozității cunoscătorilor un oarecare număr de „antichități", au fost, începînd din 1920, obiectul unei explorări sistematice sub conducerea lui sir John Marshall. Efectuate mai întîi după metode astăzi perimate, săpăturile au fost reluate în 1945 de sir Mortimer Wheeler într-un anumit număr de așezări, iar aplicarea metodelor celor mai moderne au fost încununate de un succes remarcabil. Au mai rămas însă de elucidat o serie de probleme, printre care aceea a descifrării scrierilor.

Deoarece lucrările de descifrare au mers, ca de obicei, mînă în mînă cu explorarea arheologică, au fost realizate progrese esențiale. Pe lîngă limba propriu-zis hitită, una din variantele sale, utilizînd hieroglifele, și-a dezvăluit de curînd o parte

din taine. Elamita însăşi, obiectul unor eforturi foarte multă vreme zadarnice, nu se mai arată întru totul rebelă faţă de încercările întreprinse de filologi. Totuşi, descoperirile cele mai importante au fost descifrarea, de către Dhorme şi Virolleaud, a tăbliţelor scrise în alfabet ugarit descoperite, începînd din anul 1929, la Ras-Shamra-Ugarit, şi mai cu seamă descifrarea, în 1952-53, de către tînărul arhitect englez Ventris, a tăbliţelor miceniene găsite de Evans la Cnossos şi, începînd din 1939, de către arheologii americani la Pylos. Munca filologilor e tot atît de inepuizabilă ca şi cea a arheologilor: unele şantiere, ca cele de la Mari sau de la Kultepe-Kaneş, au dat la iveală mii de tăbliţe care aduc istoriei documente de un interes primordial şi adesea revoluţionar; aceste texte ne furnizează informaţii nenumărate şi de primă importanţă asupra economiei de la începutul mileniului al II-lea î.e.n., asupra organizaţiei numeroaselor regate ce-şi împărţeau pe atunci Mesopotamia, ca şi asupra relaţiilor dintre ele; şi au îngăduit, în primul rînd, să se revină asupra cronologiei orientale, reducînd-o cu cel puţin două secole în raport cu aprecierile anterioare ultimului război, graţie stabilirii unor noi sincronisme între marile dinastii mesopotamiene.

Totuşi, opera capitală a ştiinţei contemporane se opreşte asupra perioadelor celor mai vechi ale civilizaţiei orientale. Săpăturile efectuate de arheologii germani la Tell Halaf şi la Samarra îngăduiseră, încă dinaintea primului război mondial, să se întrezărească anumite aspecte ce ajungeau pînă în mileniul al V-lea î.e.n. Dar, în primii ani dinaintea ultimului conflict mondial, săpături de felul celor efectuate de americani în bazinul Amuq*, lîngă Antiohia, au stîrnit un interes pasionat pentru primii paşi, încă şovăitori, ai omului neolitic. De atunci, descoperirile s-au ţinut lanţ din Turkemistan în Tesalia, în Iran, în Mesopotamia, în Anatolia, în Siria, în Palestina, s-a putut ajunge pînă în epoca în care omul începe, în sfîrşit, să domine mediul înconjurător căruia, pînă

 atunci, îi era cu desăvîrşire tributar. Asemenea des-

coperiri au fost în mare măsură favorizate nu numai de necurmatele progrese ale tehnicii săpăturilor, dar și de conlucrarea dezinteresată a unor savanți de diferite specialități, fizicieni, chimiști, geologi, antropologi, botaniști, zoologi, care au pus la dispoziția arheologilor procedee de investigație, de conservare și datare din ce în ce mai eficace sau mai precise.

Încetul cu încetul, arheologia a încetat să mai fie un amuzament romantic; ea s-a întîlnit cu filologia întru căutarea aceleiași exactități științifice, întru păstrarea aceleiași probități intelectuale. De acum înainte o perpetuă readucere în discuție a datelor celor mai solide, în aparență, reînnoiește fără încetare bagajul nostru de cunoștințe privind civilizațiile orientale. Cel puțin, importanța primordială a aportului adus de ele în lunga evoluție a umanității apare pe zi ce trece mai indiscutabilă.

Partea întîi

EVOLUŢIA ISTORICĂ

I. ZORII CIVILIZAŢIEI

Civilizaţia a luat naştere odinioară în nişte regiuni astăzi aride, unde numai marele număr de oraşe şi de sate părăsite, ale căror ruine au fost de multă vreme acoperite de pămînt, atestă măreţia trecutului. Acolo unde vitregele condiţii naturale nu par să fi fost favorabile, oamenii au găsit resursele necesare pentru a organiza cele mai strălucite şi mai înfloritoare imperii.

Natura să fi fost oare pe atunci mai generoasă decît în zilele noastre? Nenumărate schimbări de ordin climatic au putut avea cu siguranţă loc din preistorie pînă în prezent. Pentru a le reconstitui nu dispunem, din păcate, decît de date insuficiente. Poate că numai studiul statistic complet al nenumăratelor analize de polenuri găsite pe şantierele arheologice ne va permite să depăşim stadiul ipotezelor. Se pare că după ultimele glaciaţii nivelul temperaturilor actuale a fost *grosso modo* atins către anul 8000 înaintea erei noastre. Variaţiile ulterioare au acţionat mai cu seamă asupra regimurilor ploilor şi ale vînturilor: perioade de secetă, legate poate de evoluţia vînturilor dominante, pot fi identificate în anumite regiuni; începutul mileniului al II-lea, care a văzut pieirea atîtor civilizaţii, în special în Iran, şi secolul al XII-lea, agitat de grave tulburări în tot bazinul oriental al Mediteranei, au fost, poate, perioade de secetă catastrofală. Dar însăşi acţiu-

nea omului pare să fi fost, în privinţa aceasta, factorul cel mai hotărîtor şi mai nefast: din frumoasele păduri ale Greciei, atît de lăudate de cei vechi, n-au mai rămas astăzi decît nişte biete vestigii; faimoşii cedri ai Libanului au căzut victimă dulgherilor şi constructorilor de nave. Agronomii cunosc prea bine faptul că un păşunat excesiv contribuie la distrugerea vegetaţiei şi că, de asemenea, irigaţia* practicată fără discernămînt poate degrada, datorită salinizării, solurile cele mai fertile.

Astăzi călătorul riscă să nu reţină din aceste ţinuturi decît priveliştea monotonă a vastelor singurătăţi pe care ar trebui să le străbată sau să le survoleze. În realitate, pe acest imens teritoriu care, din Creta pînă în valea Indului, s-a dezvoltat civilizaţia orientală — înţeleasă în sensul ei cel mai larg — datele geografice sînt foarte diferite: aici se aflau reunite condiţiile indispensabile unei înfloriri încă timide, dincolo, dimpotrivă, spaţii nemărginite ofereau expansiunii civilizaţiei un teren privilegiat.

Unui enorm masiv de platouri înalte şi de munţi i se opun văile aluvionale ale marilor fluvii; mai departe se întinde un brîu de stepe şi de pustiuri; în sfîrşit, o lungă suită de coaste scobite, prelungindu-se adesea în cîte-o insulă, oferă acestei lumi continentale o largă deschidere către mare.

Actualul Iran aproape în întregime, ca şi Azerbaidjanul şi Armenia sovietică, Turcia şi Grecia sînt alcătuite din masivi muntoşi sau din platouri cu altitudine variabilă.

În Iran, culmile, tăiate de încreţituri paralele, ating o înălţime medie de 1.500 de metri spre vest, avîntîndu-se mult mai sus în direcţia Afganistanului. Ele sînt mărginite aproape de jur împrejur de lanţuri muntoase abrupte; la vest şi la sud-vest, Zagrosul*, care ajunge pînă la 4.551 de metri, le separă de cîmpiile Mesopotamiei sau ale Susianei, apoi de Golful Persic, iar

în cele din urmă de marea Oman. Munţii aceştia au fost, după toate probabilităţile, mai împăduriţi decît în zilele noastre şi au putut alimenta cuptoarele olarilor şi ale metalurgiştilor iranieni şi mesopotamieni, şi, de sub colinele care domină actualele terenuri petrolifere din Golful Persic, minele de aramă au furnizat cu certitudine importante resurse industriilor de pe şesul din vecinătate. În nordul platoului iranian, Elburzul, care atinge 5.670 de metri în vulcanul Demawend, mărgineşte Marea Caspică, iar apoi stepele Turkestanului; dincolo de munţii Khorassanului, unde se află cîteva mine de cositor, se întinde lanţul Hinducuş, care se va uni cu înaltele masive muntoase ale Pamirului. La est, în sfîrşit, munţii Belucistanului se prelungesc printr-o zonă de coline joase ce domină valea Indului; în antichitate, minereurile de aramă au constituit şi aici un izvor considerabil de materie primă. Prezenţa acestor bariere naturale a fost suficientă pentru a stăvili o umiditate care nu pătrunde decît rar în inima platoului iranian; climatului tropical şi vegetaţiei luxuriante de pe coasta nordică a Elburzului i se opun pantele aride de pe versantul sudic, care domină Teheranul. Dar, din lanţurile munţilor Zagros şi Elburz, acoperite timp îndelungat de zăpezi, iau naştere cîteva cursuri de apă care se pierd în cele din urmă în inima platoului, nu fără a da naştere, în drumul lor, unor oaze de verdeaţă şi de răcoare, unde agricultura nu necesită mari lucrări de irigaţie. Tot centrul şi sud-estul Iranului sînt, dimpotrivă, în cea mai mare parte, doar un deşert de sare sau de nisip, încins de soare şi neprimitor, în aparenţă lipsit de resurse naturale.

La nord-vest, în Azerbaidjan, Elburzul şi Zagrosul se unesc şi apoi se pierd în vălmăşagul de încreţituri al masivului armean pe care îl domină, de la 5.160 de metri, piscul vulcanic al muntelui Ararat. Lacuri mari, adesea sărate, sînt alimentate de topirea zăpezilor ce cad din belşug în regiunile acestea relativ fertile, dar cu climă aspră.
 De aici izvorăsc cele două fluvii uriaşe ale căror

vai alcătuiesc imensa Mesopotamie. Araxul își are obîrșia tot pe meleagurile acestea; cursul său inferior se unește aproape cu cel al Kurei, la intrarea pe șesul transcaucazian. Pe lîngă oarecare resurse agricole, Armenia beneficia de aportul pădurilor, al minelor de aramă și al zăcămintelor sale de obsidian*. Tot în Armenia ajung și înaltele culmi împădurite și acoperite de zăpadă ale munților Taurus și Antitaurus, care despart platoul Anatoliei de țărmul Mediteranei, iar apoi de stepele Mesopotamiei septentrionale; prin trecătorile Antitaurusului, Tigrul și Eufratul își taie cu anevoie drumul spre cîmpie, și acolo ia naștere principalul afluent al Eufratului, Haburul.

Platoul Anatoliei, a cărei altitudine medie se situează între 800 și 1.200 de metri, e mai fragmentat decît cel iranian și mai variat. Clima lui e mai aspră și ceva mai umedă; centrul însă e alcătuit tot dintr-un deșert de sare. Resursele miniere, aramă și fier mai ales, sînt relativ bogate. E scăldat de cîteva fluvii, printre care Kîzîl Irmak (vechiul Halys) și Sakariya, care se varsă, la nord, în Marea Neagră, după ce au străbătut lanțurile de munți destul de scunzi și de împăduriți care au stăvilit adesea expansiunea civilizației orientale către marea aceasta. La vest, platoul coboară treptat-treptat către Marea Egee, cu care văile lungi și fertile, ca cele ale Meandrului și Hermosului, avînd deja o climă și culturi de tip mediteranean, îi asigură legături lesnicioase.

Dincolo de strîmtori, lanțurile balcanice și munții Greciei despart unele de altele nenumărate cîmpii interioare și văile micilor rîuri de coastă, a căror prosperitate se bazează numai pe cultura viței de vie și a măslinului. Resursele naturale, dacă lăsăm la o parte marmura și cîteva mine care, fără îndoială, nu erau exploatate pe vremea aceea, sînt dintre cele mai limitate.

În sfîrșit, din munții Taurus se desprinde o succesiune de lanțuri muntoase îndreptate de la nord spre sud, ce mărginesc țărmul levantin și ating, în Liban, o înălțime de 3.000 de metri. Versantul lor occidental se bucură de un procent

ridicat de umiditate; pădurile de cedri din Amanus* şi mai ales cele din Liban au fost exploatate de foarte timpuriu; carierele furnizează o excelentă piatră de construcţie. Această prosperitate contrastează cu ariditatea flancului oriental, care coboară încet-încet peste stepă şi peste deşert, nu fără a adăposti totuşi cîteva bazine umede şi roditoare, cum e cel al Damascului. Valea fluviului Orontes şi cea a Iordanului, orientate şi ele de la nord spre sud, sînt prea accidentate pentru a fi putut constitui un mijloc de comunicaţie cu adevărat utilizabil. Spre sud, acestea se prelungesc pînă la Marea Roşie prin Uadi Araba, ale cărei mine de aramă au fost obiectul unei exploatări active.

Vom vedea ce rol important au jucat cîmpiile aluvionale interioare de la poalele marilor lanţuri muntoase — Zagros, Taurus, Elburz, Belucistan — în zorii civilizaţiei orientale. Acestea însă nu puteau oferi elementele necesare înfloririi ei depline, al cărui cadru indispensabil l-a constituit văile marilor fluvii.

La est, cîmpia Indului se află într-o poziţie geografică foarte marginală; clima zonei sale celei mai sudice o leagă mai curînd de regiunile musonice decît de ţinuturile mediteraneene sau de Orientul Apropiat; fluviul însuşi îşi are izvoarele în munţii îndepărtaţi ai Himalaiei. Cu toate acestea, valea Indului aparţine, la începutul istoriei sale, zonei Orientului Apropiat, ca şi mai tîrziu cînd, în ceea ce priveşte populaţia, ca şi religia acesteia, avea să primească tot din vest elementele esenţiale ale personalităţii sale. Mai alungit chiar decît şesul mesopotamian, cel al Indului este strîns între munţii Belucistanului, al cărui piemont a fost fără îndoială mai puţin arid decît astăzi, şi deşertul Thur. Valea însăşi este aproape pustie, cu excepţia porţiunilor irigate în mod artificial; în plus inundaţiile, care ating uneori proporţii catastrofale, au depus enorme straturi de alu-

viuni, adesea nefertile. În nord, dimpotrivă, văile umede ale numeroaselor rîuri ce curg spre Ind și alcătuiesc actualul Pendjab puteau fi cultivate fără a se recurge la prea complicate lucrări de irigație. Lanțul muntos al Himalaiei punea la dispoziția așezărilor de pe cîmpie, a căror bogăție consta în primul rînd din produse agricole, resursele întinselor lui păduri.

De cealaltă parte a platoului iranian se întinde Mesopotamia, în continuarea căreia, la sud-est, se află Susiana — sau Elamul* — pe care o udă apele Karunului. Între deșertul sirian și munții Zagros, de unde coboară afluenții Tigrului — cei doi Zab și Diyala* — Mesopotamia ia forma unui fel de culoar larg care, de la țărmurile Mediteranei, pornește spre Golful Persic în întîmpinarea unei lumi deja foarte diferite, întoarsă spre zona Oceanului Indian. Prin însăși poziția ei, Mesopotamia are așadar o largă deschidere către exterior, mult mai mare decît valea Nilului, al cărei rol a fost întru totul analog cu al său; a fost, de asemenea, amenințată într-o mult mai gravă măsură de invazii. E mai expusă și fluctuațiilor climatice, deoarece revărsărilor periodice și atît de prielnice ale apelor Nilului i se opun primejdioasele capricii ale celor două fluvii ale sale: se știe că în 1954 Badgadul a fost din nou în pericol de a fi luat de o viitură a Tigrului.

Acesta curge aproape în linie dreaptă de la nord-vest către sud-est, din regiunea lacului Van pînă la Golful Persic, urmînd de la o distanță destul de mare piemontul Zagrosului. După ce trece peste munții Antitaurus, străbate, în Asiria, o regiune de coline scunde, nu prea fertile, dar unde precipitațiile, pînă aproape de Kirkuk, sînt destul de abundente pentru ca agricultura să nu reclame lucrări de irigație. Mai la sud, vegetația devine tributară apelor fluviului și, astăzi, acesta curge adesea prin mijlocul unui pustiu de noroi uscat. Tigrul are un debit destul de regulat, cel mai înalt nivel al apelor situîndu-se în general din martie pînă în mai; viiturile lui bruște au cel puțin avantajul, în comparație cu cele ale

Eufratului, că nu aduc decît o cantitate neînsemnată de aluviuni. Începînd cu regiunea Bagdadului, Tigrul şi Eufratul curg aproape paralel către mare, fiind legate între ele printr-un mare număr de braţe şi de canale.

Eufratul, cu cei 2.848 de kilometri ai săi, e mult mai lung decît Tigrul, cu toate că izvoarele lor sînt foarte apropiate; el curge într-adevăr către vest, de-a lungul lanţului munţilor Antitaurus, înainte de a-l trece prin nenumărate pasuri. La Karkemiş, în apropierea Golfului Alexandretta, Eufratul pătrunde în cîmpie, iar cursul său coteşte spre sud-est. Şi poartă cu sine, pînă la mare, o imensă cantitate de resturi desprinse din munţi, nu înainte de a depune pe tot cursul său aluviuni care-i înalţă albia şi care i-a modificat foarte des traseul. În perioada de viituri, abundenţa acestor aluviuni devine catastrofală, căci la pericolul de rupere a digurilor se adaugă şi riscul astupării canalelor de irigaţie.

Aluviunile acestea au modelat, în primul rînd, peisajul caracteristic al Mesopotamiei de Jos. Unii istorici au făcut chiar supoziţia că din antichitate şi pînă astăzi acestea au acoperit o parte din Golful Persic, al cărui fund ar fi fost pe atunci mult mai în interiorul uscatului decît în zilele noastre. Într-adevăr, marile oraşe din sudul Mesopotamiei s-au aflat, în anumite epoci, în fruntea unui important comerţ maritim şi ni le imaginăm cu uşurinţă situate în imediata apropiere a mării; astăzi însă ele se află la o distanţă de cel puţin 200 de kilometri. Totuşi, textele nu confirmă în nici un fel asemenea ipoteză; în plus, în această zonă, pe care ne-o închipuim cucerită din apele mării, nu se găsesc cochilii marine. De fapt, potrivit tendinţei actuale, se admite că regiunea în cauză a fost ocupată de o succesiune de lagune şi de mlaştini. Aluviunile aduse de fluvii ar fi acoperit încetul cu încetul o parte din ea. Dar şi astăzi chiar cursurile inferioare ale Tigrului şi Eufratului sînt separate prin vaste întinderi mlăştinoase acoperite de stuf, ce contrastează cu ariditatea naturală a întregii Mesopo-

tamii de Jos. Aceasta nu primeşte niciodată, ca să spunem aşa, nici cea mai neînsemnată precipitaţie, aluviunile însă pot da recolte bogate de îndată ce sînt fertilizate cu ajutorul irigaţiei. Curmalul constituie şi el o resursă apreciabilă. În schimb, zăcămintele minerale lipsesc cu desăvîrşire în această ţară de noroi, excepţie făcînd asfaltul, acest subprodus natural al petrolului, căruia oamenii din vechime au ştiut să-i dea foarte de timpuriu o întrebuinţare.

După ce trece peste zona de stepe ce mărgineşte munţii Antitaurus către miazăzi, Eufratul străbate deşertul sirian, care se întinde din valea Tigrului pînă la poalele munţilor de pe coasta levantină: deşertul Arabiei, care îl continuă spre miazăzi, este mult mai inospitalier. Cîteva oaze, ca aceea a Palmirei, sînt presărate ici şi colo între Eufrat şi lanţul munţilor din preajma Mediteranei. Ploile de primăvară dau naştere acolo unei vegetaţii efemere; în plus, izvoare se găsesc aproape peste tot, şi în număr destul de mare, pentru a permite creşterea animalelor prin transhumanţă, cel puţin în apropierea stepelor ce mărginesc munţii către nord şi către vest, sau în apropierea marilor văi care au oferit întotdeauna posibilitatea unui refugiu în caz de secetă prelungită.

O altă zonă de stepe şi de nesfîrşite pustiuri ocupă o poziţie mai de margine în raport cu centrele vitale ale civilizaţiei orientale. Dar ea n-a jucat un rol mai puţin important, deoarece a constituit un fel de rezervor nesecat de invazii. În nordul Mării Negre, a Caucazului, a Mării Caspice, stepele eurasiatice, cu vaste orizonturi, dar cu sol fertil, se pretau şi unei agriculturi extensive de care se ocupau ţăranii, poate nu complet se dentarizaţi, şi creşterii seminomade a animalelor. La sud-est, stepele acestea se continuau cu deşertul Turkestanului, între Marea Caspică şi Pamir, multă vreme locul predilect de aşezare a călăreţilor nomazi, dar redus astăzi din pricina extinderii zonelor cultivate care, încă din antichitate, mărgineau la nord piemontul lanţului Elburz şi al prelungirilor lui orientale.

În fața acestei mase continentale alcătuite din teritorii imense, cvasimonolite, care avea să faciliteze crearea unor imperii întinse, zonele de coastă au jucat un rol diversificator, cel puțin cele care se bucurau de o poziție privilegiata. Într-adevăr, litoralul meridional al Iranului, marginit de lanțuri muntoase foarte greu de trecut, fără cîmpii de coastă prea vaste, nu pare să fi cunoscut nici densitatea de populație și nici activitatea comercială a altor ținuturi maritime, deși corăbiile de comerț care făceau naveta între Mesopotamia și India erau obligate să folosească locurile de ancorare ale acestuia. La cele două extremități ale sale, fundul Golfului Persic și delta Indului nu constituiau decît ieșirea la mare a unor civilizații cu precădere continentale. În sfîrșit, cîmpia de pe litoralul Mării Caspice, umedă și roditoare, nu a avut, după toate aparențele, nici un fel de vocație cu adevărat maritimă.

Coastele Mediteranei mai ales — cu excepția versantului dinspre sud a Anatoliei, complet inaccesibil — împreună cu insulele lor, au adăpostit încă din cele mai vechi timpuri cîteva din focarele cele mai active ale cizilizației orientale. Acestea beneficiau de avantajele climei lor, care a îngăduit foarte de timpuriu sedentarizarea, și de anumite bogății naturale — aramă din Cipru, marmură din Ciclade, obsidian din Melos, fără să mai amintim de magnificile păduri de cedru din Amanus și mai cu seamă din Liban. Coastele acestea erau în cea mai mare parte mărginite de fîșii înguste de cîmpie, dar fertile, care facilitau dezvoltarea unor mici comunități umane relativ independente și originale. Comunicațiile cu interiorul s-au făcut întotdeauna cu ușurință datorită numeroaselor fluvii de coastă și lipsei unor bariere muntoase înalte. Și, mai ales, țărmul era îndeajuns de neregulat pentru a oferi corăbiilor un adăpost sigur în golfulețele, capurile și insulițele presărate de-a lungul lui. În plus, căile maritime erau jalonate de multiple puncte de legătură, furnizate de puzderia de insule ale Mării Egee și ale Arhipelagului Dodecanez. Etapa cea mai lungă, din

Creta pînă pe coasta Africii, nu depăşea, după toate aparenţele, posibilităţile navigaţiei din epoca de bronz. Cîteva din aceste insule, Ciprul şi mai cu seamă Creta, au văzut chiar dezvoltîndu-se unele forme originale ale civilizaţiei orientale. Din insulele acestea, ca şi din Byblos sau Ugarit, din Tir sau Sidon, din Troia sau din porturile Argolidei, corăbiile i-au purtat, în toate direcţiile, pe oameni, ca şi produsele lor manufacturate, ideile şi credinţele, iar mai tîrziu alfabetul şi moneda. Dacă avîntul civilizaţiei a ţîşnit de pe continentul asiatic, expansiunea şi influenţa acesteia s-au datorat în mod special acestor oraşe, a căror ştafetă au preluat-o astăzi marile metropole.

Totuşi, începuturile preistoriei orientale au fost modeste în comparaţie cu capodoperele artei şi ale tehnicii pe care ni le-a dăruit cu generozitate Europa occidentală. E drept însă că sînt mai puţin cunoscute, şi poate că cercetările viitoare vor răsturna multe din convingerile noastre de astăzi.

În Mesopotamia septentrională, în Liban şi mai ales în Palestina*, apoi în Grecia de Nord, au fost descoperite resturi fosile ale omului din Neanderthal. Acestea ar data, în linii mari, din prima fază a ultimei glaciaţii, numită Würm I. Dar chiar înainte de această perioadă, care corespunde, în mare, paleoliticului mijlociu, ţinuturile din Levant au cunoscut o industrie umană ale cărei urme s-au găsit în Siria şi în Palestina, mai cu seamă în valea Iordanului şi în grotele din muntele Carmel*. Uneltele de piatră ne îngăduie să situăm aceste vestigii în paleoliticul inferior.

Civilizaţia levaloaso-musteriană din paleoliticul mijlociu e mult mai bine reprezentată, în special în Palestina şi în Grecia: văile Carmelului pe de o parte, Elida şi Epirul pe de alta, au furnizat vestigiile ei cele mai semnificative, care nu depăşesc poate, în Grecia, vîrsta de aproximativ 35.000 de ani, nu merg adică dincolo de faza finală a paleoliticului mijlociu.

În aceleaşi regiuni, în Palestina, în Siria şi în Liban, în sfîrşit în Grecia — mai cu deosebire în Tesalia — au fost descoperite numeroase aşezări din neoliticul superior. De multe ori, uneltele de piatră găsite aici sînt mult prea deosebite de cele din zăcămintele europene, şi mai ales prea atipice, pentru a se putea face vreo legătură între aceste descoperiri şi vreuna din marile perioade ale paleoliticului superior occidental.

În Orient a fost însă depăşită, în sfîrşit, una din etapele hotărîtoare din istoria omenirii, atunci cînd omul a încetat să mai depindă în mod pasiv de mediul înconjurător pentru a-şi asigura existenţa, cu alte cuvinte atunci cînd a fost în stare să cultive plante comestibile, să păstreze produsul recoltelor sale şi să domesticească animalele cu a căror carne se hrănea. Un progres de asemenea importanţă a fost de fapt rezultatul unei evoluţii extrem de lente, procesul acesteia variind în mod considerabil după regiuni, iar fazele ei succesive neapărînd întotdeauna cu toată claritatea.

Primii paşi au fost săvîrşiţi probabil către anul 10.000 î.e.n, în epoca mezolitică, de după sfîrşitul ultimei glaciaţii. Pe atunci omul trăia doar de pe urma pescuitului, a vînătorii şi a culegerii fructelor şi plantelor comestibile, şi e puţin probabil că era în stare să acumuleze şi să conserve ceea ce recolta cu atîtea eforturi. Cu timiditate, drumul către civilizaţie începuse totuşi să se contureze. Tehnica microlitelor* permitea o utilizare mai raţională a ovoizilor de cremene din care, la aceeaşi cantitate de muncă, omul izbutea să scoată de-acum înainte un număr mult mai mare de unelte şi, fără îndoială, mai uşor de mînuit. Printre acestea, săgeata, pe care o găsim cu precădere în grotele din munţii Iranului de Nord şi de Apus, trebuia să uşureze prinderea vînatului ce constituia încă partea cea mai importantă a alimentaţiei.

O altă etapă de seamă a fost aceea în care omul a început să se sedentarizeze, să-şi părăsească

adăposturile mai mult sau mai puţin provizorii, pentru a se instala în locuinţe permanente, fie în grote, fie în case construite uneori pe terasele naturale din faţa peşterilor: aceste aşezări sînt în special caracteristice civilizaţiei natufiene* din Palestina (mileniul al IX-lea şi prima jumătate a celui de al VIII-lea).

Multă vreme s-a crezut că mutaţia aceasta nu fusese posibilă decît din ziua în care omul n-a mai fost nevoit să se deplaseze tot timpul în căutare de noi terenuri de vînătoare sau de noi rezerve de plante sălbatice. De fapt, în anumite regiuni, mai cu seamă în Kurdistan*, nu este exclus ca începuturile agriculturii şi a creşterii animalelor să fi precedat primii paşi ai sedentarizării. Totuşi, în general, lucrurile nu s-au petrecut aşa: în Palestina nu s-a găsit nici cea mai mică urmă privind domesticirea animalelor sau agricultura în primele aglomerări de sedentari. În cazul acesta fixarea grupului uman a fost ceea ce a permis trecerea progresivă de la starea de culegător la cea de agricultor. Aceasta din urmă implică obligaţia de a lucra pămîntul, de a semăna, de a aştepta recolta şi, în sfîrşit, de a depozita orzul sau grîul; atîtea operaţii a căror ivire a fost favorizată de sedentarizare.

E foarte greu însă de surprins acest moment capital numai după mărturiile arheologice; descoperirea, într-o grotă, a unor lame de seceră din cremene nu implică în mod necesar practica unei adevărate agriculturi; uneltele acestea puteau fi foarte bine folosite şi pentru recoltarea gramineelor sălbatice. Numai săpăligile sau brăzdarele de plug* sînt îndeajuns de revelatoare în privinţa aceasta şi, mai mult încă, poate analiza resturilor vegetale descoperite cu prilejul săpăturilor. Asemenea progrese par să fi fost realizate între mileniul al VIII-lea şi al VI-lea î.e.n, perioadă căreia i s-a dat numele de neoliticul preceramic, deoarece nu cunoştea încă practica olăriei.

În Palestina şi pe valea Iordanului, pe colinele Kurdistanului şi în Anatolia, silozuri săpate în pămînt atestă că pe atunci oamenii ştiau cel puţin

să-şi păstreze proviziile. Iar piuliţele şi pietrele de moară indică un oarecare progres în ceea ce priveşte pregătirea alimentelor; dar s-ar putea să avem de-a face tot cu graminee sălbatice. Totuşi, unele aşezări săteşti permanente vădesc progresele sedentarizării, unde cele mai vechi urme sînt, în mod evident, mai uşor de surprins decît cele ale agriculturii. Case rotunde, apoi dreptunghiulare, înzestrate cu vatră, au fost găsite în Iran şi în Palestina. Copiii erau îngropaţi uneori chiar sub solul caselor, dovadă evidentă a stabilităţii aşezării.

Domesticirea* animalelor a constituit şi ea un mare progres pe calea civilizaţiei; rezerve importante de carne se găseau, pentru prima dată, la dispoziţia omului. Dar de acum înainte îi erau impuse noi sarcini şi noi responsabilităţi; căci trebuia să se îngrijească nu numai de întreţinerea animalelor dar, de asemenea, şi mai ales, trebuia să le ferească de orice contact cu speciile sălbatice; căci numai datorită acestei segregări foarte stricte a reuşit omul să creeze specii de animale domestice, care îl aprovizionau nu numai cu carne, dar şi cu lapte şi lînă. Numai o anumită evoluţie psihologică şi socială putea permite acest efort imens care, la rîndul său, avea să îndrituiască o considerabilă lărgire a grupărilor umane. Ideea s-a născut fără îndoială în Orient, şi oaia a fost probabil primul animal domesticit, dar nu se ştie încă în ce regiune. Urmele cele mai vechi ar fi fost găsite la Şanidar*, în Irakul de Nord, şi ar data din mileniul al IX-lea; totuşi, descoperirea aceasta iscă şi astăzi controverse. Ceva mai tîrziu a fost domesticită şi capra; a fost găsită la Jarmo* începînd cu nivelurile cele mai vechi, care datează din mileniul al VII-lea.

Braidwood şi K. Kenyon cred că pot situa prima aşezare urbană cunoscută — a cărei existenţă a fost dealtfel efemeră — într-o epocă apropiată de aceasta. La Ierihon*, în valea Iordanului, peste cele trei etaje succesive de case rotunde ar fi fost ridicat, în mileniul al VIII-lea, un
 oraş. Despre existenţa acestui oraş ar sta mărturie

1. *Preistoria orientală*
Aproximativ de la anul 10 000 la 5000 înaintea erei noastre. Aşezările unde s-a găsit un strat preceramic sînt subliniate.

un zid de piatră gros de 1,65 m, care s-a păstrat pînă la o înălţime de 3,95 m. În incinta a fost descoperit un turn de piatră înalt de vreo 8,50 m, al cărui diametru variază între 13 m la bază şi 10 m la vîrf. În interiorul turnului, douăzeci şi două de trepte din pietre monolite, avînd o lăţime de 0,75 m, înlesneau accesul spre platforma superioară. Chiar dacă avem de-a face mai curînd cu un turn de pîndă decît cu o lucrare militară, construcţia aceasta presupune, într-o vreme cînd ceramica nu fusese încă inventată, un stadiu social destul de evoluat; locuitorii nu erau probabil acaparaţi cu toţii, ca în epoca mezolitică, doar de căutarea hranei, o mulţime de forţe vii rămînînd disponibile pentru a putea ridica o asemenea lucrare; mai mult, trebuie să fi fost acumulate bogăţii destul de apreciabile, pentru ca să fie nevoie de ocrotirea lor. Totuşi, oarecare prudenţă trebuie şi aici să atenueze greutatea unor asemenea concluzii atunci cînd constatăm că chiar la Ierihon şi în Palestina viaţa aceasta urbană a încetat brusc şi a făcut loc, după toate aparenţele, unei întoarceri la viaţa nomadă. Şi poate că în împrejurarea de faţă să fi fost victimele unei inflaţii verbale, deoarece nu s-au făcut săpături decît într-o foarte mică parte a aglomeraţiei; n-ar fi atunci vorba mai curînd de un tîrguşor decît de un oraş, cu tot ceea ce implică termenul respectiv în materie de organizaţie administrativă, de diviziune a muncii şi de diferenţiere socială? Nici cea mai mică urmă de agricultură n-a fost descoperită pînă acum la nivelul acesta, constatare ce reduce în mod straniu aria unui progres, incontestabil totuşi, şi explică fragilitatea unei sedentarizări oricînd susceptibilă de a fi repusă în discuţie.

Aşezările acestea din epoca preceramică erau, fără îndoială, foarte îndepărtate unele de altele, cu toate că, în fiecare an, sau aproape, săpăturile scot la iveală altele noi. La începuturile neoliticului, populaţia Orientului era desigur foarte rară; în plus, probabil că numai o infimă parte din aceasta
 era sedentarizată. Iar sedentarizarea era foarte pre-

cară din cauza sleirii rapide sau a salinizării solurilor care-i obligau pe oameni să migreze spre alte ţinuturi. Vechile moduri de viaţă au dăinuit cu siguranţă încă multă vreme paralel cu cele noi, şi este evident că, şi în ceea ce priveşte alimentaţia sătenilor înşişi, vînătoarea şi pescuitul continuau să joace un rol capital. Grupările umane nesedentarizate se îndeletniceau tot cu culegerea fructelor şi a plantelor comestibile, cu vînătoarea sau cu pescuitul; dar se ocupau oare şi cu lucrările legate de păstorit ce aveau să caracterizeze de acum înainte modul de viaţă al nomazilor? Din faptul că oaia, capra şi cîinele erau domesticiţi, trebuie să tragem concluzia că turme întregi, păzite de cîini, erau deja mînate din păşune în păşune de triburi nomade? Numai în aşezările locuite am găsit, bineînţeles, oseminte aparţinînd acestor animale; nu cunoaştem însă absolut nimic despre comunităţile umane care rătăceau de la o tabără la alta.

Dacă aşezările comunităţilor sedentare erau încă puţin numeroase şi statornicite la mare distanţă unele de altele, nu se aflau totuşi cu desăvîrşire izolate; anumite lucruri şi materii prime constituiau încă de pe atunci obiectul schimburilor comerciale. Din epoca preceramică încă, aşezările din Tesalia foloseau obsidian din Melos; în satele din regiunea munţilor Zagros s-au găsit de asemenea unelte de obsidian, importate, poate, din Armenia. În aceeaşi regiune se folosea şi asfaltul, pentru fixarea lamelor de seceră în scobitura mînerului; în sfîrşit, au fost descoperite şi cîteva mărgele de aramă, produse originare de cele mai multe ori din regiuni foarte depărtate. Tot astfel la Beidha, lîngă Petra, au fost găsite cîteva perle naturale, provenind în mod sigur din Marea Roşie. Poate că bogăţia Ierihonului se explică mai curînd prin poziţia sa comercială privilegiată decît printr-o agricultură ale cărei urme sigure n-au putut fi găsite nici pînă astăzi.

Importanţa acestor relaţii, frecvenţa deplasării populaţiilor de agricultori în căutare de pămînturi noi, în sfîrşit atracţia pe care o exercita

sedentarizarea asupra triburilor nomade explică într-o largă măsură pricina pentru care civilizaţia neolitică s-a răspîndit cu repeziciune în afara focarelor sale originare. Acestea sînt situate într-o serie de regiuni favorizate, unde se găseau reunite anume condiţii. Nemărginitele stepe semipustii, străbătute de cursurile marilor fluvii nu constituiau *a priori* un mediu deosebit de favorabil; chiar şi în zilele noastre se mai constată că defrişarea şi cultivarea cer acolo un efort considerabil, o luptă continuă împotriva condiţiilor naturale vitrege. Cît despre zonele de pădure, acestea nu se pretau la nici un alt fel de activitate în afară de vînătoare şi de culegerea fructelor şi rădăcinilor. Văile şi micile bazine din munţi şi de pe coline, situate la o altitudine mică, ofereau un teren mult mai propice, deoarece gramineele sălbatice din care provin orzul sau grîul puteau creşte acolo în stare naturală, din Balcani pînă în Iranul occidental în ceea ce priveşte alacul* (*Einkorn*), tot conturul Semilunii Roditoare pentru grîul amidonier (*Emmer*), în sfîrşit din Anatolia pînă în Afganistan pentru orz. Aici avea să se dezvolte la început agricultura. Tot aici trăiau şi strămoşii animalelor domestice mai întîi, ca urialul, străbunul oii, care se găsea în Turkestan, în nordul Iranului, în Afganistan şi în Pendjab.

Aşadar în regiunile acestea, fără îndoială în multe dintre ele în mod independent, a apărut civilizaţia, în primul rînd sub cele trei aspecte complementare ale ei: agricultura, domesticirea animalelor, sedentarizarea.

De fapt, văile munţilor Zagros, marginea septentrională a Elburzului, pantele muntoase joase ale Mesopotamiei de Nord şi cele două versante, de apus şi de răsărit, ale lanţurilor de munţi ce străbat Siria şi Palestina, ne-au dezvăluit urme unde se desluşesc cu toată claritatea primii paşi ai civilizaţiei, care diferă enorm, dealtfel, de la o regiune la alta. Dar în nici unul din cazurile acestea nu s-a putut stabili pînă în prezent nici cea mai neînsemnată continuitate între paleoliticul superior şi cea mai veche cultură de tip agrar; inter-

vine întotdeauna un hiatus care nu ne îngăduie să percepem această evoluţie în totalitatea ei. Doar o anumită persistenţă a tradiţiilor artistice, din paleoliticul superior pînă la picturile de la Ciatal-Huyuk*, în nordul Anatoliei, ar putea lăsa să se întrevadă, potrivit părerilor lui Mellaart, o evoluţie continuă. Ipoteză lipsită totuşi de soliditate, cu atît mai mult cu cît neoliticul preceramic nu apare în Anatolia înainte de începutul mileniului al VII-lea, pe la anul 6.900 poate, la o dată mai recentă decît în numeroase alte aşezări orientale. Diferenţa asta cronologică de peste un mileniu pune dealtfel o importantă problemă istorică: dezvoltarea neoliticului din Anatolia a fost favorizată de unele influenţe exterioare sau sedentarizarea din regiunea aceasta a fost rezultatul unei evoluţii independente? Răspunsul la asemenea întrebare este cu atît mai puţin sigur, cu cît se observă că sedentarizarea, pe măsură ce ne depărtăm spre vest, apare tot mai tîrziu; în Grecia, neoliticul preceramic din Tesalia orientală, reprezentat mai cu seamă la Argissa*, la Supli şi la Sesklo, nu este anterior mijlocului mileniului al VII-lea; în Cipru*, cea mai veche aşezare cunoscută, şi ea tot din epoca preceramică, e şi mai recentă încă: Khirokitia* nu a fost locuită înainte de începutul mileniului al VI-lea. În epoca respectivă, Iranul, Mesopotamia, Siria şi Palestina cunoşteau deja folosirea ceramicii. Expansiunea civilizaţiei s-a tradus, după cum se pare, prin difuzarea unor anumite impulsuri tehnice şi nu prin dispersarea aplicaţiilor lor concrete; în Europa, speciile animale nu au fost domesticite în aceeaşi ordine ca în Orient, ca şi cum ar fi călătorit numai tehnica, nu şi animalele însesi. S-ar putea ca lucrurile să se fi petrecut la fel şi în multe alte domenii.

Ceea ce permite să se facă distincţia între diferitele culturi din epoca preceramică este, în primul rînd, utilajul litic. Din cremene sau obsidian, în general importate, se lucrau securi, lame de seceră, cuţitaşe pentru răzuit sau săgeţi. Omul din epoca respectivă ştia, de asemenea, să şlefuiască piatra din care făcea piuliţe, pisăloage, lopăţele şi dife-

rite recipiente al căror interior era scobit cu ajutorul unui sfredel de lemn. În sfîrşit, se modelau figurine din lut. Mai mult, săpăturile cele mai recente au dat la iveală faptul că arama a fost folosită începînd dintr-o perioadă foarte veche, anterioară invenţiei ceramicii; la Ciayönu, lîngă izvoarele Tigrului, în apropiere de minele de la Ergani, arama a apărut încă din anul 6.900 î.e.n. Este vorba, bineînţeles, deocamdată de arama aflată în stare nativă şi care nu era, pe atunci, decît o piatră printre atîtea altele, deosebită doar prin culoarea ei şi mai cu seamă prin maleabilitate. Se observă însă cît sînt de arbitrare toate denumirile tradiţionale, potrivit cărora epocii de piatră cioplită îi urmează epoca de piatră şlefuită, apoi epoca calcolitică, epoca aramei şi în cele din urmă epoca bronzului.

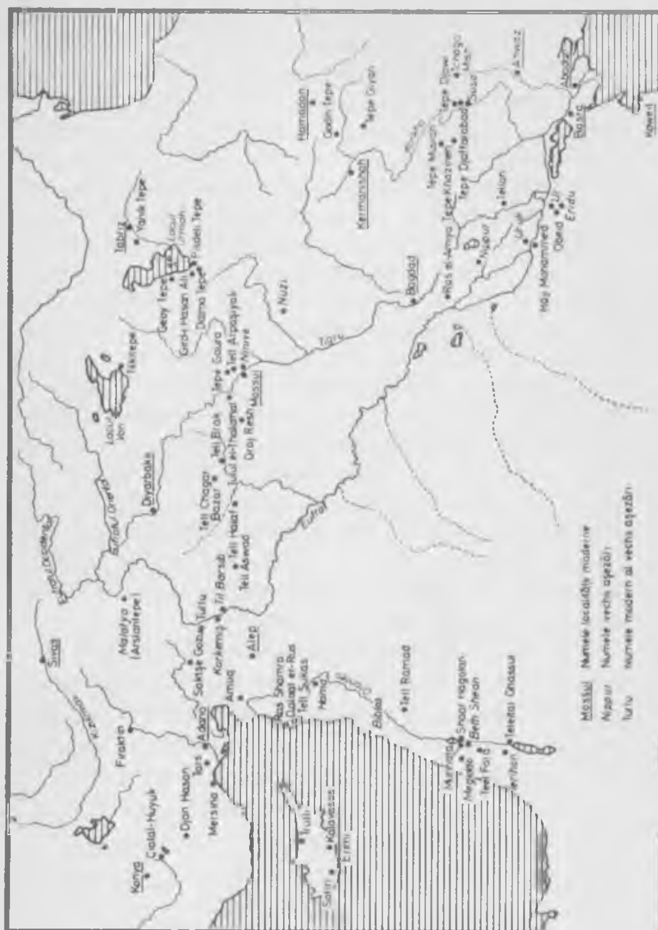
De fapt, etapa decisivă, din punct de vedere tehnologic, a fost marcată de invenţia ceramicii*, care, bineînţeles, n-a fost un act deliberat de la primele începuturi. Oamenii aveau într-adevăr obiceiul, ca şi în zilele noastre dealtfel, să-şi sape vetre în solul caselor sau al curţilor, după care îl lipeau cu un strat gros de lut, şi trebuie să-şi fi dat destul de repede seama că lutul ars devenea mai dur şi mai consistent. Adevărul e că cea mai veche ceramică pe care o cunoaştem pare să fi fost arsă printr-un procedeu analog şi nu era, bineînţeles, cîtuşi de puţin transportabilă. Recipientele acestea primitive nu serveau probabil decît ca chiupuri pentru păstrarea proviziilor, indispensabile la depozitarea recoltelor. Apoi omul a învăţat să facă vase care să înlocuiască vesela din piatră sau din împletitură de răchită întărită cu lut, după aceea să le şlefuiască sau să le acopere cu o angobă pentru ca să devină mai puţin permeabile, iar în cele din urmă i-a venit ideea să le decoreze. La Jarmo, în Kurdistanul irakian, olăria n-a fost descoperită decît în nivelurile cele mai recente, care datează de la sfîrşitul mileniului al VII-lea; dealtfel, ceramica de la Jarmo derivă de fapt din cea aflată în Kurdistanul iranian,

unde olăria apare pentru prima dată în a doua jumătate a mileniului al VII-lea. În Anatolia, ceramica nu este anterioară mileniului al VI-lea; şi poate că nu este cu nimic datoare influenţelor venite din afară; într-adevăr, la Ciatal-Huyuk, o olărie foarte rudimentară a fost fabricată începînd cu nivelurile X—IX, pe cînd ceramica propriu-zisă apare numai la nivelul VI A. În schimb, poate că arta olăritului a fost introdusă în Siria şi în Palestina de către populaţiile venite din nord, căci nu i se găseşte, în aşezările respective, nici un antecedent real, cu toate că unele săpături de dată recentă au revelat, în Siria, existenţa unei foarte vechi olării albe, făcută dintr-un amestec de var şi silice. În orice caz, ceramica s-a răspîndit din Anatolia în Balcani, îndeosebi în Tesalia şi în Grecia Centrală, în jurul anului 5700. Pe de altă parte, din Iran s-a întins către est, dar la o dată tîrzie, deoarece n-ar fi apărut în Belucistan* decît abia în mileniul al IV-lea. Avem aşadar de-a face cu două focare primitive, unul în Iranul occidental şi celălalt în Anatolia meridională, de unde arta ceramicii ar fi radiat spre ţinuturile învecinate.

În văile marilor fluvii, Tigrul, Eufratul şi Karunul, pe de o parte, şi Indul pe de alta, nu s-a descoperit pînă astăzi — excepţie făcînd poate Buqrasul*, pe cursul mijlociu al Eufratului — nici o aşezare umană anterioară invenţiei ceramicii. La Hassuna*, pe Tigru, perioada cea mai veche corespunde nivelului superior de la Jarmo, în regiunea colinelor orientale. Iar Hassuna este situată şi într-un ţinut unde cultura cerealelor se poate face, la nevoie, şi fără irigaţie. Întîrzierea este încă şi mai sensibilă în marile zone aluvionare pe care le scaldă cursul de mijloc şi cel superior al Tigrului şi al Eufratului, ca şi Karunul. Din pricina lipsei totale a ploilor, irigaţia, pe acele locuri, devine absolut necesară; în plus, întinderea regiunii de mlaştini care trebuia drenată şi ameninţarea continuă pe care o constituia revărsarea marilor fluvii, în special a Eufratului, necesitau lucrări importante fără de care cultivarea pămîntului era cu neputinţă.

Problema aceasta ridică însă întrebări la care nu s-a putut încă răspunde. Existența unui adevărat sistem de diguri, de canale de irigație și de drenaj presupunea, după toate aparențele, prezența, în mijlocul grupului uman, a unei anumite ierarhii capabilă să impună un comportament comun față de problema apei. Bineînțeles că, din epoca preceramică chiar, a putut lua ființă, în cazuri excepționale, o organizație rudimentară încă, așa cum o demonstrează marile construcții de piatră de la Ierihon. Dar ce să credem despre populațiile din Mesopotamia centrală și meridională? Probabil că datorită obligațiilor pe care le impunea o luptă continuă împotriva apei și împotriva secetei a fost nevoie ca, treptat-treptat, să se dezvolte unele structuri sociale complexe. Ne putem închipui, de fapt, că la început a fost practicată un soi de irigație primitivă individuală, fără nici un control din partea comunității, luînd fiecare, din rîu, apa de care avea nevoie ogorul său, poate cu ajutorul unor rigole încă rudimentare sau a *șaduf*-ului cu cumpănă. Metoda aceasta pare să fi fost practicată încă din epocile cele mai îndepărtate în bazinele locuite din cele mai vechi timpuri, pentru a compensa insuficiența precipitațiilor. Cînd a reușit să pună stăpînire pe ele, omul s-a putut așeza în sfîrșit în văile marilor fluvii.

Irigația, ca și inventia ceramicii, avea să marcheze o etapă capitală în istoria civilizației. Numai ca a putut permite acumularea de rezerve suficiente pentru ca o parte din ce în ce mai numeroasă a populației să se poată consacra și altor activități decît aceleia de a produce bunuri destinate alimentației. Existența unor asemenea surplusuri a fost, fără îndoială, o condiție necesară și domesticirii marilor animale rumegătoare, care a avut loc prin mileniul al V-lea; au fost crescute mai întîi pentru carnea lor, apoi pentru lapte și pentru piei, iar după puțin folosite și ca animale de muncă. Colaborarea dintre om și animal este una din marile cuceriri ale epocii neolitice.

2. Așezările din Orientul Mijlociu în mileniile V și IV

Aceasta presupune o agricultură deja avansată, căreia avea să-i dea un şi mai mare avînt.

Importanţa crescîndă a şeptelului — oi, capre, bovine, la care trebuie să adăugăm şi porcul, domesticit mult mai înainte decît marile animale rumegătoare — nu putea decît să întărească, în sînul grupului familial, rolul precumpănitor pe care l-a dobîndit femeia în urma sedentarizării.

Atît cît poate judeca logica noastră modernă, în epoca în care partea cea mai importantă a alimentaţiei o furniza vînătoarea, bărbatul trebuia să ocupe o poziţie predominantă. Obligaţia femeii era probabil doar aceea de a culege graminee sălbatice, de a strînge fructe, seminţe sau frunze comestibile, de a dezgropa rădăcini. Datorită acestui fapt însă femeia a trebuit să joace un rol hotărîtor în invenţia agriculturii, fără să putem, bineînţeles, reconstitui etapele. Poate că, aşa cum s-a considerat, prima ei acţiune a fost aceea de a transplanta şi regrupa în preajma locuinţelor plantele prea îndepărtate şi răzleţe; poate că i-a fost cu putinţă să observe încolţirea grăunţelor depozitate. Oricum ar fi stat lucrurile, pe vremea cînd vînătoarea constituia încă principala resursă alimentară, femeia a fost nevoită ea însăşi să-şi asume cele cîteva lucrări, încă foarte simple, pe care le reclama această primă cultivare a pămîntului, ca şi păstrarea alimentelor. Îndeletnicirile acestea cereau în plus o oarecare permanenţă a locuinţei; a fost nevoie ca oamenii să-şi dureze case şi să şi le îngrijească. Sedentarizarea a contribuit, cu siguranţă, la revalorificarea funcţiei sociale a femeii, păzitoarea căminului, element statornic într-o lume unde bărbatul îşi consacra încă o mare parte din timp căutării vînatului. În jurul femeii s-a organizat aşadar satul primitiv cu viaţa lui economică încă rudimentară. În privinţa aceasta contrastul e foarte net între civilizaţiile de ţărani sedentari şi cele ale păstorilor nomazi ce-şi mînau turmele de-a lungul stepelor: femeia nu putea dobîndi, bineînţeles, în taberele acestea de nomazi, aceeaşi importanţă socială ca la săteni.

Era oare vorba de un veritabil matriarhat*, aşa cum s-a presupus de atîtea ori? O asemenea ipoteză nu se bazează, evident, decît pe un postulat logic. În epoca din care ni s-au păstrat cele mai vechi texte, singurele care constituie o sursă de informaţii absolut sigure, condiţii economice noi modificaseră cu certitudine şi în mod considerabil echilibrul social în avantajul elementului masculin; nu mai rămăsese nimic din situaţia anterioară, cu excepţia, poate, a cîtorva reguli arhaice privind succesiunea; acestea ne demonstrează uneori, mai cu deosebire în Elam, că moştenirea se transmitea prin femei. Mai cu seamă religia a fost cea care a păstrat vestigii importante ale unui posibil matriarhat primitiv. Cultele fecundităţii au rămas deosebit de vii în toate religiile lumii orientale şi, în mod semnificativ, ideea maternităţii se îmbina acolo cu elemente împrumutate din ciclul anual al vegetaţiei. Şi nu surprinde pe nimeni faptul că a fost stabilită, de foarte timpuriu încă, o legătură între diferitele izvoare ale vieţii; să fie o amintire a rolului esenţial pe care l-a jucat femeia în epocile primitive în ceea ce priveşte munca cîmpului, semănatul şi creşterea vegetaţiei? În epoca istorică, miturile agrare, ca şi riturile care sînt traducerea materială a acestora, pun pe primul plan personalitatea unei divinităţi feminine, zeiţă mamă, zeiţă a fecundităţii, stăpîna lumii animale şi vegetale, alături de care zeul fecundator nu joacă, în majoritatea cazurilor, decît un rol îndeajuns de şters, de paredru*. O asemenea ierarhie însă nu mai corespundea pe atunci unei stări de fapt sociale reale. Miturile acestea datează aşadar dintr-o fază mult mai veche a istoriei economice şi sociale a omenirii. În lipsa textelor, avem destule mărturii materiale pentru a susţine asemenea ipoteză. Este vorba de un foarte mare număr de figurine feminine de piatră sau de argilă, apoi de lut ars, pe care accentuarea caracterelor sexuale ni le indică drept reprezentări ale fecundităţii. Imagini feminine au fost, bineînţeles, modelate încă din epoca neolitică, dar

Leroi-Gourhan a insistat, şi pe bună dreptate, asupra imposibilităţii în care ne aflăm de a trage din ele chiar şi cea mai neînsemnată concluzie în ceea ce priveşte realitatea socială şi religioasă a acestei epoci.

Dimpotrivă, anumite imagini de la Ciatal-Huyuk, apoi de la Hacilar* sînt mult mai explicite, iar unele mituri din epocile ulterioare sînt deja, acolo, obiectul unor reprezentări destul de limpezi. Elementul masculin este figurat acolo printr-un copil sau adolescent, cînd fiul, cînd soţul personajului feminin. În straturile cele mai vechi de la Ciatal-Huyuk apare uneori imaginea unui bărbat cu barbă; dar nu după multă vreme dispare, şi Mellaart vede în aceasta o dovadă a rolului din ce în ce mai însemnat pe care l-a jucat femeia în societatea neolitică, atunci cînd importanţa vînătorii scăzuse, în profitul agriculturii şi al creşterii animalelor. Fără îndoială însă, matriarhatul acesta de fapt avea să fie suprimat mai tîrziu de către evoluţia noilor condiţii economice. Dar miturile au supravieţuit pînă în epoca istorică şi traducerea lor iconografică a rămas identică. Sub forme diverse, regăsim un simbolism analog în aproape toate civilizaţiile orientale, din Creta pînă în valea Indului.

O unitate indiscutabilă, datorată unor condiţii economice asemănătoare, ni se dezvăluie aşadar, în pofida deosebirilor de amănunt, între toate aceste culturi din epoca neolitică sau calcolitică, pînă în mileniul al V-lea, dacă nu chiar pînă în al IV-lea. Deoarece, cu excepţia Mesopotamiei de Jos, unde a avut loc, pornind din mileniul al IV-lea, o dezvoltare urbană însoţită de schimbări considerabile în organizarea social-economică şi politică, întocmai ca şi în viaţa materială şi intelectuală, se poate constata peste tot, din Turkestanul meridional pînă în Creta, din Balcani pînă în Afganistan sau în Belucistan, prezenţa unei reţele de sate mai mult sau mai puţin depărtate unele de altele, concentrate pe viitor în bogatele bazine interioare, în vecinătatea marilor fluvii şi pe coastele Mediteranei.

Cu toate acestea, existau indicii premergătoare ce anunţau evoluţia ulterioară. În sate femeile îşi lucrau grădinile tot cu ajutorul săpăligii; totuşi, începînd fără îndoiala din mileniul al V-lea, folosirea tracţiunii animale, utilizarea plugurilor de lemn, perfecţionarea irigaţiei au îngăduit desţelenirea şi cultivarea unor întinderi mai mari de pămînt. În cursul acestei evoluţii, din care Sumerul* ne oferă, în sudul Mesopotamiei, cel dintîi exemplu, se afla în germene o nouă stratificare socială. Artizanatul era foarte simplu încă şi legat de cele mai multe ori de viaţa domestică. Dar chiar din mileniul al IV-lea prelucrarea aramei cunoştea un considerabil avînt; oamenii ştiau să toarne metalul şi să-şi făurească unelte prevăzute cu scobituri pentru fixarea unei cozi sau a unui mîner, progres hotărîtor datorat poate metalurgiştilor iranieni. Tot către mijlocul mileniului al IV-lea, datorită faptului că s-a inventat roata olarului, ceramica de fabricaţie familială, cu ornamente pictate în culori vii, intră în concurenţă cu producţia de serie a profesioniştilor; în Ur* le-a fost rezervat o lungă perioadă de timp un cartier specializat. Alături de ţăranii care îşi lucrau în casă cea mai mare parte a obiectelor de primă necesitate, s-au constituit aşadar grupuri de artizani deja specializaţi. La diferenţierea corpului social au contribuit în egală măsură şi alţi factori. La Ciatal-Huyuk încă, au fost descoperite vreo patruzeci de sanctuare cel puţin, repartizate pe nouă niveluri; prezenţa lor implică existenţa unui cler, adică a unei categorii sociale a cărei activitate nu era consacrată în exclusivitate producţiei materiale. Nu ştim, bineînţeles, dacă bogata decoraţie a acestor temple era opera preoţilor sau a unor artişti care lucrau pe socoteala sanctuarelor. Din epocile cele mai depărtate, însă, arta şi religia au apărut strîns legate una de alta; şi din acest punct de vedere, ca şi pe plan economic şi social, drumul era deja trasat spre o dezvoltare ulterioară.

II. POPULAREA

Scrierea a fost inventată către anul 3.000 î.e.n. şi protoistoria cedează atunci locul istoriei. La drept vorbind, textele cele mai vechi rămîn şi astăzi destul de obscure. Dar, încă dinaintea mijlocului mileniului al III-lea, scena istoriei se limpezeşte în mod simţitor sub lumina pe care o proiectează asupra ei textele descifrate. Ştim, deacum înainte, ce popoare ocupau această scenă sau cel puţin ce limbă vorbeau. Este absolut necesar să desprindem trăsăturile esenţiale, de fapt foarte confuze, ale acestei populaţii.

Uriaşul proces de sedentarizare care a început în mileniile precedente era încă departe de a se fi încheiat. Nu continuă el oare pînă în zilele noastre? La marginea imediată a marilor văi, în apropierea bazinelor interioare ce jalonează platourile şi munţii, mai trăiau un mare număr de nomazi; în regiunile de stepă, unde culturile agricole nu pătrunseseră încă, aceştia se ocupau cu creşterea animalelor, se mutau de la o sursă de apă la alta, gata tot timpul să năvălească în regiunile locuite de îndată ce rezistenţa populaţiei sedentare slăbea sau atunci cînd o secetă prelungită seca izvoarele şi rărea terenurile de păşunat. Uneori era vorba doar de unele infiltrări lente şi paşnice, alteori, dimpotrivă, ameninţarea de-

venea mai gravă şi atunci sedentarii erau obligaţi să pună mîna pe arme pentru a o respinge.

Cele două imense rezervoare din care nomazii au exercitat o presiune continuă şi mai mult sau mai puţin brutală asupra civilizaţiilor orientale se situează, pe de o parte, în regiunea de stepă care mărgineşte la vest, la nord şi la est deşertul siro-arabic, la frontierele Semilunii Roditoare, iar pe de alta în întinsele cîmpii eurasiatice de la nordul Mării Negre, a Mării Caspice şi a munţilor Elburz. Adevărul e că aici sedentarizarea nu a fost înfăptuită decît în mod foarte imperfect şi sleirea rapidă a solurilor determina deseori o întoarcere la o stare de seminomadism.

Or, în zorii istoriei, această opoziţie cu caracter social-economic se întîmplase să coincidă *grosso modo* cu importante deosebiri etnice. Astfel, nomazii care pribegeau pe la marginea deşertului sirian erau, în marea lor majoritate, semiţi; populaţiile sedentarizate deja, îndeosebi cele din Mesopotamia, erau, dimpotrivă de rase foarte diferite, bineînţeles, dar nu semitice. Primele conflicte pe care le-am putut întrevedea au luat aşadar aspectul înşelător al unor rivalităţi rasiale, ceea ce i-a determinat pe unii autori să reducă, foarte greşit însă, istoria vechiului Orient la o suită de conflicte etnice. De fapt lucrurile nu s-au petrecut deloc aşa. Căci mai tîrziu vedem semiţi deja sedentarizaţi opunînd o dîrză rezistenţă împotriva celor de un neam cu ei, nomazi încă, amoriţi*, arameeni*, arabi, apoi şi pe aceştia luînd, la rîndul lor, conducerea în lupta împotriva nomazilor. Conflictul acesta continuu a jucat un rol hotărîtor în politica marilor state orientale, mai ales că ameninţărilor venite la început din stepele siriene li s-au adăugat în cele din urmă incursiunile, şi mai pustiitoare încă, pornite de data aceasta din nord.

În stepele eurasiatice îşi au originea îndeosebi popoarele indo-europene. Parte dintre acestea, după ce au reuşit să se infiltreze în mod progresiv în lumea mediteraneană sau orientală, au devenit sedentare acolo, astfel încît au luat de nenu-

mărate ori parte la lupta împotriva fraţilor lor nomazi veniţi din nord, cînd, după o perioadă de penetraţii lente, au urmat o serie de raiduri pustiitoare.

La sfîrşitul îndelungului proces evolutiv în răstimpul căruia semiţii sau indo-europenii s-au stabilit în preajma unor rase diferite, fuziunea dintre populaţii a fost considerabilă. Şi deseori ne este foarte greu să desluşim componentele etnice ale uneia sau alteia dintre marile civilizaţii antice. Singure mărturiile lingvistice ne îngăduie să întrezărim cîteva din elementele acestea; se impune însă o mare prudenţă. Către începutul mileniului al II-lea, limba sumeriană a fost înlocuită prin cea akkadiană; sumerienii au fost eliminaţi în avantajul semiţilor? Mai curînd se poate vorbi de o fuziune, progresivă şi fără ciocniri.

Uneori nici chiar înlocuirea unei limbi prin alta nu poate indica nimic altceva decît supunerea unui oraş sau a unei ţări întregi de către o dinastie străină. În Creta, linearul A* a cedat locul, în secolul al XV-lea, linearului B al grecilor din Micene. Substituirea aceasta nu dovedeşte, fără îndoială, nimic altceva decît suirea pe tron, la Cnossos*, a unei dinastii elenice, care a domnit asupra unui ţinut a cărui populaţie de bază nu a fost modificată decît în foarte mică măsură. Cel mai adesea însă stăpînitorii de provenienţă străină adoptau limba ţării cucerite şi numai onomastica ne dezvăluie originea acestora: suverani semiţi din partea de vest a vechiului imperiu asirian, şefi arieni din imperiul hurit Mitanni*, ca şi, probabil, regi huriţi din noul imperiu hitit. După cum se pare, nu se punea nici un fel de problemă rasială.

Acolo unde textele nu ne aduc lumina lor, de cele mai multe ori iluzorie, sîntem reduşi la ipoteze a căror gratuitate nu e decît prea vădită. Proba antropologiei ar avea o valoare sigură numai dacă am putea stabili o legătură trainică între tipul fizic şi apartenenţa lui etnică; pînă în pre-

zent eşecul e destul de evident, deoarece specialiştii n-au izbutit încă să se pună de acord asupra unor puncte esenţiale. Arheologia oferă un teren, după toate probabilităţile, ceva mai solid. Anumite constante, care reapar în civilizaţii foarte diferite, ne pot face să credem într-o oarecare înrudire de origine etnică în măsura în care raţiunile comerciale sau politice nu ajung ca să explice asemenea analogii. Acestea nu au o semnificaţie reală decît în cazul cînd se referă la datele cele mai puţin susceptibile de a fi influenţate de contacte exterioare, cele mai puţin sensibile la modă şi cele mai arar exportate, cu precădere obiectele de uz curent, cum sînt uneltele şi ceramica. Dar şi aici, condiţii economice identice nu pot explica ele oare o sumă întreagă de similitudini? Numai convergenţa acestora ne-ar putea dezvălui oarecare legături de rudenie între populaţii.

Nu am putea atribui nici semiţilor şi nici indo-europenilor primele temelii ale civilizaţiei, aşa cum au apărut ele în Orient în epoca neolitică. Aceste populaţii primitive aparţineau dealtfel, după toate posibilităţile, unor rase diferite şi numai printr-un adevărat artificiu de limbaj le împărţim uneori în două grupuri care nu au decît avantajul de a putea fi localizate, în mod foarte aproximativ dealtfel, unul în Asia, celălalt pe ţărmul Mediteranei. Asianicii, sau cel puţin o parte din ei, a căror limbă ne este cunoscută, nu mai sînt învăluiţi într-un mister la fel de absolut ca mediteraneenii, despre care nu ştim aproape nimic.

Şi totuşi cîte probleme îşi aşteaptă încă rezolvarea, chiar şi în ceea ce-i priveşte pe sumerieni, poporul cel mai bine cunoscut din vechiul Orient! Întemeietori ai celei mai vechi civilizaţii urbane în sudul Mesopotamiei, sumerienii nu sînt probabil originari de pe acele meleaguri; cea mai veche aşezare locuită, antica Eridu*, datează numai de la finele mileniului al VI-lea. Populaţia din Eridu era însă sumeriană? Dacă în această

regiune se poate vorbi de o oarecare continuitate pînă în epoca istorică, mai cu seamă în legătură cu planul templelor, numele celor două mari fluvii, în schimb, ale celor mai importante orașe, a căror etimologie nu e de origine sumeriană, nu datează oare dintr-o fază anterioară a populării? În acest caz, sumerienii s-ar fi infiltrat la o dată relativ tîrzie, poate către mijlocul mileniului al IV-lea, în epoca predinastică*, marcată, în civilizația mesopotamiană, prin inovații de mare importanță. Totuși, legile dezvoltării economice și sociale nu sînt îndeajuns ele însele ca să explice unele schimbări ca, de pildă, înlocuirea vechii ceramici cu cea lucrată cu ajutorul roții și fără decorații, operă a atelierelor de olari care s-au statornicit pe vremea aceea în mijlocul tuturor aglomerărilor? Cît despre primele texte, acestea n-au fost încă descifrate, așa că nu se știe dacă limba în care au fost scrise e cea sumeriană. Pe de altă parte, dacă civilizația sumeriană a luat naștere, așa cum e plauzibil, dintr-un amestec de populații stabilite mai dinainte în Mesopotamia de sud și din imigranți, nu se știe de unde au venit aceștia din urmă: toate încercările făcute pînă acum în scopul de a stabili o legătură între limba sumeriană și alte limbi aglutinante* cunoscute astăzi au dat greș. Afinitățile pe care specialiștii au crezut că le descoperă între ea și limbile caucaziene sau tibetane actuale sînt prea vagi și de ordin mult prea general pentru a fi decisive: înmuierea consoanelor finale, utilizarea unei aceleiași rădăcini fie ca verb fie ca substantiv se regăsesc într-adevăr în multe alte cazuri. Oricum, coexistența aparentă a unor dialecte diferite pare să implice fie contopirea unor populații nou sosite cu diverse populații stabilite anterior, fie venirea, în valuri succesive, a mai multor grupuri distincte.

Sîntem și mai prost informați încă asupra vecinilor dinspre răsărit ai sumerienilor, care au întemeiat și ei, în Elam, în jurul capitalei acestuia, Susa*, o civilizație cu caracter urban și au inventat, probabil că pe la anul 3.000 î.e.n., o

scriere încă nedescifrată. Acești protoelamiți să fie oare urmașii sătenilor din mileniile V și IV, înrudiți, probabil, cu cei stabiliți pe platoul iranian? Și aici, către sfîrșitul mileniului al IV-lea, au avut loc schimbări de mare importanță în civilizația Elamului: procesul a fost poate analog cu cel din sudul Mesopotamiei. Oricum, această civilizație protoelamită a suferit, începînd cu mijlocul mileniului al III-lea, influențe mesopotamiene, de așa natură încît i se pierde, ca să spunem așa, urma și nu putem ști cu siguranță dacă protoelamiții sînt strămoșii elamiților care, din mileniul al II-lea și pînă la începutul secolului al VII-lea î.e.n., au întemeiat la Susa o întreagă succesiune de dinastii puternice. Ignorăm lucrul acesta cu atît mai mult cu cît nici chiar elamiții nu ne sînt prea bine cunoscuți, iar descifrarea limbii lor, care a început foarte recent, pune încă numeroase probleme. Se întrezăresc unele afinități etnice cu populațiile diferitelor regiuni din Zagros, în special cu Luristanul; se poate trage, de asemenea, și concluzia că, foarte de timpuriu, elemente semitice s-au infiltrat în mijlocul populației elamite. Sigur este doar faptul că mesopotamienii i-au socotit întotdeauna pe acești vecini apropiați drept străini: ceea ce ne încurcă și mai mult cînd vrem să interpretăm rarele indicații de care dispunem.

La cealaltă extremitate a platoului iranian, în valea Indului, s-a dezvoltat o a treia civilizație de tip urban, care prezintă, de asemenea, legături evidente cu celelalte culturi de tip agrar din Iran, ca și din Belucistan și din Afganistanul meridional. Din păcate, ignorăm cu desăvîrșire felul în care s-a constituit aceasta, deoarece straturile din adîncime ale principalelor așezări din valea Indului, Mohenjo-Daro* și Harappa*, se află sub o pînză de apă, așa că explorarea lor este, pentru moment, aproape imposibilă. După toate probabilitățile, primele orașe din regiunea aceasta au început să se dezvolte puțin după anul 3.000, data la care a apărut și scrierea; dar, cu toate încercările făcute, unele serioase, altele fanteziste,

e puţin probabil ca într-o zi să se poată pătrunde misterul acestor texte, la drept vorbind destul de scurte. Aşadar nu se ştie cărui grup etnic aparţineau locuitorii de pe valea Indului. Erau înrudiţi cu ţăranii din Belucistan? Cel puţin se poate afirma că nu erau arieni: civilizaţia de pe valea Indului a dispărut de fapt în jurul anului 1750 î.e.n., puţin înainte de declanşarea marilor invazii ariene.

Huriţii*, al căror rol, de o mare importanţă în istoria civilizaţiilor orientale, ne apare din ce în ce mai clar, erau originari, după toate aparenţele, din Iran. Evoluţia lor poate fi urmărită prin mijlocirea textelor; începînd cu al treilea sfert din mileniul al III-lea, onomastica mesopotamiană ne face cunoscută prezenţa lor. Către sfîrşitul mileniului al III-lea şi începutul celui de al II-lea, îi găsim răspîndiţi nu numai în Mesopotamia şi Siria de Nord, dar şi pe litoralul siro-palestinian şi în Anatolia. În unele oraşe, ca Nuzi*, lîngă Kirkuk, Ugarit*, pe coasta siriană, sau Alalakh*, lîngă Antiohia, ei reprezentau, fără îndoială, o parte importantă a populaţiei. Punctul lor de plecare pare să se situeze în munţii din nord-vestul Iranului şi din cei ai Armeniei; acolo s-au înjghebat diferite principate hurite în mileniul al II-lea, în vreme ce în nordul Siriei, în regiunea Haburului, s-a constituit, puţin înainte de anul 1500, regatul hurit hitanni. Aproximativ două secole, acesta n-a avut ca rival, în Orient, decît imperiul faraonilor. Apoi, încetul cu încetul, zdrobiţi şi deportaţi de asirieni, huriţii n-au mai jucat un rol politic important, şi pare să fi dispărut pînă şi folosirea limbii lor. O limbă despre care filologii sînt departe de a şti ceva sigur, datorită mai cu seamă micului număr de texte descoperite. Ea face parte din vasta familie a limbilor aglutinante, dar nu prezintă nici un fel de înrudire cu sumeriana, avînd anumite afinităţi doar cu unele limbi caucaziene actuale, aşa cum este urarteana. Locuitorii din Urartu* erau probabil înrudiţi cu

 huriţii, dar nu lasă impresia să se fi aşezat în

regiunea lacului Van, Armenia de azi, înainte de ultimele secole ale mileniului al II-lea. Originea lor ne rămîne necunoscută, şi e aproape sigur că înainte de această dată ei erau încă, în cea mai mare parte, nomazi. Au dispărut în acelaşi fel, fără să lase urme, către începutul secolului al VI-lea. S-ar putea să nu fi reprezentat decît o minoritate care şi-a impus orînduirea unei populaţii indigene de rasă diferită.

Dacă adăugăm la lista aceasta a popoarelor asiatice pe kasiţi*, care s-au infiltrat încetul cu încetul în Mesopotamia centrală în mileniul al II-lea, venind fără îndoială din munţii Zagros, dar care au fost asimilaţi de către babilonieni destul de repede încît să nu putem afla decît foarte puţine lucruri despre limba lor, se va putea calcula imensitatea ignoranţei noastre în ceea ce priveşte populaţiile acestea care, provenind probabil din vechile culturi de tip agrar din epoca calcolitică, au jucat un rol fundamental în dezvoltarea marilor civilizaţii de tip urban din epoca bronzului.

În ceea ce priveşte ţinuturile mediteraneene ale domeniului oriental sîntem chiar şi mai prost informaţi. Populaţia primitivă a Siriei şi a Palestinei, care a fost înghiţită încă din mileniul al III-lea de valul semitic, nu ne-a lăsat nici cea mai mică urmă despre limba ei, rămînîndu-ne total necunoscută.

În Anatolia textele religioase ale epocii hitite ne-au păstrat cel puţin, pînă în mileniul al II-lea, amintirea unei limbi care preexista, fără îndoială, invaziilor indo-europene şi care se numea hatti*. Înaintea descoperirii de dată foarte recentă a culturilor celor mai vechi din Anatolia, specialiştii apreciau că limba aceasta, încă incomplet cunoscută, fusese vorbită în prima epocă a bronzului, adică prin mileniul al III-lea. De atunci nimic nu ne împiedică să urcăm mult mai sus pe scara timpului: în prima epocă a bronzului, populaţia din Asia Mică ar fi putut fi deja, după cum o

să vedem, în parte măcar, de origine indo-europeană; limba hatti ar fi existat atunci încă din epoca calcolitică, dacă nu chiar din cea neolitica.

Originile sale ridică o problemă deosebit de complicată, ce oferă însemnate analogii cu cele ale lumii egeene, la rezolvarea cărora specialiştii lucrează şi astăzi. Există afinităţi evidente între cele două regiuni, atît în epoca neolitică sau calcolitică, cît şi în prima epocă a bronzului. După părerea generală, asemănările acestea se explică, desigur, printr-o înrudire între populaţii. S-a încercat să se găsească urmele acestei înrudiri în răspîndirea, în cele două regiuni, şi chiar şi în ţările balcanice, a unui anumit număr de cuvinte a căror rădăcină se termină fie în *ss*, fie în *nth*, fie în sfîrşit în *and* şi care, în Grecia, nu sînt în mod sigur de formaţie elenică: de pildă *Parnassos* (Parnas), *Corinthos* (Corint) etc. Vocabularul acesta ar aparţine unui vechi fond comun mediteranean, adică preindo-european. Alţi oameni de ştiinţă văd însă în asemenea analogii vestigiile unei invazii generale a luviţilor*, acel popor indo-european despre care se ştie doar că se aşezase în Anatolia occidentală mai înainte chiar de venirea hitiţilor. O seamă de lucrări recente demonstrează că ambele ipoteze se sprijină în realitate pe existenţa unui amalgam de formaţii lingvistice foarte diferite, indo-europene, desigur, cea mai mare parte din ele, dar de origini şi de date foarte diverse. Speranţa pe care o nutreau savanţii de a găsi în sfîrşit cîteva urme precise şi sigure în legătură cu această populaţie preindo-europeană din Egeea s-a spulberat aşadar.

Se bănuieşte doar că aceste popoare vechi au dat naştere strălucitoarei civilizaţii cretane din mileniul al III-lea şi al II-lea: scrierea cretană, linearul A, n-a fost încă descifrată; sîntem siguri cel puţin că nu avem de-a face cu un dialect elenic. Ar putea fi vorba oare de o altă populaţie indo-europeană? Din punct de vedere teoretic, ipoteza nu trebuie exclusă, dar nu e deloc verosimilă. Alţi specialişti au încercat să caute originea cretanilor într-o cu totul altă direcţie: aceştia ar

fi semiţi veniţi de pe coastele siro-palestiniene; amintim însă că asemenea teorie n-a putut fi niciodată justificată prin nici un fel de dovadă, fie ea cît de aproximativă.

Domeniul de predilecţie al semiţilor pare într-adevăr să se fi limitat la periferia deşertului siro-arabic, fîşia aceea de pămînt care constituie Semiluna Roditoare: nomazi în veşnic proces de sedentarizare, sedentari ispitiţi cu uşurinţă de o întoarcere la viaţa seminomadă atunci cînd solul devine neproductiv, ei s-au infiltrat fără încetare în inima civilizaţiilor de tip urban şi rural din vecinătate. Către începutul mileniului al III-lea, dacă nu chiar la o dată anterioară, se ghicesc primele urme ale acestora, cînd alcătuiau deja două grupe distincte: semiţii orientali şi semiţii occidentali. Primii, care sînt numiţi atît de impropriu akkadieni*, s-au statornicit în Mesopotamia centrală şi septentrională, în jurul oraşelor Kiş* şi Assur*, ca şi pe cursul mijlociu al Eufratului, în preajma oraşului Mari*. Şi au reuşit să se substituie popoarelor stabilite mai dinainte în aceste regiuni, despre a căror apartenenţă etnică nu ştim absolut nimic, şi să-şi impună limba. Civilizaţia lor a suferit însă o puternică influenţă sumeriană. Către sfertul al treilea al mileniului III, au izbutit să întemeieze un important, dar efemer, imperiu semitic, a cărei capitală a primit numele de Akkad*. Limba lor, încă de la începutul mileniului al II-lea, avea să se impună, în detrimentul celei sumeriene, şi să devină, sub forma ei asiriană sau babiloniană, principalul vehicul al gîndirii mesopotamiene pînă la sfîrşitul primului mileniu dinaintea erei noastre.

Amoriţii s-au stabilit în Siria şi în Palestina în decursul mileniului al III-lea: pe la anul 2300 au distrus civilizaţiile urbane ale primei epoci a bronzului. Apoi, încetul cu încetul, nomazii aceştia s-au sedentarizat, conform unui proces, se pare, foarte lent: a fost nevoie de mai multe secole înainte ca oraşele să renască, ascunzînd adesea sub

un nume nou o denumire anterioară pe care o ignorăm, de pildă la Ierihon sau la Jebal (Biblos). Către anul 1900, semitizarea ariei siro-palestiniene — țara Canaanului — apare ca totală și definitivă: și nu va fi pusă în discuție de aporturile ulterioare, îndeosebi al celor hurite. Totuși, procesul de sedentarizare a nomazilor veniți din deșert nefiind încheiat niciodată, alte ramuri semitice au jucat rînd pe rînd un rol de frunte în popularea acestei regiuni. Astfel că semiții din Siria și cei din Palestina n-au constituit un grup lingvistic unic; sînt atestate, în diferite epoci, mai multe dialecte înrudite, la Ugarit, la Biblos, în orașele feniciene, fără să mai vorbim de ebraică.

Amoriții au ocupat și în Mesopotamia o poziție de prim ordin: prin neîntreruptele lor incursiuni au contribuit în mod substanțial la dezorganizarea imperiului sumerian al celei de a III-a dinastii din Ur, și, în primele secole ale mileniului al II-lea, îi găsim pe acești semiți occidentali la conducerea majorității orașelor mesopotamiene, îndeosebi la Larsa, Babilon, Eșnunnah, Assur și Mari. Dar numai onomastica și istoria religiilor ne semnalează prezența lor: akkadiana a rămas singura limbă de uz curent în Mesopotamia. Dealtfel e puțin probabil ca amoriții să fi format vreodată grosul populației din Mesopotamia.

Dar și alți semiți occidentali au continuat să hărțuiască regatele din cuprinsul Semilunii Roditoare pe aproape tot parcursul mileniului al II-lea: haneenii de pe cuprinsul mijlociu al Eufratului pe timpul lui Șamșiadad I* și al lui Zimri-Lim*; beniaminiții abia sedentarizați de pe cursul mijlociu al Eufratului, din Babilonia și din nordul Siriei; suteenii din Siria, împotriva cărora au fost obligați să lupte majoritatea regilor asirieni; în sfîrșit arameenii, cei mai importanți dintre toți. În ultimele secole ale mileniului al II-lea, îi găsim de-a lungul Eufratului, din Babilonia pînă la Karkemiș, apoi în regiunea Haburului în secolul al X-lea, și pe valea Tigrului în secolul al IX-lea. Au întemeiat un mare număr de principate în Siria, de la Sencirli*, în plin teritoriu hitit, pînă la Damasc*,

fără însă a atinge deocamdată coasta Mediteranei. În ciuda necurmatelor campanii purtate împotriva lor de regii asirieni, aceştia nu i-au putut împiedica să nu joace un rol din ce în ce mai important pe toată durata imperiului lor, după cum ne demonstrează continua expansiune a limbii aramaice: într-adevăr, aceasta, încă înainte de distrugerea imperiului asirian, în secolul al VII-lea, parvenise să ia, în relaţiile internaţionale, locul rezervat pînă atunci limbii akkadiene, iar o mare parte a populaţiei, atît din Siria cît şi din Palestina, ca şi din Mesopotamia, vorbea numai aramaica.

Ultima etapă în procesul de sedentarizare a nomazilor semitici, infiltraţiile arabilor, sînt menţionate pentru prima dată în texte sub domnia lui Salmanasar al III-lea* (858—824). Dar în epoca despre care e vorba, aceştia nu făceau decît să pribegească pe la marginea sudică a deşertului sirian. Îşi oferiră serviciile regilor asirieni în timpul campaniilor antiegiptene, dar aceştia aveau să poarte, cu alte prilejuri, lupte înverşunate împotriva lor.

Faţă de semiţii pe care îi cunoaştem relativ bine, şi ale căror intrări succesive în scenă se supun unei scheme de ansamblu destul de uşor de descifrat, migraţiile indo-europene continuă să ridice probleme multiple şi de nedezlegat încă. Originea, ca şi data pătrunderii lor în lumea orientală sînt lucruri despre care se discută şi astăzi foarte mult. Se ştie că, în parte, e vorba de un grup de popoare seminomade, semisedentare, sau mai curînd de o populaţie rurală pe care, în mod periodic, secătuirea pămîntului sau uscăciunea climei, datorită unei defrişări excesive, o sileau să-şi reia viaţa nomadă şi-o alungau spre ţinuturi mai rodnice. Alte triburi însă erau complet nomade şi se lăsau ispitite destul de des de mirajul bogatelor civilizaţii din Sud. Există un mit comod, dar înşelător, care nu vede în invaziile indo-europenilor decît iureşul unor călăreţi nomazi ce impuneau peste tot

dominaţia unei caste de războinici minoritari. Sedentarizarea acestor nomazi începuse cu siguranţă mult înainte de irumperea lor în aria Orientului Apropiat: în textele miceniene, cuvintele ce denumesc grîul şi orzul aveau deja o rădăcină indo-europeană, chiar dacă vinul sau măslinul purtau nume preindo-europene; aceste popoare practicau aşadar agricultura încă înainte de pătrunderea lor în domeniul egeean, cel mai tîrziu din mileniul al III-lea. Indo-europenii provin, după toate aparenţele, din stepele eurasiatice, aşa cum indică în mod special unele cuvinte împrumutate de limbile ungro-finice din limbile ariene. Unii specialişti au mers şi mai departe, încercînd să precizeze pînă şi ţinutul lor de origine: numele fagului fiind comun tuturor limbilor indo-europene, s-a ajuns la concluzia că toate popoarele acestea proveneau din regiunile situate între Weser şi o linie care uneşte Kaliningradul cu gurile Dunării, singurele unde analizele de polen au semnalat prezenţa fagului în epoca preistorică. Analizele acestea au fost oare efectuate într-un număr suficient de mare în zonele mai de răsărit ale stepelor eurasiatice? Şi apoi, nu este oare un lucru arbitrar să cauţi un centru unic de difuzare a tuturor populaţiilor acestora? După părerea noastră, asta ar însemna minimalizarea procesului de constantă cristalizare ce caracterizează formarea raselor, prin concursul unor factori multipli şi diverşi. Nu există *un* popor indo-european primitiv din care să se tragă toate celelalte.

Numai începînd din primele secole ale mileniului al II-lea onomastica ne dezvăluie prezenţa unor elemente indo-europene instalate în Orientul Apropiat, mai precis în Anatolia; este vorba de hitiţi şi de luviţi care, în mileniul al II-lea, au întemeiat în Anatolia centrală şi occidentală cîteva state de importanţă inegală, deşi pe plan etnic se pare că n-au constituit decît o minoritate: nici chiar limba hitită nu conţine mai mult de 20% cuvinte indo-europene. Grupuri fără îndoială destul de izolate
 au pus mîna pe putere în anumite oraşe înainte

ca stăpînirea lor să se întindă treptat-treptat asupra marilor centre urbane din vecinătate. Acesta este cazul supuşilor lui Anitta* care, spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, a cucerit oraşul Hattuşaş* şi a întemeiat un regat care este străbunul imperiului hitit.

Aceşti indo-europeni nu s-au stabilit însă în Anatolia mai înainte ca textele să ne semnaleze prezenţa lor? Faptul că inscripţiile nu spun nimic nu constituie o obiecţie suficient de puternică. Semnele cuneiforme* adoptate de hitiţi prezintă într-adevăr un tip foarte arhaic: asta ar fi o dovadă că, încă înainte de anul 1900, hitiţii veniseră în contact cu civilizaţiile mesopotamiene de la care împrumutaseră scrierea. În plus, civilizaţia lor e atît de tributară culturilor mai vechi din Anatolia centrală încît e greu, avînd în vedere mărturiile arheologice, să admitem, la această dată, o ruptură totală în populaţia din Anatolia. În realitate, fisura aceasta s-a produs încă de la începutul primei epoci a bronzului: materialul funerar descoperit în mormintele regale de la Alacia Huyuk* prevesteşte deja epoca ulterioară, fie că e vorba de acel *lituus** regal sau de reprezentările cerbului ce anunţă rolul zeului călăuzitor de suflete pe care-l joacă, la hitiţi, acest animal. O înrudire destul de strînsă pare aşadar să existe între populaţiile din prima epocă a bronzului din Anatolia şi hitiţi.

O problemă asemănătoare se pune, după cum am văzut, şi în ceea ce priveşte lumea egeeană. Ştim, după descifrarea linearului B de către Ventris, că micenienii vorbeau, încă din secolele XIV şi XIII, un dialect grec. Dar la ce dată s-au statornicit indo-europenii în Egeea? Civilizaţia eladicului mijlociu, care a înflorit din secolul al XIX-lea pînă în al XVII-lea, este atribuită în general populaţiilor elenice. Prima epocă a bronzului însă anunţă în multe privinţe civilizaţia miceniană. Or această epocă prezintă, faţă de cea din Anatolia, asemănări evidente în domeniul ceramicii, a podoabelor, a armamentului, a uneltelor. Dacă la asemenea constatări o adăugăm şi pe aceea a unei

rupturi destul de precise, în Grecia ca și în Anatolia, între calcolitic și perioada următoare, sîntem tentați să situăm venirea indo-europenilor încă înainte de mijlocul mileniului al III-lea, atît în Grecia cît și în Asia Mică, și, fără îndoială, și în anumite regiuni din bazinul dunărean.

După toate aparențele, chiar și Creta a fost afectată, cel puțin în părțile sale cele mai răsăritene, de mișcările acestea de populație; dar acolo năvălitorii au fost absorbiți probabil destul de repede de autohtoni. Nu vom uita totuși că, puțin după anul 1400, textele din Cnossos ne indică o proporție nu tocmai neglijabilă de nume grecești răspîndite pe toată suprafața Cretei și purtate de oameni ce exercitau cele mai diferite meserii: stabilirea la Cnossos, de numai cîteva decenii, a unei dinastii elenice să fie oare de ajuns pentru a explica prezența lor?

În Anatolia ca și în Grecia, năvălitorii aparțineau uneia din cele două mari familii lingvistice în care se împărțeau limbile indo-europene, și anume celei din grupul *centum**. Hitita, mai ales, ar prezenta afinități importante cu limba tokhariană din Turkestanul de răsărit: dovadă, poate, că poporul acesta a pătruns în Anatolia din stepele de pe malul Mării Caspice, după toate probabilitățile prin pasul Derbent, și nu din ținuturile dunărene, așa cum s-a susținut de atîtea ori. Problema e mai greu de rezolvat atunci cînd este vorba de luviții din Anatolia occidentală și de greci; nici una din ipotezele enunțate pînă acum nu pare, după opinia noastră, cu adevărat mulțumitoare. Numai atunci cînd cronologia relativă a așezărilor din Anatolia și din Balcani va fi stabilită pe baze cu desăvîrșire solide vom putea reconsidera această problemă cu oarecare sorți de izbîndă.

Poate că foarte importanta civilizație de tip rural și semiurban statornicită la hotarele meridionale ale Turkestanului, la poalele munților Elburz, a fost elaborată tot de populațiile indo-europene a căror urmă o vom urmări astfel pînă la sfîrșitul mileniului al IV-lea. Într-adevăr, aceasta pre-

zintă asemenea analogii cu unele culturi ţărăneşti din stepele eurasiatice, în special în ceea ce priveşte podoabele şi uneltele, şi chiar, deşi mai îndepărtate, cu civilizaţiile din Anatolia şi din Egeea, încît problema se poate pune în mod legitim. Din păcate, civilizaţia aceasta a început să se stingă încetul cu încetul în primele secole ale mileniului al II-lea şi a dispărut către anul 1700, înainte de a ne fi putut lăsa o cît de neînsemnată mărturie scrisă. Aşa că nu vom şti niciodată dacă foloseau eventual o limbă de tip *centum* sau de tip *satem**, căruia îi aparţin limbile iraniene din primul mileniu.

Cei dintîi indo-arieni, a căror limbă făcea parte din grupul *satem*, au intrat în istorie în al doilea sfert al mileniului al II-lea. Dată la care îi vedem pătrunzînd, în număr mic bineînţeles, pe de o parte în Mesopotamia, în Siria şi în Palestina, iar pe de alta în valea Indului. Arienii* din Semiluna Roditoare nu ne sînt cunoscuţi decît prin onomastică; numele mai multor suverani din Siria şi din Palestina şi mai cu seamă cele ale regilor din Mitanni, ca şi a cîtorva regi kassiţi par a fi ariene: ceea ce înseamnă că o mînă de războinici de origine străină au reuşit să unifice spre propriul lor folos triburile hurite şi să întemeieze astfel cîteva dinastii puternice. Zeii lor purtau numele unor zei indieni; un tratat de hipologie, datînd din secolul al XIV-lea şi descoperit în capitala hitită, cuprinde numeroşi termeni tehnici care sînt, de asemenea, indieni. Arienii aceştia foloseau, se pare, o formă extrem de arhaică a limbii indiene, mai veche cu cîteva secole decît limba primelor poeme vedice*, alcătuite, după toate probabilităţile, nu mai înainte de ultimele secole ale mileniului al II-lea. Aceste texte sînt, de asemenea, mult posterioare invaziei arienilor în India, a căror imagine apare, bineînţeles, mult înfrumuseţată de epopee. Urcaţi în carele lor şi călăuziţi de zeul Indra, epopeea îi prezintă pe arieni distrugînd cetăţile barbarilor. Acestea au fost deseori identificate cu marile oraşe fortificate ale civilizaţiei de pe malurile In-

dului: Harappa și Mohenjo-Daro, care au fost părăsite către anul 1700 î.e.n. Totuși, conform cercetărilor celor mai recente, nimicirea civilizației Indului ar fi fost urmarea unui șir neîntrerupt de inundații catastrofale care ar fi distrus economia acestei văi, și nu a invaziilor. În tot cazul, ruinele orașelor părăsite nu au fost ocupate decît de niște „squatters“ coborîți probabil din munții învecinați ai Belucistanului, dacă nu chiar din Iran. Cît despre arieni, e posibil să fi dus multă vreme o viață încă seminomadă; ceea ce explică de ce în peninsula indiană nu se găsesc decît puține urme materiale ale prezenței lor în mileniul al II-lea.

Indo-europenii din stepele eurasiatice, atrași de clima mai dulce și de ogoarele fertile ale ținuturilor mediteraneene și orientale, nu și-au slăbit bineînțeles niciodată presiunea. Aceasta însă a fost stăvilită secole de-a rîndul de unele state suficient de stabile și de organizate, îndeosebi regatul asirian, cel hitit și cele miceniene. Cînd criza cea mare din ultimele secole ale mileniului al II-lea, de care vom mai vorbi, a coborît acest zid de apărare sau, oricum, l-a slăbit în mod considerabil, năvălirile au reînceput, și în primele secole ale celui dintîi mileniu, vedem apărînd noi populații indo-europene. Unele, în special iranienii, aparțin grupului *satem*. Printre acestea, mezii* și perșii erau deja mai mult sau mai puțin sedentarizați; dar data la care au apărut pe platoul iranian e încă destul de nesigură. Poate că unele grupuri etnice emigrate din Turkestanul meridional către anul 1700 î.e.n. și stabilite mai tîrziu în nord-vestul Iranului au jucat un oarecare rol în formarea acestor popoare noi pe care textele asiriene le menționează pentru prima dată în cursul secolului al IX-lea. Sciții* sînt în schimb iranieni nomazi care, începînd din secolul al VIII-lea, și împingîndu-i înaintea lor pe cimerieni*, au pustiit nordul Iranului, Anatolia, Siria, Palestina, amenințînd chiar și Egiptul. Ultimul grup indo-european a cărui limbă aparține grupului *satem* este cel al armenilor: aceștia nu apar în domeniul oriental înainte de secolul al VII-lea, venind din regiunea Mării Negre. S-au statornicit în ju-

rul lacului Van, după distrugerea definitivă a regatului Urartu de către sciţi şi mezi.

Tot în urma tulburărilor de la sfîrşitul mileniului al II-lea, alte populaţii indo-europene, aparţinînd de data aceasta grupului *centum* şi coborînd probabil din ţinuturile balcanice, au ocupat o parte din Anatolia, în special frigienii* care s-au aşezat pe malurile fluviului Sakariya, şi lidienii* în valea Hermosului, în vreme ce hitiţii, alungaţi de pe platoul central, se statorniceau la sud de munţii Taurus şi Antitaurus, în Siria de Nord.

Popularea lumii orientale apare aşadar ca un proces veşnic reînnoit şi repus în discuţie. Originile acestui proces trebuie căutate în chiar epoca primelor culturi de tip rural. Deoarece sedentarizarea implică, prin forţa lucrurilor, o dublă mişcare: pe de o parte bogăţia pămînturilor cultivate exercită o atracţie irezistibilă asupra nomazilor care tind, fie să se infiltreze încetul cu încetul în mijlocul populaţiilor sedentare, fie să jefuiască satele şi oraşele prin năvăliri pustiitoare; pe de altă parte, secătuirea rapidă sau salinizarea solurilor, uscarea climei datorită despăduririi îndeamnă necontenit populaţiile sedentare — cel puţin în zonele în care fusese odinioară stepă, mult mai puţin în văile marilor fluvii — să emigreze în căutarea unor pămînturi noi. De unde rezultă o considerabilă instabilitate în ceea ce priveşte popularea şi amalgamuri de o complexitate infinită.

III. DE LA CETATE LA IMPERIU

În sînul culturilor de tip rural din epoca neolitică și din cea calcolitică, au început încetul cu încetul să se dezvolte noi condiții economice și sociale care au provocat o mutație profundă, în etape succesive însă, în cea mai mare parte a lumii orientale. Desțelenirea unor terenuri mai întinse devenise posibilă din ziua în care tracțiunea animală și invenția plugului ușuraseră lucrarea pămîntului, mai cu seamă în vastele cîmpii aluvionare udate de marile fluvii. Pe măsură însă ce terenurile cultivate se întindeau tot mai departe de fluvii, devenise absolut necesară organizarea unui sistem de irigații de o complexitate tot mai mare. Valorificarea unor suprafețe însemnate cerea atunci o muncă uriașă: construirea și întreținerea unor diguri, drenarea terenurilor inundate, amenajarea și dragarea periodică a canalelor și a bazinelor de rezervă. Numai anumite organisme colective, anumite clanuri, sau marii proprietari posesori ai unui imens număr de brațe de muncă erau în măsură să facă față unor asemenea obligații. Acapararea treptată a unor teritorii întinse, ca și a mijloacelor de producție de către unele grupuri sociale privilegiate era așadar în germene în timpul acestei evoluții și, bineînțeles, puterea lor sporea datorită beneficiilor pe care le realizau.

Marile domenii particulare, a căror existență, în Mesopotamia, a fost de curînd scoasă la iveală,

aparţineau adesea unor clanuri. Şi pare să fi jucat un rol mult mai important în regiunile unde populaţia prezenta de foarte de timpuriu o dominantă semitică, adică mai cu seamă în Babilonia. În Sumer pămînturile au fost acaparate îndeosebi de colectivităţile religioase şi, mai precis încă, de clerul principalelor sanctuare.

Chiar pe vremea societăţilor săteşti personalul templelor trebuie să se fi bucurat foarte de timpuriu de un prestigiu pe care li-l conferea atît magia cît şi religia, şi trebuie să se fi constituit în colectivităţi organizate şi bine închegate, ceea ce explică faptul că au putut juca un rol economic înainte chiar de a se fi aflat în stăpînirea unor domenii întinse. Putem presupune, de asemenea, că din epocile cele mai îndepărtate încă, prinosurile aduse sanctuarelor i-au îmbogăţit pe preoţi. E tot atît de posibil şi ca satele să se fi organizat pe lîngă locurile sacre, în preajma cărora populaţiile încă nomade se adunau în mod periodic pentru a îndeplini anumite rituri şi, cu acelaşi prilej, pentru a face schimb de produse. Legătura dintre locul de cult şi tîrg datează cu siguranţă din cele mai vechi timpuri şi nu a dispărut cu totul niciodată. Templele s-au aflat deci în mod cît se poate de natural printre beneficiarii de bază ai unei evoluţii în care dezvoltarea economică depindea de un efort colectiv indispensabil bunei funcţionări a sistemului de irigaţie. Şi posedau un triplu avantaj: rolul pe care îl deţineau deja în viaţa economică, bogăţia lor şi, în sfîrşit, o organizaţie puternic structurată ce prefigura birocraţia sumeriană.

Din epoca neolitică chiar, în mileniul al VI-lea, fiecare din tempelele de la Ciatal-Huyuk, în Anatolia, constituia centrul unui cartier distinct. Importanţa sanctuarelor a crescut şi mai mult încă în civilizaţia mesopotamiană: templele din epoca Obeid* au atins foarte de timpuriu dimensiuni monumenale, atît la Eridu, în sudul Mesopotamiei (mileniul al V-lea), cît şi în valea superioară a Tigrului, la Tepe Gavra* (mileniul al IV-lea). Construirea lor n-a putut fi decît fructul unui efort

colectiv susţinut şi atestă bogăţia şi puterea clerului. Evoluţia aceasta şi-a atins apogeul odată cu ridicarea marilor sanctuare sumeriene de la sfîrşitul mileniului al IV-lea şi începutul celui de al III-lea, dintre care sanctuarul de la Uruk*, care a dat, şi pe bună dreptate, numele său acestei perioade, ne-a dezvăluit vestigiile cele mai grandioase.

Noile condiţii economice au favorizat, în acelaşi timp cu dezvoltarea templelor, şi pe aceea a cetăţilor. Progresul deosebit de mare pe care îl înlesnise irigaţia, pe de o parte, iar pe de alta folosirea uneltelor de aramă, prilejuiau crearea unui asemenea surplus de produse agricole, încît populaţia avea de-acum înainte posibilitatea de a întreţine din punct de vedere material, sub formă de raţii alimentare, anumiţi membri ai comunităţii, a căror activitate nu era consacrată în mod exclusiv producerii de bunuri alimentare: diferenţierea corpului social se afla în germene încă de pe atunci. Dealtfel, agricultura era poate mai variată (curmali) în privinţa produselor ei în Mesopotamia meridională decît în multe alte regiuni, şi de diversitatea aceasta profita comerţul; acesta însă presupunea un sistem complex de echivalenţe între un produs şi altul, între cutare muncă şi cutare raţie alimentară: dezvoltarea comerţului a favorizat constituirea unei veritabile caste birocratice, a cărei existenţă ar fi fost imposibilă şi inutilă în comunităţile rurale primitive. În plus, prosperitatea în continuă creştere a sanctuarelor se materializa prin construcţii din ce în ce mai impunătoare şi din ce în ce mai somptuoase, îndeosebi la Uruk: o adevărată clasă de artizani ce lucrau pe socoteala clerului s-a dezvoltat treptat-treptat în preajma templelor. Dar în ţinuturile acestea aluvionare, lipsite de orice fel de materii prime, minereul, lemnul, ca şi pietrele indispensabile acestor uriaşe lucrări trebuiau importate, aşa încît preoţii n-au avut numai îndatorirea de a controla baza producţiei, ci şi pe aceea de a organiza comerţul de materii prime cu exteriorul. Cu cît funcţiile templului creşteau în importanţă, cu atît se dife-

renţia şi corpul social, îndepărtîndu-se de formele social-economice ale satelor neolitice; şi, de asemenea, cu atît devenea mai necesară o organizaţie politică pentru a ocroti bogăţiile acumulate şi pentru a păstra coeziunea unei comunităţi tot mai diverse. Cetatea a luat naştere din aceste pricini şi din aceste nevoi.

Nu trebuie să confundăm totuşi, cum s-a făcut adesea, oraşul cu templul. Fără îndoială, oraşul era proprietatea zeului: Nanna, zeul lunii, domnea la Ur, Anu*, zeul cerului, la Uruk. Dar în acelaşi oraş puteau să coexiste mai multe sanctuare şi să constituie, fiecare pe contul lui, un centru economic independent. Din păcate, nu se ştie precis în ce putea consta puterea politică în epoca primelor scrieri: textele nu ne oferă nici o indicaţie asupra acestui punct. Cele mai vechi texte descifrate nu trec dincolo de perioada protodinastică*; se crede că ele corespund, în mare, celui de al doilea sfert al mileniului al III-lea: şi ne transmit imaginea unei civilizaţii în care regele întruchipa deja puterea în cetate. În epoca respectivă, cele mai vechi structuri politice dispăruseră în mare parte, aşa că nu ştim aproape nimic despre ele, deşi au dat loc la numeroase controverse. Unii specialişti, ca Jacobsen sau Frankfort, cred în existenţa unui soi de democraţie primitivă legată de autonomia fiecărui oraş. Alături de o adunare alcătuită din toţi oamenii liberi, un sfat de bătrîni* ar fi fost însărcinat cu rezolvarea problemelor curente; un rege ar fi fost desemnat numai în caz de urgenţă, în epocile critice, şi numai pentru o perioadă limitată de timp. Pe nesimţite, cînd micile aglomerări primitive au tins să constituie adevărate oraşe, iar războaiele s-au înmulţit, puterea monarhică ar fi devenit permanentă.

Sistemul acesta ar fi putut lăsa unele urme, asupra cărora trebuie să ne oprim puţin, pînă în epoca marilor imperii din mileniile II şi I. Diferite oraşe asiriene se bucurau încă de anumite privilegii, de un fel de independenţă colectivă pe care o confirma fiecare suveran la suirea sa pe tron;

importanța religioasă a unor orașe ca Assur sau Harran* nu pare să fie de ajuns pentru a explica originea avantajelor de care beneficiau. Tot așa, la hitiți, persistența, pînă în vremea Noului Imperiu, a unor funcții judiciare sau de cult, strict locale, atesta importanța pe care o aveau, în vremurile mai vechi, sfaturile de bătrîni. S-a încercat, de curînd, să se urmărească pînă în Creta amintirea unei democrații primitive care ar fi dăinuit pînă în clipa cînd a început să se dezvolte acolo instituția monarhică; dar cele cîteva construcții destul de misterioase descoperite la Mallia* ne îndreptățesc oare să credem în existența unui consiliu și a unei agora asemănătoare celor aflate într-un *polis* de tip grec? Prezența cuvîntului *damos* în textele din Cnossos ar putea cu mai mult succes sprijini ipoteza unui anumit fel de democrație, pe care ar fi putut-o introduce dealtfel invadatorii europeni. În orice caz, o atare ipoteză, fie că e vorba de Creta sau de alte ținuturi, pare cu greu compatibilă cu structurile sociale care aveau să dea naștere cetății-stat.

Despotismul, care apare odată cu primele orașe și cu primele scrieri, pare într-adevăr să fi fost mijlocul de a garanta privilegiile unei clase sau a unui corp social pe cale de diferențiere. Deoarece creșterea producției permisese acumularea progresivă a capitalului, acesta a fost în mare parte acaparat, după cum se știe, de marii proprietari particulari, de clanuri sau de comunitățile religioase. Căci sursa exclusivă a bogăției o constituia pe vremea aceea pămîntul. Oricare ar fi fost modul de exploatare a acestor întinse domenii, el presupunea reducerea la o condiție inferioară a unei însemnate părți din corpul social și impunerea unei autorități capabilă să mențină respectarea acestei inegalități.

În caz de criză, interesele colectivității, adică, în esență, ale grupului dominant alcătuit din marii proprietari și din șefii de clan, erau asumate de un *lugal**, un „om de seamă“, reprezentantul, fără îndoială, a acestei aristocrații funciare care profitase din plin de progresele agriculturii. Deoa-

rece crizele cărora trebuia să le facă față puneau în joc tocmai aceste privilegii economice: de pildă, trebuia să stăvilească năvălirile populației din orașele vecine, dornică să pună mîna pe ogoare, pe pășuni sau pe canalele de irigație. În plus, echipamentul militar începuse să coste, cu siguranță, foarte mult, și apărarea comunității nu putea fi decît apanajul elementelor sale cele mai avute. De la început încă, *lugal*-ul, regele epocilor primitive, era, în același timp, un conducător de oști și unul din cei mai bogați proprietari din oraș.

E destul de posibil ca această evoluție să fi avut loc mai ales în regiunile deja semitizate: monarhia din Kiș, către anul 2700 î.e.n., este cea mai veche pe care o menționează listele dinastice mesopotamiene. Poate că puterea clanurilor și o organizație socială mai strict patriarhală au favorizat constituirea unei autorități monarhice, care nu avea, la origine, nici un fel de atribuție religioasă.

În țările sumeriene, dimpotrivă, puterea politică pare să decurgă, în general, dintr-o funcție sacerdotală; încă de la începutul mileniului al III-lea, dacă ar fi să dăm crezare reprezentărilor figurate, *en*-ul*, marele preot din Uruk, era susceptibil să exercite adesea o autoritate politică și mai ales militară; nu era încă vorba, bineînțeles, de o putere monarhică în adevăratul înțeles al cuvîntului: Urukul nu este menționat dealtfel în listele celor mai vechi dinastii mesopotamiene. Puțin mai tîrziu însă, în diferite orașe sumeriene, mai cu seamă la Lagaș*, vedem că puterea este deținută de *ensi*, care, la origine, ar fi putut fi doar mari preoți, sau poate slujbași însărcinați cu administrarea domeniilor ce aparțineau clerului. În orice caz, acesta era destul de puternic pentru a împinge pe unul din membrii săi pe culmile puterii politice. Însuși termenul de *ensi** pare să implice o anumită dependență: poate că această funcție regală fusese exercitată, la început, în chiar numele zeului și sub tutela acestuia. Abia mai tîrziu, pare-se, acest *ensi* a fost subordonat suveranului, *lugal*-ul unui oraș mai important: e puțin probabil ca la origine ti-

tlul de *ensi* să fi fost rezervat numai demnitarilor din orașele supuse, cum avea să se întîmple începînd cu mijlocul mileniului al III-lea.

Amenințările care se acumulau asupra orașelor sumeriene nu puteau decît să faciliteze constituirea regimurilor monarhice. Nu știm nimic despre neînțelegerile în urma cărora cele mai vechi comunități sedentare au ajuns, în mod sigur, la conflicte armate: doar că în anumite așezări s-au descoperit importante straturi de cenușă care fac să se presupună că acestea au fost distruse prin acte de violență. Textele însă, de îndată ce-și fac apariția, sînt grăitoare: regii sumerieni nu s-au lipsit de plăcerea de a-și glorifica faptele de arme, ca și pe acelea ale strămoșilor. Regele semilegendar din Uruk, Ghilgameș*, își înconjurase orașul, pe la anul 2700, cu un zid enorm, ale cărui urme, dealtfel, arheologii au impresia că le-au și găsit:

El a fost cel care a poruncit să se ridice zidul Urukului-celui-împrejmuit.
Privește zidul de dinafară a cărui corniță pare de aramă;
cată către zidul de dinăuntru care n-are pereche pe lume,
trece-i pragul, care datează din vremuri îndepărtate . . .
Suie-te pe meterezele lui și străbate-le în lung și-n lat:
prețuiește-le temeliile, cercetează-le de nădejde zidăria din cărămizi,
vezi dacă zidăria nu este toată din cărămidă arsă,
și dacă temelia n-a fost pusă de cei Șapte Înțelepți?

(*Ghilgameș*, I, 9—19.)

Multe alte orașe erau și ele fortificate: ceea ce denotă în mod evident instabilitatea care domnea în Mesopotamia în această primă jumătate a mileniului al III-lea.

Prosperitatea țării stîrnea cu siguranță pofta de jaf a multor populații și se știe că semiții erau prezenți la acea dată în imediata apropiere a orașelor sumeriene: Kiș și Mari aparțineau unor dinastii semitice, sumerizate, e drept, într-o foarte mare măsură. Pericolul însă venea îndeosebi de la nomazii care dădeau tîrcoale neîncetat pe la marginea deșertului și profitau de cel mai mic prilej pentru a se năpusti asupra bogățiilor acumulate. Pentru a le opune rezistență, orașele, fie ele sumeriene sau deja semitice, nu erau nici măcar în stare să lupte umăr la umăr. Pe atunci nu exista, bineînțeles, sentimentul unei comunități sumeriene. Adevărul e că istoria perioadei acesteia este o suită de necurmate rivalități între o duzină de orașe, de războaie neîntrerupte, din care nu cunoaștem decît episoadele cele mai tîrzii, cele mai vechi fiind cu puțin anterioare mijlocului mileniului al III-lea.

Cauzele extrem de prozaice ale acestor conflicte se deslușesc cu ușurință: mare parte din ele, am mai spus-o, erau generate de extinderea sistemelor de irigație, întocmai precum odinioară primele comunități sedentare trebuie să-și fi disputat cu toată înverșunarea sursele de apă. Dar mai cu seamă consolidarea puterii monarhice, pe care o favorizau asemenea violențe, și apariția unei clase militare, pe care trebuia să se sprijine regele, nu puteau decît să ațîțe apetiturile individuale. După rivalitățile dintre orașe au urmat conflictele de ambiție dintre unii suverani lacomi să pornească la cucerirea și supunerea orașelor vecine. N-a fost nicicînd vorba, din partea acestora, de o politică unitară, care să urmărească unificarea Mesopotamiei de Jos. Totuși, în mai multe rînduri, unele orașe au reușit, dar pentru un scurt răstimp, să domine o porțiune importantă din acest teritoriu. După ce aparținuse regilor semiți din Kiș, supremația avea să treacă, în jurul anului 2600, în mîna regilor din prima dinastie din Ur și a celor din prima dinastie din Uruk, care și-au disputat hegemonia, apoi în a celei din Adab*, al cărei domnitor se intitula Suveran al celor Patru Ținuturi, iar în cele din urmă în a *ensi*-lor din Lagaș, care

3. *Sumerul și Mesopotamia Centrală în epoca protodinastică*

au cucerit nu numai orașele Umma*, Ur, Uruk, Akshak* și Kiș, dar și ținutul Elamului, ajungînd pînă la Mari: stela Vulturilor* comemorează, nu fără cruzime, victoria unuia dintre cei mai de seamă *ensi,* Eannatum*, asupra orașului vecin Umma.

Înseși bazele, economice și politice, pe care se sprijinea la început orașul au fost supuse în mod inevitabil, în cursul acestei perioade hotărîtoare din istoria Mesopotamiei, unor transformări adînci. Nici o putere nu mai putea rivaliza cu aceea a principalilor regi: nici templele chiar, deși mai desfășurau încă o activitate economică de prim rang, nu mai erau singurele deținătoare ale averii. Palatele vor constitui de aici înainte centre economice cel puțin la fel de importante. Mormintele regilor din Ur constituie o dovadă a

bogăţiei de necrezut a acestor monarhi, a abilităţii artizanilor care lucrau în atelierele regale, a întinderii considerabile a unui comerţ ce absorbea materiale preţioase tocmai de la marginile lumii orientale. S-au ridicat construcţii somptuoase, palate sau temple durate de către regi întru slava zeului cetăţii. Din punct de vedere politic, puterea regală nu pare definitiv statornicită: a fost depăşită astfel o etapă de cea mai mare importanţă, mergîndu-se spre o concepţie a monarhiei care avea să devină tradiţională.

Totuşi, această perioadă atît de strălucitoare şi, în acelaşi timp, atît de frămîntată a istoriei sumeriene s-a terminat printr-un episod care ilustrează la perfecţie tensiunile interioare a căror cauză trebuie căutată în aceste răsturnări. Între ambiţiile regilor, dorinţa lor de putere şi interesele laice ale templelor, un conflict era inevitabil; la Lagaş, acesta a avut drept urmare, către anul 2400, detronarea nepotului lui Eannatum: puterea a fost acaparată, în mod succesiv, de doi preoţi, iar titlul de rege, pe care şi-l însuşise Eannatum, a fost abolit, în vreme ce hegemonia politică, pe care o exercitase Lagaşul asupra întregii Mesopotamii de Sus, se năruia. Nu după mult timp, dificultăţile de ordin intern l-au adus pe tronul Lagaşului pe Urukagina*, care a fost considerat, şi pe bună dreptate, drept primul reformator din istorie. Opera lui, deşi incomplet cunoscută, se vădeşte interesantă în măsura în care prefigurează ceea ce va însemna mai tîrziu politica statornică a celor mai de seamă suverani mesopotamieni: ea denotă o anumită grijă, interesată poate, de a asigura populaţiei oarecare bunăstare, impulsionînd pe de o parte economia şi luptînd, pe de alta, împotriva abuzurilor celor privilegiaţi, slujbaşi, preoţi, oameni ai palatului chiar. Urukagina a hotărît, de pildă, micşorarea redevenţelor ce li se plăteau clerului în nenumărate ocazii, mai cu seamă cu prilejul înmormîntărilor: 80 de măsuri de grîne în loc de 420, 3 vedre de bere în loc de 7, şi aşa mai departe.

Problemele interne însă, pe care Urukagina încercase să le soluţioneze printr-o întoarcere la trecut, şi-au găsit un deznodămînt provizoriu în evenimentele ce aveau să imprime de fapt istoriei Mesopotamiei un curs total diferit. Lupta pentru hegemonie, care ridica oraşele unele împotriva altora, căpătă un nou aspect odată cu apariţia lui Lugalzaggisi*, regele din Umma, la care se întrezăreşte o vagă dorinţă de unificare a lumii sumeriene, ce a avut drept consecinţă, după nimicirea Lagaşului şi a cuceririi unui mare număr de oraşe, printre care şi oraşul semitic Kiş, mutarea capitalei de la Umma la Uruk şi prin neobişnuitul titlu de Rege al Ţării, cu care a pus să fie investit în marele sanctuar din Nippur*. Pentru prima dată, aşadar, se întîmpla ca oraşul învingător să nu mai fie decît unul din oraşele unui stat mai întins, încetînd chiar de a mai fi capitală; alegerea Nippurului, oraşul sfînt al lui Enlil*, pe care îl venerau toţi sumerienii, conferea acestuia din urmă un fel de supremaţie asupra tuturor zeilor din celelalte oraşe şi făcea din templul lui Enlil un loc universal de raliere.

Trecerea aceasta de la cetate la Stat este preludiul întregii evoluţii ulterioare a Mesopotamiei. Cauzele însă nu sînt complet lămurite. Am fi ispitiţi să ne gîndim la ameninţarea pe care o reprezenta presiunea din ce în ce mai mare a nomazilor şi care plana asupra văii celor două fluvii: începînd din epoca akkadiană, imediat următoare, textele îi menţionează pentru prima dată pe amoriţi. Şi este semnificativ faptul că Kişul a fost inclus în imperiul lui Lugalzaggisi, deşi era un oraş semitic: pare să se fi constituit un front comun al tuturor populaţiilor sedentare împotriva nomazilor. Sau poate că infiltrarea tot mai accentuată a semiţilor în Mesopotamia însăşi, unde se pare că începuseră să acapareze o parte importantă a pămînturilor, să fi provocat un fel de tresărire din partea sumerienilor, a cărei raţiune ar fi fost cu precădere de ordin economic?

*

De fapt, după douăzeci şi cinci de ani de domnie, Lugalzaggisi a fost detronat, către anul 2340, de către un uzurpator semit de origine nomadă, care, după ce a pus mîna pe tronul din Kiş, l-a înlăturat pe Regele Ţării, a cucerit toată Mesopotamia de Jos şi a întemeiat, în apropiere de Kiş, o altă capitală, Akkad, a cărei amplasare nu a putut fi încă identificată. În răstimpul unei domnii îndelungate, Sargon* cucereşte Elamul, insula Tilmun* (Bahrein), ţinuturile de dincolo de Tigru, Asiria, ajungînd chiar, după cît se pare, pînă în Siria, dacă nu chiar pînă în Asia Mică, victorii care l-au îndreptăţit să se intituleze, plin de mîndrie, Rege al celor Patru Ţinuturi.

O nouă etapă fusese aşadar depăşită în raport cu tentativa fără urmări a lui Lugalzaggisi. Sumerul nu mai era de acum înainte decît o parte, cea mai civilizată, e drept, a unui foarte mare imperiu extrem de centralizat. Dar această centralizare se baza în mod exclusiv pe devotamentul unei armate a cărei forţă consta, se pare, într-o tehnică militară mai perfecţionată. Evoluţia aceasta nu trebuie pusă pe seama unui oraş, ci mai curînd pe cea a unui mic grup etnic care a izbutit, ca mai tîrziu hitiţii sau arienii la Mitanni, să impună dominaţia unei caste de războinici condusă de rege. Deoarece domnia lui Sargon, ca şi cea a nepotului său Naram-Sin* sînt marcate, în acelaşi timp, prin caracterul lor militarist şi printr-o exaltare încă neegalată a persoanei regelui. Naram-Sin nu este el oare primul şi unul din puţinii regi mesopotamieni care şi-a arogat titlul de zeu? Începînd cu epoca aceasta, cînd akkadienii pornesc să-şi impună limba, declinul sumerienilor a fost fulgerător. Sumerienii nu au fost nimiciţi, bineînţeles, ci cel puţin absorbiţi încetul cu încetul de un mediu diferit în sînul căruia, după puţin timp, n-au mai reprezentat decît o minoritate. Puterea economică trecea şi ea în mîinile akkadienilor. Ştim că unul din fiii şi urmaşii lui Sargon, Maniştuşu, şi-a însuşit imense întinderi de pămînt: asemenea acţiuni făceau din rege, po-

trivit unei tradiţii mesopotamiene bine statornicite, nu numai un şef politic şi militar, dar şi deţinătorul unei enorme averi. Căci, dacă a existat o asimilare a sumerienilor, semiţii, dimpotrivă, au adoptat sistemul economic întruchipat pînă atunci de oraşele sumeriene. În plus, cuceririle militare ale akkadienilor nu reprezintă doar simpla manifestare a unui imperialism monarhic. Acestea corespundeau, de asemenea, unor preocupări economice în care se exprima din nou o anume continuitate în raport cu trecutul: ocuparea Tilmunului anunţă rolul de intermediar comercial privilegiat pe care avea să-l joace această insulă puţin mai tîrziu între Mesopotamia pe de o parte, valea Indului şi minele de cupru din Oman pe de alta. La fel, cucerirea nordului Mesopotamiei şi construirea, de către Naram-Sin, a unui palat-fortăreaţă la Tell Brak* pe Habur, trebuiau, în primul rînd, să asigure controlul asupra căilor ce duc spre pădurile şi minele din Anatolia şi către ţărmul Mediteranei.

Căci marile artere comerciale erau veşnic expuse, cum vor fi dealtfel întotdeauna în cursul întregii istorii a Mesopotamiei, raidurilor necurmate ale populaţiilor vecine. Iar incursiunilor nomazilor semiţi din stepa occidentală li s-a adăugat o nouă ameninţare, venind de astă dată din est: de acum înainte, muntenii coborîţi de pe Zagros vor hărţui fără încetare populaţiile din cîmpia mesopotamiană, ale cărei imperii au reuşit, şi de multe ori chiar, să le nimicească. La drept vorbind, năvălirile acestea de-a dreptul catastrofale au fost în general precedate şi favorizate de o lentă descompunere interioară a statelor mesopotamiene. Aşa cum a fost şi cazul imperiului akkadian. Certurile dinastice, această boală care a contaminat majoritatea familiilor domnitoare, nu au cruţat-o nici pe cea a lui Naram-Sin, aşa încît muntenii au putut să se statornicească, nestingheriţi de nimeni, în valea Mesopotamiei, în vreme ce anumite oraşe sumeriene începeau să-şi ridice capul. Infiltrarea rapidă a străinilor pe pămînturile de la şes, de îndată ce puterea centrală dă

semne de slăbiciune, este una din caracteristicile cele mai constante ale istoriei mesopotamiene.

Aşa au reuşit gutii*, originari fără îndoială din Kurdistan, să cucerească, în jurul anului 2200, Akkadul şi marile oraşe sumeriene, şi să distrugă templele şi statuile zeilor acestora. Dar regatul pe care l-au întemeiat gutii pe ruinele imperiului akkadian n-a mai fost, după puţin, decît o palidă imagine a celui precedent, în sînul căruia cele cîteva oraşe sumeriene rămase în picioare şi-au putut recăpăta destul de repede o oarecare autonomie de fapt. Lagaşul, sub imboldul unui *ensi*, Gudea*, a putut iniţia chiar, în profitul său, o politică de hegemonie locală ce aminteşte de perioada protodinastică, dar care se află încă sub tutela, cel puţin nominală, a gutilor. Energicilor suverani ai celei de a III-a dinastii din Ur le revine, după înlăturarea definitivă a regilor guti, reîntemeierea, către anul 2100, a unui adevărat imperiu, în sînul căruia întreaga Mesopotamie s-a aflat după puţin, şi din nou, unificată: imperiu din care a făcut parte nu numai Sumerul şi Akkadul, dar şi Elamul, Siria, ca şi valea superioară a Eufratului. Sumerienii alcătuiau aşadar acolo o infimă minoritate. De fapt, însăşi personalitatea lor pare să se fi estompat încetul cu încetul în aceste ultime decenii ale mileniului al III-lea, şi în aşa măsură încît cei din urmă regi din Ur au purtat nume semitice. Dealtfel, moştenirea akkadiană a fost revendicată în mod făţiş de cel de al doilea rege din Ur, Şulgi*, care s-a intitulat la rîndul său Rege al celor Patru Ţinuturi şi, după exemplul lui Naram-Sin, a pus să fie proclamat zeu. Netăgăduita renaştere culturală sumeriană la care a asistat epoca respectivă apare mai mult ca o tentativă de a restaura o tradiţie pe cale de a se stinge: nu exista nici un fel de efort creator; de cele mai multe ori totul se reducea la transcrierea operelor literare transmise din secolele trecute, iar artele plastice s-au mulţumit cu formule convenţionale, repetate la infinit.

Originalitatea şi importanţa acestei perioade trebuie căutate în altă parte, într-o concepţie nouă privitoare la Imperiul ce lua naştere atunci, şi în transformările la care a fost supusă economia mesopotamiană. Ocîrmuirii cu precădere militaristă a akkadienilor i s-a opus o organizaţie birocratică. Centralizarea akkadiană fusese impusă cu forţa, dar oraşele cucerite îşi păstrau întreaga autonomie administrativă. Regii din Ur, dimpotrivă, au suprimat tocmai această autonomie; au instituit un fel de organisme civile strîns dependente de guvernămîntul central: iar toţi acei *ensi* n-au mai fost, fără îndoială, decît nişte guvernatori numiţi de rege şi răspunzînd de actele lor în faţa acestuia. Tot viitorul se afla, în germene, aici. Efortul de reorganizare în această perspectivă unitară nu privea numai administraţia, ci, de asemenea, toate aspectele vieţii din Mesopotamia, dreptul, religia, economia. Au fost descoperite cîteva fragmente dintr-un cod de legi* alcătuit din ordinul lui Ur-Nammu*, primul rege al dinastiei. Templele au fost restaurate, iar miturile revizuite. Dezvoltarea economică a fost favorizată de o politică de lucrări de mare amploare şi de intensificarea comerţului cu Anatolia cît şi cu ţinuturile de dincolo de mare. Reorganizarea aceasta generală se situează pe linia centralizatoare urmată de regii din Ur: templul din Nippur, de pildă, capătă din ce în ce mai mult importanţa unui sanctuar naţional. Localitatea Drehem*, din apropiere, a fost aleasă de către Şulgi pentru a crea acolo ceea ce a fost poate un depozit de alimente şi de materii prime aparţinînd zeului din Nippur, dar independent de sanctuar: s-ar putea vedea în asta un fel de fond naţional la care contribuiau în mod obligatoriu diferitele oraşe ale imperiului. Astfel ar fi luat naştere, pentru prima dată, un tezaur de stat deosebit de bunurile regelui şi de cele ale templelor.

Tot în timpul acestei perioade asistăm la primele faze ale unei evoluţii care, în cîteva secole, avea să modifice profund situaţia economică şi socială a Mesopotamiei: proprietatea particulară,

care pînă atunci avusese un rol secundar, apare pentru prima dată ca un factor economic de importanţă. Dar dezvoltarea aceasta, întreruptă de căderea dinastiei, nu va da roade decît în epoca următoare, la începutul mileniului al II-lea.

Acest regim de despotism luminat şi pacific nu s-a putut menţine, într-adevăr, mult mai mult de un secol. Dar, spre deosebire de imperiul akkadian sau de numeroasele imperii ulterioare, a III-a dinastie din Ur s-a stins nu atît din pricina unei descompuneri interne, cît a repetatelor lovituri venite din afară. Ibbi-Sin*, cel din urmă suveran al dinastiei a III-a din Ur, n-a fost mai puţin energic decît predecesorii săi, iar expansiunea comerţului sumerian la acea dată constituie o elocventă mărturie a prosperităţii şi vitalităţii regatului. Dar presiunea nomazilor din deşert,

4. *Orientul Apropiat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*

care încercau să se statornicească în valea celor două fluvii, devenea tot mai puternică. Împotriva acestor semiţi din ramura occidentală, înrudiţi cu amoriţii care distruseseră, către anul 2300, oraşele siriene şi palestiniene, se şi ridicase, sub domnia regelui precedent, Şu-Sin, o linie de puncte fortificate pe Eufrat. Dupa puţin, intruşii izbutiră să se stabilească la Mari, la Isin* şi la Larsa*. Urul, la rîndul lui, avea să cadă pe la anul 2000 î.e.n. pare-se că sub loviturile conjugate ale amoriţilor şi elamiţilor, gata oricînd să profite de greutăţile vecinilor lor mesopotamieni. S-a instaurat, şi pentru mai multe secole, o situaţie care aminteşte într-o oarecare măsură de cea din epoca preimperială: majoritatea oraşelor îşi dobîndiseră independenţa şi luptau pentru o hegemonie repusă necontenit în discuţie. Unele jucaseră un rol important cu multe secole înainte, de pildă Mari pe Eufratul de mijloc, sau Eşnunnah* pe Diyala. Altele îşi asumau pentru prima dată un rol de prim rang, ca Isin, Larsa, Sippar*, şi nu după mult Babilonul*, în Mesopotamia centrală şi meridională, apoi Assurul, pe cursul superior al Tigrului. În afară de Larsa, unde o dinastie elamită a urmat unei prime dinastii amorite, toate oraşele se aflau deja în mîinile semiţilor occidentali, sau erau pe cale să treacă sub stăpînirea acestora, cu toate că populaţiile respective păstraseră în mod sigur un caracter sumero-akkadian foarte pronunţat. Pînă şi la Assur, după un şir de regi pur asirieni, s-a suit pe tron o dinastie occidentală, începînd cu Şamşiadad I (1815—1782).

Unii suverani au izbutit să regrupeze o parte importantă din teritoriul mesopotamian şi au dat dovadă de remarcabile însuşiri administrative, aşa cum au fost Şamşiadad I, Zimri-Lin din Mari, Rim-Sin* din Larsa, sau, în sfîrşit, Hammurabi* din Babilon (1792—1750) care, după ce şi-a înlăturat toţi rivalii, a reuşit să reunifice Mesopotamia. Prosperitatea acestei perioade este atestată şi de intensa activitate comercială a Asiriei cu Cappadocia*, ca şi de fabuloasa bogăţie a pala-

tului din Mari, una din minunile vremii, pe care veneau să-l viziteze suveranii străini: Mari constituia atunci un centru comercial de primă importanţă în direcţia ţărmului Mediteranei.

Nu este mai puţin adevărat că, mai cu seamă în sudul Mesopotamiei, dincolo de rivalităţile politice, existau conflicte mult mai grave ce repuneau în discuţie înseşi bazele ordinii mesopotamiene. Stări de tensiune pe care, fireşte, nu le întrezărim decît în mod cu totul indirect, prin prisma măsurilor pe care au fost obligaţi să le ia diferiţi regi pentru a redresa situaţia. E limpede însă că problema esenţială a epocii se referă la noul rol pe care, la sfîrşitul unei îndelungate evoluţii, asupra căreia va trebui să revenim, a început să-l joace acum proprietatea privată în economia şi societatea mesopotamiană. Evoluţia aceasta s-a afirmat mai cu seamă în detrimentul templelor: acestea nu mai erau, excepţie făcînd palatul, singurele posesoare de pămînturi şi de ateliere. Secularizarea vieţii politice, care s-a accentuat sub prima dinastie din Babilon, a fost însoţită de o secularizare a economiei. Numeroşi artizani lucrau acum pentru persoane particulare, fermierii lucrau pămînturile marilor proprietari la fel ca şi pe cele ale regelui sau ale templelor. Se pare de altfel că politica promovată de mai mulţi suverani mesopotamieni a tins să favorizeze asemenea transformări: deoarece, pentru a-i cîştiga pe slujbaşi şi pe militari, regii aceştia le acordau, în timpul exercitării funcţiei respective, loturi de pămînt care nu puteau fi înstrăinate, la moartea deţinătorului trebuind să fie înapoiate statului. Dar, datorită unei evoluţii neîntrerupte, acestea aveau să devină de fapt ereditare. O atare politică i-a permis lui Hammurabi, ca şi altor regi din Ur, să rezolve şi problema nomazilor aflaţi pe punctul sedentarizării: în loc să lase ca sedentarizarea să se facă la întîmplare şi prin violenţă, i-a impus anumite reguli printr-o seamă de binevenite cedări de pămînt.

S-a putut exercita astfel un control sever din partea statului, şi această supraveghere a fost ex-

tinsă asupra tuturor activităţilor economice. În Asiria, încă înainte de uzurparea lui Şamşiadad I, comerţul cu Cappadocia, care se afla în mîinile unor asociaţii de neguţători cu sediul la Kaneş*, era supus unui control foarte strict din partea statului asirian, iar Garelli a reuşit să demonstreze că negoţul respectiv se făcea chiar în cea mai mare parte pe contul personal al regelui din Assur. Amestecul suveranului în activităţile particulare se observă, în egală măsură, şi pe plan juridic. Cea mai mare parte a regilor din Mesopotamia, inclusiv Hammurabi, au luat numeroase măsuri al căror efect era, cu siguranţă, consolidarea legală a proprietăţii particulare; totuşi, legile respective urmăreau îndeosebi împiedicarea particularilor de a-şi rezolva singuri, fără controlul ocîrmuirii, desele litigii care-şi aveau originea în însăşi această evoluţie. Existenţa unei jurisdicţii scrise întărea supremaţia statului, adică a regelui şi a reprezentanţilor săi, şi implica existenţa unei organizaţii deja ierarhizată a justiţiei. Aceasta începuse să fie subordonată autorităţii monarhului, ca şi întreaga viaţă administrativă dealtfel. Deoarece aceasta din urmă pare să fi fost şi mai centralizată în epoca primei dinastii babiloniene decît sub regii din Ur. Toţi acei *ensi* dispăruseră cu desăvîrşire, iar administraţia avea pe atunci în frunte un fel de vizir rezident în Babilon, un guvernator de provincie în fiecare din cele două oraşe mari, Sippar şi Larsa, prefecţi în toate oraşele şi, în fiecare localitate, un reprezentant al puterii centrale. O organizaţie de tip piramidal, aşa cum era şi cea judecătorească, şi aşa cum fusese cu puţin înainte şi cea care dirija activitatea neguţătorilor asirieni în Cappadocia.

Ultimii ani ai domniei lui Hammurabi, după zdrobirea regatelor rivale, constituie aşadar un apogeu al istoriei mesopotamiene: problemele externe păreau rezolvate, veşnicul conflict dintre nomazi şi populaţiile sedentare dădea impresia că se poate aplana, secularizarea Statului şi protecţia pe care acesta le-o acorda indivizilor constituiau chezăşia unui oarecare echilibru social, în sfîrşit

prosperitatea economică se întemeia pe baze solide, atît agricole, cît şi artizanale şi comerciale. Faimosul cod de legi, a cărui copie a fost gasită la Susa, desăvîrşeşte opera suveranului.

Ar fi totuşi o naivitate să ne încredem prea mult în asemenea aparenţe. Ca în cea mai mare parte a statelor din Orientul Vechi, trăinicia regatului se baza înainte de toate pe personalitatea suveranului, pe energia, abilitatea, înţelepciunea şi autoritatea lui morală. Dispărînd suveranul, imperiul său eterogen se dezagrega în cursul necurmatelor certuri dinastice sau cădea sub loviturile unor duşmani lacomi. Prima dinastie din Babilon a făcut cu atît mai puţin excepţie de la regula aceasta, cu cît regimul era, de fapt, încă foarte patriarhal. Cea mai bună mărturie a acestei slăbiciuni ne-o oferă însăşi soarta codului lui Hammurabi, ale cărui dispoziţii par să nu fi fost aplicate niciodată. Redactate, fără îndoială, cu puţin înainte de moartea regelui, au fost date numaidecît uitării, deoarece veneau, cu siguranţă, în contradicţie cu prea multe interese sau cu prea multe deprinderi. Şi nici unul din succesorii marelui rege n-a avut suficientă autoritate pentru a le impune: starea de tensiune dinlăuntrul ţării nu era decît aparent lichidată, şi avea să iasă în scurtă vreme la iveală, agravată de incapacitatea succesorilor şi de ameninţările din afară. Presiunea nomazilor şi a muntenilor se face simţită din nou, mai cu seamă cea a kassiţilor, veniţi din Zagros, care se aşază cu forţa în cîmpia mesopotamiană. Şi după ce, în 1594, regele hitit Mursil I* devastează, în timpul unei incursiuni, Babilonul, acesta cade în cele din urmă în mîinile kassiţilor, după care urmează imediata dezagregare a imperiului.

Dar, în cursul acestor evenimente ce preced cu puţin mijlocul celui de al II-lea mileniu şi care încheie o primă şi îndelungată fază a istoriei Mesopotamiei, apar o seamă de elemente noi. Pînă acum duşmanii imperiilor mesopotamiene se aflau în primul rînd în chiar sînul acestora sau se recrutau dintre unele triburi nomade, mai mult sau

mai puţin neorganizate. De-acum înainte alte state, şi de asemenea alte rase, vor juca un rol capital în viaţa oraşelor şi a regatelor mesopotamiene şi vor putea interveni în mod decisiv pînă în valea Tigrului şi a Eufratului.

Cu o întîrziere de mai multe secole faţă de oraşele sumeriene sau akkadiene, şi alte regiuni ale lumii orientale au văzut organizîndu-se state care, începînd din mileniul al II-lea, au început să joace un rol politic de prim rang. Şi tocmai evoluţia aceasta va trebui s-o expunem acum, nu fără a fi evocat însă unica civilizaţie care a fost în stare, în mileniul al III-lea, să atingă un nivel analog, fără îndoială, celui din Mesopotamia, şi care a dispărut şi mai repede chiar decît imperiul babilonian.

Adevărul este că sîntem foarte prost informaţi asupra situaţiei politice din valea Indului în mileniul al III-lea. Scrierea, se ştie, nu a fost încă descifrată. Sîntem reduşi la interpretarea vestigiilor arheologice, cu tot coeficientul de incertitudine pe care îl comportă această metodă. Şi nici chiar rămăşiţele respective nu ne lămuresc asupra unui punct esenţial, deoarece explorarea nivelelor celor mai adînci din marile oraşe de pe Ind, anterioare, cu aproximaţie, anului 2500, ne este interzisă. Geneza acestei civilizaţii este încă aşadar, în ceea ce ne priveşte, cufundată în întuneric.

Îndeosebi, nu ne putem da prea bine seama în ce fel se leagă ea de culturile de tip rural din Belucistan, dintre care unele au supravieţuit probabil pînă la sfîrşitul mileniului al III-lea. Să fi avut oare vreun rol în această evoluţie, la sfîrşitul căreia a apărut în valea Indului o strălucitoare civilizaţie urbană, şi unele elemente străine? Şi ce factori economici au intervenit pentru a favoriza o dezvoltare atît de rapidă în aparenţă? Deoarece, începînd cu straturile cele mai adînci pe care le-am putut explora, avem de-a face cu o organizaţie socială deosebit de complexă care

5. *Aşezările calcolitice din Belucistan şi oraşele civilizaţiei Indului*

denotă, se pare, prezenţa unei administraţii la fel de eficace. Etapele intermediare care, în Mesopotamia, ne indică destul de clar trecerea de la sat la oraş, lipsesc. Însăşi arheologia ne arată că oraşele sumeriene sînt constituite dintr-un aglomerat care s-a întins în mod progresiv, odată cu creşterea populaţiei. Dimpotrivă, începînd cu straturile cele mai vechi, marile oraşe de pe valea Indului, Harappa şi Mohenjo-Daro, vădesc, în ceea ce priveşte lumea orientală, o grijă excepţională pentru sistematizare. Dezvoltarea urbană nu s-a făcut la întîmplare, deşi afluxul de populaţie trebuie să fi fost imens, provenind probabil din munţii dinspre apus, deoarece oraşele acestea ating dimensiuni colosale pentru epocă. Pe de altă parte,

amenințarea foarte gravă a inundațiilor, care împiedicase popularea văii mai dinainte, și care avea să pună în mod prematur capăt acestei civilizații către anul 1750 î.e.n., cerea încă de la început o autoritate constituită care să poată lua măsurile de apărare indispensabile. În sfîrșit, încetineala cu care, timp de cel puțin cîteva secole, pare să se fi efectuat această evoluție fără cea mai mică zguduire, ne face să presupunem că puterea politică dispunea de o stabilitate extrem de mare.

Dar, dincolo de asemenea certitudini, în ceea ce privește natura acestei puteri politice sîntem reduși la simple ipoteze. Era vorba de un regim teocratic, bazat pe dominația unei clase ecleziastice puternice? Nici o clădire însă nu pare să corespundă enormelor temple din Mesopotamia. Și nu pare să se fi descoperit pînă în prezent nici un singur palat. Forța grupului conducător s-ar fi putut să fie mai curînd de natură economică și socială. Și era bazată, fără îndoială, pe exploatarea nemiloasă a unei foarte numeroase populații de sclavi sau de semisclavi de către o infimă minoritate. Ceea ce a făcut să se presupună că exista încă de pe atunci un sistem de caste analog celui din perioadele ulterioare. Cartiere întregi din orașele de pe Ind adăposteau în mod evident lucrători mai mult sau mai puțin înregimentați. Meterezele nu aveau destinația de-a apăra orașele, ci numai o citadelă în cuprinsul căreia erau concentrate clădirile publice: măsură îndreptată atît împotriva locuitorilor din cartierele mărginașe, cît și împotriva unor eventuale incursiuni ale muntenilor. În ceea ce privește edificiile acestea, cele mai importante erau antrepozite foarte ingenios amenajate, în care se strîngeau resursele agricole ale țării, cereale sau bumbac; în apropiere se afla un mare număr de instalații pentru prelucrarea acestora, ceea ce denotă că întreaga economie era concentrată și supravegheată cu deosebită strictețe.

Este, fără îndoială, inutil să evocăm vreo influență venită din Mesopotamia pentru a explica dezvoltarea orașelor indiene: condițiile economice

prezintă o raţiune suficientă pentru aceasta. Dealtfel, trebuie menţionată o deosebire de mare însemnătate: în Mesopotamia, ca şi pe întreg cuprinsul Orientului Apropiat, evoluţia a continuat de la sat la oraş, apoi de la o multitudine de oraşe la vremelnice imperii. Dimpotrivă, în valea Indului întîlnim puţine oraşe; in afară de Harappa şi de Mohenjo-Daro, doar Lothal* mai este demn de asemenea denumire: şi era, fără îndoială, portul oraşului Harappa. În celelalte părţi, era vorba mai curînd de nişte tîrguşoare destul de întinse care n-au ajuns probabil niciodată la o reală autonomie. Pe acest teritoriu mult mai mare decît al Mesopotamiei, numai două oraşe au putut juca un rol cu adevărat politic, aşa că ne putem pune întrebarea dacă stadiul de oraş, aşa cum există în toate celelalte regiuni, a fost reprezentat vreodată în valea Indului. Încă de la început, întîlnim state comparabile cu imperiile mesopotamiene, dar infinit mai omogene şi mai centralizate; căci acestea nu constituie simple aglomerări de oraşe disparate în jurul unei capitale mai mult sau mai puţin provizorie. Civilizaţia Indului se prezintă aşadar sub o lumină originală.

Aceasta a rămas învăluită în mister pînă la dispariţia ei, deoarece nu ştiu încă ce evenimente a provocat-o: invaziile ariene, cum presupune Wheeler şi Piggott, sau o suită de inundaţii catastrofale care au distrus cu desăvîrşire o economie a cărei prosperitate condiţiona cu stricteţe stabilitatea politică? Cu excepţia regiunii din jurul oraşului Lothal, unde se atestă o oarecare continuitate în cea mai mare parte a mileniului al II-lea, celelalte oraşe distruse au fost ocupate de munteni. Iar distrugerea lor a fost mai categorică decît a fost vreodată în Mesopotamia, unde fiecare catastrofă era urmată întotdeauna de o renaştere.

IV. REGATELE DIN MILENIUL AL II-LEA

În vreme ce în mileniul al III-lea state organizate, ce controlau teritorii întinse, se constituiau în văile marilor fluvii, Mesopotamia, valea Indului, fără să mai vorbim de Egipt, fracționarea și multiplicarea entităților politice par să fi fost o regulă în toate celelalte părți ale lumii. Unele culturi țărănești, moștenite din epoca anterioară, s-au menținut pînă în prima epocă a bronzului: așa cum este cazul, îndeosebi, pe platourile Iranului și ale Belucistanului, în cea mai mare parte a Anatoliei și a lumii egeene. Totuși, spre al treilea sfert al mileniului al III-lea, unele aglomerații mai importante, dar încă destul de dispersate, au căpătat un caracter urban despre care stau mărturie, la acea dată, dezvoltarea fortificațiilor, apariția clădirilor de tip palatin, ca și, fără îndoială, bogăția nemaivăzută a comorilor pitite prin ascunzători, ca la Troia* sau la Tepe Hissar în nord-estul Iranului, sau depozitate în morminte, ca la Alacia Huyuk în Anatolia, la Maikop în nordul Caucazului, sau la Mokhlos* în Creta orientală. Comori care atestă importanța traficului comercial din acea epocă, a cărei prosperitate a fost rareori egalată în antichitatea orientală. Ele par să vădească, totodată, că aceste orașe erau subordonate încă din a doua jumătate a mileniului al III-lea unei organizații economice și politice de tip palatin.

Ipoteza se găsește dealtfel confirmată acolo unde, în mileniul al II-lea, textele vin să arunce oarecare lumină asupra rămășițelor care au mai supraviețuit din sistemul respectiv. Așa cum s-a întîmplat mai ales în lumea egeeană și îndeosebi în Creta, care constituie un caz cu totul privilegiat, deoarece dezvoltarea acesteia s-a efectuat pînă către mijlocul celui de al II-lea mileniu fără vreo interferență prea importantă cu lumea exterioară. În afară de pătrunderea probabilă a cîtorva elemente indo-europene venite din Anatolia în mileniul al III-lea, dar asimilate cu repeziciune, populația Cretei a rămas identică din neolitic pînă la începutul bronzului tîrziu. În plus, în ciuda faptului că erau intense și strînse, relațiile acesteia cu celelalte țări ale Mediteranei orientale nu par să-i fi influențat evoluția lăuntrică.

Structurile de tip palatin par să se fi constituit către mijlocul mileniului al III-lea. Din nenorocire, puține așezări din perioada respectivă au fost cercetate pîna în prezent: numai o destul de vastă construcție din Vasiliki, în Creta de răsărit, poate fi socotită palat; la Mokhlos, bogăția mormintelor ne face să tragem o concluzie identică. Începînd însă cu anul 2000 î.e.n. au început să se ridice palate somptuoase la Cnossos, la Phaistos*, la Mallia și în alte locuri. În jurul acestor palate, aglomerațiile nu mai erau niște simple sate. Organizația aceasta a dăinuit pînă în a doua jumătate a mileniului al II-lea, în ciuda numeroaselor dezastre care afectau în mod periodic orașele și palatele, fie că era vorba de cutremure de pămînt, fie chiar de incursiunile piraților care, în anumite epoci, îndeosebi către anul 1700, au pustiit în mai multe rînduri coastele Mediteranei orientale. Cu toate calamitățile, clădirile erau ridicate imediat din nou, numărul palatelor, mari sau mici, creștea. Descoperirea foarte recentă, pe coasta orientală a Cretei, a bogatului palat de la Zakro* confirmă în ochii noștri extrema diviziune politică a Cretei, „insula cu o sută de orașe", pe care o vor evoca poemele homerice. Căci, în pofida unei vădite iden-

tităţi în ceea ce priveşte civilizaţia, între principatele respective nu pare să se fi realizat nici un fel de unitate politică. Nici nu putem vorbi măcar, fără a da dovadă de o atitudine arbitrară, de o adevărată dominaţie a Cnossosului asupra celorlalte oraşe, oricît de mare ar fi fost iradierea culturală a palatului său şi ponderea sa precumpănitoare în viaţa politica a insulei. Evoluţia a fost aşadar diferită de cea din Mesopotamia, în ciuda similitudinilor pe care le prezintă organizaţia economică în amîndouă aceste civilizaţii. Într-adevăr, în Mesopotamia, centrul oraşului l-au constituit mai întîi sanctuarele, în jurul cărora a început să se structureze viaţa socială şi economică, palatul apărînd dealtfel abia la o dată ulterioară şi neizbutind niciodată să înlocuiască pe deplin templul. Oricare ar fi fost puterea celor mai însemnaţi monarhi mesopotamieni, ei au fost obligaţi întotdeauna să ţină seama de influenţa clerului. Nimic din toate acestea nu se vede în Creta: locurile de cult, extrem de modeste, nu au nimic comun cu marile temple mesopotamiene; funcţia lor pare să fi fost strict religioasă. Organizaţia Cretei a avut aşadar un caracter în esenţă palatin.

Opoziţia este tot atît de netă şi între civilizaţia minoică şi cea a Indului, al cărui sistem politic pare să se fi bazat pe o strictă împărţire a populaţiei în clase sociale foarte distincte. Nimic asemănător în Creta unde, dimpotrivă, reşedinţa suveranului nu alcătuieşte un corp de clădiri izolate de restul oraşului, ci e construită oarecum în mijlocul caselor. Şi, deseori, acestea erau ridicate chiar pe esplanada exterioară a palatului. Nu exista, după toate aparenţele, nici un fel de separare brutală între suveran şi supuşii săi, ci doar, fără îndoială, o întreagă serie de intermediari între diversele clase.

Acest ultim aspect, foarte original, al civilizaţiei minoice, se explică, poate, prin situaţia specifică a insulei: oraşele cretane au fost, timp de
 secole, la adăpost de lăcomia nomazilor sau a

6. *Creta în epoca bronzului*

muntenilor mai puţin evoluaţi, iar vasele lor le apărau în general de incursiunile piraţilor. Opoziţia tradiţională dintre nomazi şi sedentari n-a jucat nici un fel de rol în istoria Cretei. Poate că acesta este şi unul din motivele pentru care civilizaţia ei prezintă un caracter atît de puţin militarist şi, orice s-ar fi spus despre ea, atît de puţin imperialist: pretinsa thalassocraţie minoică, imaginată de Evans, nu mai este decît un mit. Existenţa, ici şi colo, a cîtorva agenţii comerciale, ca la Rodos şi la Milet, de pildă, nu implică, desigur, nici un fel de dominaţie politică.

Situaţia internaţională a insulei s-a schimbat cu desăvîrşire atunci cînd la Cnossos, spre mijlocul mileniului al II-lea, pe tronul lui Minos s-a urcat o dinastie aheeană. Evenimentul acesta a survenit puţin după apariţia, pe continentul grec, a unor monarhii a căror putere şi bogăţie sînt atestate de fabuloasele comori descoperite la Micene în cele două cercuri de morminte. Nimeni nu se gîndeşte să nege că influenţa cretană a marcat profund civilizaţia miceniană aşa cum e reprezentată aceasta în mormintele regale. Dar nici un indiciu nu ne îndreptăţeşte să asimilăm organizaţia politică a regatelor greceşti de pe atunci cu cea a Cretei. Este cu siguranţă vorba, şi aici, de nişte principate de mică întindere, dar despre structura lor politică şi economică nu ştim nimic. Începînd abia cu secolul al XV-lea, sursele noastre de informaţie devin mai bogate atît în privinţa Cretei cît şi a continentului. Într-adevăr, odată cu venirea la Cnossos a unei dinastii aheene, despre care depun mărturie numeroase indicii — schimbarea formei mormintelor, arme şi ceramică de tip heraldic — a apărut o nouă scriere. Linearul B derivă din scrierea minoică, dar limba transcrisă în felul acesta este, de acum înainte, limba greacă. Textele din Cnossos, care, în ciuda afirmaţiilor lui Palmer, datează cel mai tîrziu de la începutul secolului al XIV-lea, sînt în momentul de faţă descifrate aproape în întregime, aşa că dispunem, pentru perioada respectivă, de izvoare de informaţie mult mai sigure, privind mai cu seamă organizarea so-

cială și politică a Cretei. Textele de la Pylos*, ceva mai recente, ne furnizează indicații identice în privința statelor de pe continent. Ele ne dezvăluie, în toată plenitudinea lui, caracterul palatin al vieții economice. În magaziile palatului se strîngeau contribuțiile la care erau supuși toți locuitorii; cancelariile lui repartizau rațiile ce se distribuiau muncitorilor; atelierele lui furnizau cea mai mare parte a producției artizanale, fie că era vorba de lînă, de parfumuri sau de obiecte de artă. Tăblițele confirmă deci pe deplin această ultimă fază a istoriei minoice, realitatea unei situații care, în ceea ce privește epocile anterioare, nu se poate decît întrevedea. Nu există, în orice caz, nici o îndoială că economia aceasta palatină, a cărei importanță ne-a fost relevată de textele de la Cnossos din epoca miceniană, fusese moștenită în trăsăturile ei esențiale de la civilizația minoică propriu-zisă: există, de la o epocă la alta, o asemenea continuitate în organizarea materială a palatelor, în concentrarea în interiorul reședințelor domnești a aproape tuturor tăblițelor scrise în stilul pur economic al acestor arhive, încît nu este îngăduită, în privința aceasta, nici un fel de îndoială.

Nu știm cu exactitate care au fost legăturile Cretei cu continentul în aceste ultime secole ale epocii bronzului. Dinastia greacă ce domnea la Cnossos era oare originară de pe continent? Urcarea acesteia pe tronul lui Minos s-a efectuat probabil într-un mod relativ pașnic, căci nu prea s-au găsit pe teren urmele vreunui conflict violent care ar fi putut prevesti asemenea răsturnare. În plus, cele cîteva schimbări deja semnalate în civilizația minoică nu implică de fapt nici o ruptură profundă. Chiar și palatul din Cnossos a rămas tipic minoic, fără nici unul din caracterele specifice locuințelor aheene. Suveranii care au locuit acolo începînd din secolul al XV-lea erau, cu siguranță, foarte „minoizați" și nu este exclus faptul ca grecii aceștia să se fi stabilit în Creta cu mult înainte de a pune mîna pe putere. În textele din Cnossos sînt menționate, printre artizani sau chiar printre

simpli păstori, numeroase persoane cu nume elenice. Ceea ce nu corespunde aproape deloc cu ipoteza unui atac brutal care ar fi adus pe tron, deodată, o familie de origine străină. Cu siguranţă că grecii trăiau în insulă cu mult mai înainte decît ne imaginăm noi în mod obişnuit.

Palatul din Cnossos, unde-şi avea reşedinţa această familie aheeană, a fost distrus între 1400 şi 1370. Să atribuim asemenea catastrofă unei răscoale a populaţiei minoice, unei incursiuni a grecilor de pe continent care urmăreau eliminarea unui rival prea puternic, sau unui cutremur de pămînt? Cea mai mare parte a aşezărilor cretane par să fi fost dărîmate şi ele, dar la o dată ceva mai tîrzie. Această dinastie cnossiană să fi încercat oare să-şi extindă dominaţia asupra celei mai mari părţi din Creta? Anumite texte ne fac să credem că chiar şi oamenii din Phaistos primeau raţii alimentare distribuite de palatul din Cnossos. Poate că suveranii aheeni din Cnossos au instituit, pentru cîtva timp, un fel de hegemonie asupra celei mai mari părţi din insulă. Ne este şi mai greu să explicăm de ce distrugerea palatului a fost urmată, se pare, de o şi mai marcată integrare a Cretei în ansamblul lumii miceniene.

Oricum, aceste ultime secole de istorie cretană au văzut aşadar o minoritate indo-europeană dominînd din punct de vedere politic o populaţie autohtonă care era, fără îndoială, majoritară: fenomen asemănător celor care, cu mult înainte, le-au stat mărturie şi Siria şi Anatolia.

Anatolia, ale cărei străvechi culturi ţărăneşti au fost descoperite foarte recent, a cunoscut probabil primele simptome ale unei dezvoltări urbane în mileniul al III-lea, atît pe platou cît şi pe coastele Mării Egee şi în Cilicia. Dar numai de la începutul mileniului al II-lea mărturiile, mai directe, ne dau informaţii despre organizarea politică a Anatoliei şi despre istoria ei. Palatul din Beycesultan*, cercetat în ultimii ani de un grup

de arheologi englezi, a dat la iveală, în partea de sus a văii Meandrului, existenţa unui regat ai căror conducători ar fi putut fi acei luviţi indoeuropeni care au pătruns în Anatolia occidentală în cursul mileniului al III-lea. În legătură cu structurile politice însă, ca şi cu întinderea acestui principat, sîntem reduşi la ipoteze: mărimea palatului nu trebuie să ne inducă în eroare; regatul, care a fost desfiinţat către anul 1750, nu se întindea probabil dincolo de împrejurimile imediate ale capitalei sale.

Cel puţin, exemplul Cappadociei ne îngăduie să întrevedem felul în care erau organizate statele din Anatolia contemporane cu Beycesultanul. Întradevăr, cunoaştem destul de bine situaţia politică existentă în această regiune din vecinătatea cursului superior al Halysului la începutul mileniului al II-lea: neguţătorii asirieni stabiliţi la Kaneş şi în alte oraşe au lăsat acolo mii de tăbliţe a căror descifrare constituie un izvor foarte preţios de informaţii. Garelli, îndeosebi, a arătat în ce consta structura principatelor ale căror capitale erau oraşele respective: autoritatea suveranului nu se întindea decît asupra unor teritorii foarte limitate, care alcătuiau un mozaic de mici state rivale; necurmatele lor conflicte nu depăşeau niciodată nivelul certurilor locale, iar economia lor era complet tributară asirienilor. Organizarea lor era şi aici de tip întru totul palatin: atelierele depindeau strict de autoritatea centrală, iar contribuţiile prelevate de către palat asupra comerţului asirian constituiau baza veniturilor. Nu e nevoie să facem apel la unele ipotetice influenţe mesopotamiene pentru a explica o dezvoltare pe care o găsim identică în cea mai mare parte a civilizaţiilor orientale. În plus, tăbliţele ne dezvăluie, graţie onomasticii, o situaţie etnică complexă, care prefigurează ceea ce va însemna Anatolia în perioada hitită şi explică desfăşurarea istoriei anatoliene. Vechilor populaţii provenite din perioada calcolitică li s-au adăugat nu numai huriţii, dar de asemenea şi mai ales indo-europenii, o parte din ei luviţi, grosul însă înrudiţi cu hitiţii. Înde-

osebi, aproape jumătate din suveranii pe care îi cunoaştem purtau nume cu o rezonanţă aproape hitită. Unei populaţii în majoritate indigenă i se suprapunea aşadar o clasă conducătoare indo-europeană, a cărei putere se baza probabil pe forţa militară. Întocmai ca şi odinioară akkadienii în Mesopotamia, aceşti războinici străini ca origine au reuşit în cele din urmă să unifice o mare parte a ţării şi să întemeieze un imperiu în avantajul lor. Prima încercare de felul acesta a fost făcută de Anitta, regele din Kuşşar, care a reuşit să cucerească oraşul Hattuşaş, astăzi Bogazköi; Kaneş, la rîndul său, a fost luat de către unul din succesorii lui Anitta, şi către anul 1820 bazele viitorului stat hitit erau desigur puse, deşi nici unul din regii hitiţi de mai tîrziu nu au revendicat în mod foarte precis asemenea moştenire. Într-adevăr, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, Labarna (Hattuşil I) a întemeiat pe baze asemănătoare vechiul regat hitit a cărei capitală a fost fixată întîi la Kuşşar, apoi mutată la Hattuşaş.

Cu toate că Mursil I a fost destul de puternic ca să cucerească Alepul* şi chiar Babilonul, în 1594, temelia acestui stat hitit era destul de fragilă şi lipsită de stabilitate, deoarece era constituită, în mod esenţial, de dominaţia unei clase militare atotputernice, a cărei personificare erau regii. Puterea acestora pare să fi fost contestată fără încetare de către nobilime. Poate că nobilimea avea dreptul de a controla succesiunea la tron. Preeminenţa nobilimii să fie oare o caracteristică indo-europeană, aşa cum s-a pretins uneori? O regăsim într-adevăr la Mitanni. Totuşi, înseşi originile statului hitit, carenţa numerică a clasei dominante, caracterul artificial al unei unităţi impuse cu forţa principatelor anatoliene explică poate, într-o mare măsură, fragilitatea puterii monarhice şi conflictele necurmate care au tulburat regatul.

Către anul 1525, regele Telepinu* a încercat să reglementeze din nou anumite instituţii, fixînd regulile de succesiune dinastică şi acordînd adunării nobilimii dreptul de a controla oarecum felul
 în care erau conduse treburile statului. Spera ca

astfel să-i împiedice pe marii dregători ai regatului să-şi atribuie pe nedrept sarcina de a apăra legalitatea prin violenţă sau prin omor. Urmărea de fapt să dea nobilimii un simţ al responsabilităţilor ei, simţ care-i lipsea, şi pe care dealtfel nici nu şi l-a însuşit, căci aproape imediat după moartea lui Telepinu regatul hitit a cunoscut din nou o nesfîrşită serie de certuri. Acestea erau cu atît mai nefaste cu cît situaţia externă nu era deloc sigură. Mursil fusese deja nevoit să lupte împotriva huriţilor, care izbutiseră să nimicească o parte din trupele sale ce se întorceau, încărcate cu pradă, din Babilon. Iar sub domnia urmaşului său, huriţii de lîngă lacul Van au invadat provinciile răsăritene ale regatului hitit, ajungînd chiar pînă la porţile oraşului Hattuşaş. După efemera restaurare pe care a săvîrşit-o Telepinu, conflictul cu huriţii s-a agravat.

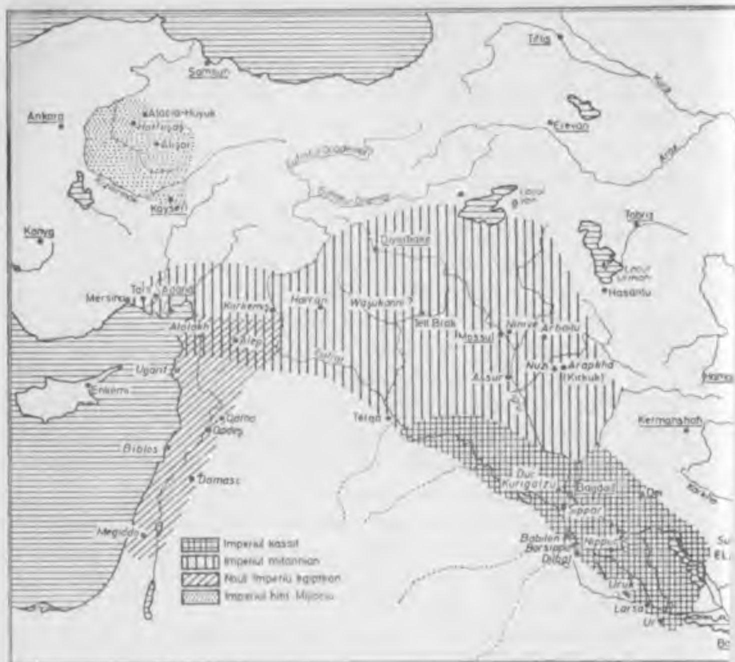
Înainte de mijlocul mileniului al II-lea, aceştia izbutiseră să întemeieze o serie întreagă de principate ale căror structuri ne sînt de cele mai multe ori necunoscute. Au rămas probabil minoritari în majoritatea ţărilor din Orientul Apropiat în care s-au statornicit; îi găsim mai cu seamă în oraşe, unde mulţi dintre ei exercitau diferite meşteşuguri de artizanat, în special acela de prelucrare a metalelor, sau se ocupau cu comerţul. În acelaşi timp au reuşit să-şi impună dominaţia politică în multe din ţările în care se stabiliseră, profitînd de slăbirea marilor regate de pe atunci. Chiar după moartea lui Hammurabi, Asiria pare să fi devenit tributară unui regat hurit.

Puţin timp după ce kassiţii au răsturnat întîia dinastie de la Babilon, la începutul secolului al XVI-lea, în Siria de Nord a prins să se înfiripeze un nou regat, Mitanni, în jurul bazinului rîului Habur, întinzîndu-şi cu repeziciune suzeranitatea de pe versantul occidental al Siriei, unde cuprindea oraşe de mare importanţă, ca Alalakh, Alep, Hama* şi Qatna*, pînă în apropierea munţilor 102

Zagros, unde se află Nuzi, una din așezările cele mai de seamă ale huriților. Însă numele capitalei, Wașukanni* — a cărei amplasare, în bazinul rîului Habur, n-a fost identificată pînă acum — numele celor mai mari regi, numele zeilor, în sfîrșit, ne arată că acest regat hurit a fost de fapt, cel puțin la început, condus de o clasă militară care, din punct de vedere etnic, se înrudea cu indienii. Nu se știe la ce dată au pătruns acești arieni în domeniul oriental; știm însă că alți șefi, din aceeași rasă, domneau asupra altor orașe levantine. La Mitanni, a avut loc deci un proces analog celui pe care îl cunoscuse Anatolia cu cîteva secole înainte, dacă nu chiar și mai caracteristic, căci este vorba de o populație, ea însăși minoritară, care a fost unificată, de data aceasta, de conducători aparținînd unei alte rase. Bazele unui asemenea imperiu nu puteau fi prea solide: cu toată puterea sa, cu care numai Egiptul dinastiei a XVIII-a putea rivaliza pe atunci, Mitanni era de fapt tot atît de fragil, dacă nu chiar și mai mult, ca vechiul regat hitit.

Era dominat de o castă de războinici a cărei putere se sprijinea pe o armă nouă, carul de luptă: mărturie de seamă a rolului pe care l-a jucat în istoria Orientului evoluția tehnicii militare și perfecționările ei succesive. De-a lungul întregii istorii a statului mitannian, aristocrația indo-hurită n-a încetat să pună la grea încercare autoritatea regală. Strălucirea curților provinciale vasale, de la Nuzi și Alalakh îndeosebi, confirmă această impresie: Statul era o simplă alăturare de principate ai căror șefi nu erau supuși regelui decît printr-o legătură destul de slabă și chiar repusă mereu în discuție. Ceea ce s-a văzut foarte bine cînd, cu puțin după 1380, Suppiluliuma I*, întemeietorul noului imperiu hitit, a reușit să cucerească orașul Wașukanni: regatul s-a năruit numaidecît, fiecare dregător urzind intrigi pe cont propriu și sprijinindu-se care pe Egipt, care pe hitiți, iar unii chiar pe asirieni. Aceștia, într-adevăr, au profitat numaidecît de împrejurări, ca

 să-și recapete independența. Mitanni, redus numai

7. Statele din Orientul Apropiat în secolul al XV-lea

la bazinul Haburului, și devenind sau redevenind Hanigalbat, nu mai avea să joace, sub regii huriți, decît rolul unui stat tampon între hitiți și asirieni.

Timp de aproape două secole, în vreme ce Babilonul, dominat de regi kassiți mai mult sau mai puțin semitizați, ieșea de pe scena politică, conflictul dintre aceste două puteri formidabile va influența profund istoria orientală. După opera de restaurare întreprinsă de Suppiluliuma I, pe de o parte, și Assuruballit I*, pe de alta, ambițiile lor rivale au pornit să se înfrunte. În epoca aceea, nici unul dintre cei doi parteneri nu se gîndea încă la dominația lumii, la care vor visa mai tîrziu suveranii noului imperiu asirian, iar mai apoi regii ahemenizi. Anexarea unor teritorii din ce în ce 1

mai vaste îi interesa mai puţin decît controlul unor ţări care, prin aşezarea lor, prezentau pentru ei un interes economic sau strategic. Iata motivul pentru care Siria de Nord, placa turnantă a întregului comerţ oriental, îndeosebi între Anatolia, Mesopotamia şi Egipt, avea să constituie miza necurmatului lor conflict. Pentru nişte ţări care nu aveau ieşire la mare — căci hitiţii n-au reuşit niciodată să-şi întindă şi să-şi păstreze dominaţia asupra coastei de sud a Anatoliei — porturile Siriei de Nord, mai accesibile, ofereau un interes de prim rang. Căile de comunicaţie care legau interiorul de ţărmurile Mediteranei, prin Cilicia sau prin Karkemiş, erau şi ele rîvnite, iar acest din urmă oraş, în mod special, care controlează cursul Eufratului între lanţurile muntoase greu de străbătut ale Taurusului şi deşertul sirian, reprezenta pentru cele două state un obiectiv foarte disputat. Aspectul economic al tuturor acestor conflicte e pe deplin ilustrat prin măsura pe care a luat-o un rege hitit către mijlocul secolului al XIII-lea: a interzis vasalilor săi sirieni să le mai îngăduie neguţătorilor din Asiria să-şi exercite meseria pe teritoriul lor. Regele hitit urmărea, în felul acesta, să taie Asiriei principalele ei căi de aprovizionare. Dar slăbiciunea născîndă a unui imperiu hitit, aflat în decadenţă, faţă de vigoarea regilor asirieni, şi mai cu seamă a noului suveran Tukultininurta I* (1244—1208), a neutralizat cu totul eficacitatea acestei politici.

Începînd cu mijlocul secolului al XIII-lea, Asiria devine cu adevărat cea mai mare putere din Asia Mică. Hitiţii şi egiptenii înţeleseseră aceasta foarte bine, deoarece, după o seamă de grave conflicte provocate, îndeosebi sub domnia lui Ramses al II-lea*, de ambiţiile rivale ale acestor două regate în Siria de Nord, în anul 1269 a fost încheiată o alianţă egipteano-hitită în scopul de a încerca stăvilirea pretenţiilor ridicate de asirieni.

Imperiul din Assur nu semăna deloc, nici în privinţa originilor şi nici în a concepţiei lui, cu vechile imperii din sudul Mesopotamiei. Lăsînd la

 o parte perioada akkadiană care prezenta un as-

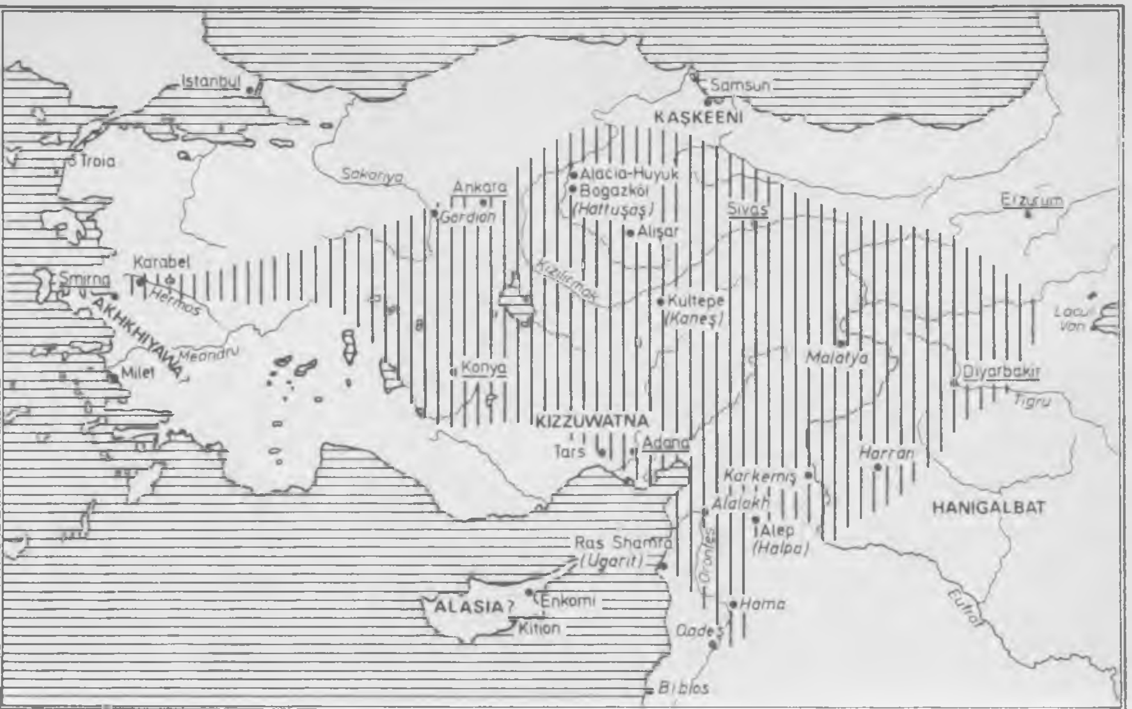
pect original, imperiile din Ur și din Babilon, în ciuda deosebirilor dintre ele, reuneau într-un tot omogen diferite regiuni ale căror populații năzuiau să se asimileze mai mult sau mai puțin complet, îndeosebi din punct de vedere lingvistic și religios. Marii stăpînitori din Ur și din Babilon n-au domnit numai spre folosul exclusiv a unei minuscule fracțiuni din imperiul lor. Dimpotrivă, Assurul și orașele din imediata lui vecinătate au fost aproape singurele beneficiare ale expansiunii asiriene. Principala lor preocupare era, cum vom vedea mai tîrziu, de a exploata la maximum țările subjugate, ale căror populații aparțineau unor grupuri etnice sensibil diferite, vorbeau alte limbi și se închinau unor zei străini. După tendința de unificare a vechilor imperii mesopotamiene a urmat o politică de colonizare. Baza esențială a acestei dominații era tributul impus domnitorilor supuși prin forța armelor: aceștia trebuiau să depună un jurămînt de vasalitate care comporta făgăduiala de a plăti învingătorului un tribut enorm, mai ales în natură și, bineînțeles, de a-i ceda și mercenari. Asirienii se aprovizionau astfel într-un mod foarte avantajos.

În privința aceasta, dealtfel, politica asiriană nu se deosebea prea mult de cea hitită. Relațiile dintre regii hitiți și suveranii străini erau reglementate prin felurite tratate, dintre care s-au păstrat un mare număr de exemplare. Cînd era vorba de vreo țară cucerită, tratatele acestea căpătau forma unor jurăminte de vasalitate ce cuprindea listele tributurilor și ale contingentelor militare ce trebuiau predate. Deși există și unele deosebiri, mai ales o vădită tendință a hitiților către forme mai juridice, ne-am putea întreba de unde vin asemenea analogii în politica celor două regate. Nu este exclusă o comună influență mitanniană care se observă dealtfel și în multe alte domenii. Mesopotamia de Nord fusese într-adevăr cucerită de către huriții din Mitanni, iar pe de altă parte aceștia au jucat în Anatolia, pe vremea Noului Imperiu hitit, un rol din ce în ce mai important, poate și pentru că dinastia domnitoare era de ori-

gine hurită. Cu prilejul acesta, influențele Mesopotamiei pătrunseseră din plin pînă în Anatolia. Mai mult, contacte strînse și de lungă durată cu valea Nilului au avut drept urmare, în epoca mitanniană, pătrunderea unor concepții tipic egiptene atît în Asiria cît și în Anatolia. Regalitatea hitită încerca să semene din ce în ce mai mult cu monarhiile orientale sau egiptene: regele era considerat drept reprezentantul zeului pe pămînt, și dacă nu era zeificat chiar din timpul vieții, ca în Egipt, devenea zeu după moarte, potrivit pildei dată de faraon. Simbolul care-i însoțea numele amintește în egală măsură Egiptul. Ca și regii asirieni, regii hitiți concentrează în mîinile lor toate puterile, nu numai politică și militară, dar și pe cea religioasă și judecătorească: aristocrația, cel puțin în teorie, nu mai juca pe vremea aceea nici un rol politic.

În sfîrșit, o anumită asemănare între imperiul hitit și cel asirian s-a vădit în egală măsură și în eșecul raporturilor acestora cu țările vasale. Legătura cu caracter feudal, simbolizată prin jurămînt, a fost înlocuită în cele din urmă de către hitiți cu o politică mai realistă; căci există prea puține exemple de jurăminte de vasalitate care să fi fost respectate atunci cînd se aflau în joc interese politice sau economice potrivnice. În ultimele secole ale istoriei hitite, vedem deci prefigurîndu-se o evoluție în atitudinea puterii centrale față de provincii. Parte din suveranii locali sînt înlocuiți prin membrii familiei regale, cu atribuții de viceregi: Suppiluliuma așezase deja pe doi din fii săi pe tronurile din Alep și din Karkemiș*.

Același eșec îl suferiseră și asirienii. Dar suveranii de la Kalakh, actualul Nimrud*, devenit capitală chiar de pe vremea lui Salmanasar I* (1274—1245), au folosit remedii mult mai radicale decît cei de la Hattușaș; huriții din Hanigalbat, în număr de 14 000, au fost deportați în Asiria de către Salmanasar I; hitiții de pe Eufratul superior, în total 28 000 de locuitori, au fost, la rîndul lor, strămutați în Asiria sub domnia lui Tukultininurta I (1244—1208). Mai mult, acesta a fost primul su-

8. Noul Imperiu hitit

veran care a cutezat, puţin timp după dispariţia dinastiei kassite, nimicită de elamiţi, să-şi asume puterea regală în Babilon, unde a fost numit un guvernator asirian, ca reprezentant al regelui. Deportări de populaţii pe o scară necunoscută pînă atunci, evicţiunea domnitorilor locali înlocuiţi prin reprezentanţi ai puterii centrale, acestea aveau să fie de-acum înainte baza politicii asiriene: în privinţa aceasta, Tukultininurta I anticipează Noul Imperiu, şi numai asasinarea regelui de către propriul său fiu a amînat cu mai multe generaţii constituirea unui stat complet diferit, în ceea ce priveşte principiile sale călăuzitoare, de toate statele care existaseră pînă atunci pe pămîntul Mesopotamiei.

Baza puterii asiriene avea s-o constituie oraşul extins la dimensiunile unui imperiu. Tot eşafodajul pe care se sprijinea precarul echilibru oriental în acest al treilea sfert al mileniului al II-lea avea să fie compromis datorită acestei expansiuni.

Echilibrul acesta se sprijinea într-adevăr, îndeosebi în Siria, pe prezenţa unor nenumărate oraşe sau mici regate ce slujeau drept tampon între marile puteri şi a căror politică oscila fără încetare către una sau către cealaltă. Situaţie ce explică dealtfel şi faptul că statele siro-palestiniene n-au putut depăşi limitele unui teritoriu în general restrîns şi, oricum, n-au izbutit să-şi anexeze niciodată, în afara propriei lor capitale, nici un oraş important. Continua intervenţie a marilor puteri stăvilea orice expansiune, orice tentativă de hegemonie a vreunuia din oraşele acestea asupra celor vecine sau rivale. La urma urmelor, minusculele principate nu aveau decît de cîştigat de pe urma stării acesteia de lucruri: mult mai interesaţi să se îmbogăţească datorită comerţului şi industriei decît să-şi lărgească hotarele regatelor sau să ducă o politică externă cu adevărat naţională, suveranii locali profitau din plin de protecţia de care se bucurau în schimbul unei anumite contribuţii financiare şi militare, gata să treacă dintr-o tabără în alta atunci cînd interesul lor, just înţe-

les, le-o cerea. Ceea ce s-a văzut cu prisosință atunci cînd Jebal (Biblos), marele port prin care cedrii Libanului erau exportați în Egipt și a cărei bogăție, încă de pe vremea Vechiului Imperiu, își avea originea în comerțul acesta și în protecția faraonilor, a găsit de cuviință, la sfîrșitul mileniului al II-lea, să rupă orice legătură cu Egiptul aflat în declin: de îndată ce au apărut, către anul 1100 armatele lui Tiglatpalassar I*, Jebalul s-a grăbit să plătească tribut asirienilor. Iar Ugaritul, care trăsese mari foloase de pe urma înțelegerii egipto-mitanniene, a pornit să joace pe cartea hitită de îndată ce erezia amarniană eliminase aproape Egiptul de la masa de joc a Orientului.

Statele siro-palestiniene din mileniul al II-lea n-au jucat așadar prin ele însele decît un rol politic extrem de șters și nu au fost decît o miză atunci cînd intra în joc rivalitatea dintre marile puteri. Cu toate acestea, ele au o importanță considerabilă în istoria civilizațiilor orientale, importanță ce decurge din poziția lor geografică, din situația lor de răspîntie care nu le îngăduia nici un fel de revendicare politică, dar favoriza întîlnirile dintre popoarele cele mai diferite, dintre limbi și scrieri multiple, dintre religii și tendințe artistice variate.

Nu prea se știe din ce rasă făceau parte locuitorii celor mai vechi orașe, cele din mileniul al III-lea, printre care se evidențiase Biblosul, cel mai important dintre toate, datorită rolului său de avanpost egiptean, analizat de nenumărate ori. Semiții se statorniciseră deja în Siria și în Palestina? Sau poate că primii locuitori au fost amoriții, a căror bruscă irumpere ar fi declanșat, către epoca akkadiană, un val de distrugeri în Siria și în Palestina? Se știe numai că începînd din jurul anului 1900, sub a XII-a dinastie egipteană, orașele au fost ridicate din nou, că într-o parte locuiau cananeenii*, în alta amoriții, între care e greu de stabilit și o altă deosebire în afară de aceea a numelui. Textele egiptene pomenesc un mare număr de orașe, în Palestina și în Siria de Sud, Bi-

blos, Așkalon, Sichem, Lakhiș*; cele din Siria de Nord ne sînt cunoscute datorită scrisorilor găsite la Mari: mai cu seamă Qatna, Karkemiș, Harran, Alep, Alalakh. Liste la care ar trebui adăugat și Ugaritul, al cărui rol capital a început în această epocă. E probabil, de asemenea, că numeroase elemente hurite s-au statornicit, începînd din mileniul al II-lea, în orașele respective, îndeosebi ca meșteșugari, contribuind într-o largă măsură la prosperitatea acestora.

Amploarea legăturilor comerciale făcea ca jocul de influențe pe care le-au suferit regatele siro-palestiniene să fie și mai complex. Se știe cît de puternică a fost prezența economică a Egiptului în regiunea aceasta. Dar încă din timpul celei de a XII-a dinastii egiptene, rețeaua comercială a cretanilor se întindea și ea pînă la Biblos și la Ugarit, cele două mari porturi de pe coasta siriană. Mai mult, orașele mesopotamiene, Mari, Assurul, Babilonul au jucat un important rol comercial la Alep, Alalakh, Qatna, fără a mai vorbi de Karkemiș, a cărui poziție deosebit de privilegiată, la punctul de trecere al Eufratului, a fost subliniată.

Cel mai cosmopolit oraș era fără îndoială Ugaritul, care a deținut o adevărată prioritate în domeniul industrial și comercial, mai cu seamă cînd, după conflictul egipteano-mitannian dintre 1440 și 1350 aproximativ, a dus o politică de reconciliere între cele două mari puteri, trecînd apoi din nou sub oblăduirea regilor din Noul Imperiu hitit. E puțin probabil ca micenienii să fi întemeiat acolo o colonie, cu atît mai puțin pe insula din imediata lor vecinătate, Cipru; dar Ugaritul, ca și Enkomi*, oferea un debușeu de prim ordin pentru industria aheeană. Arama cipriotă furniza materia primă pentru o metalurgie înfloritoare. În sfîrșit Ugaritul, inclus mult timp în sfera de influență egipteană, făcea un intens comerț cu valea Nilului.

Complexitatea acestor influențe explică aparenta lipsă de originalitate de care a dat dovadă

civilizaţia siro-palestiniană. Importanţa ei constă însă în altceva: elemente împrumutate de la marile civilizaţii de atunci, egipteană, mesopotamiană, egeeană şi, într-o mai mică măsură, anatoliană, au fost retopite într-un tipar nou şi răspîndite în multiple direcţii. Din punct de vedere politic, de pildă, regăsim în principatele siriene concepţia teocratică a puterii regale, a cărei origine se află fie în Mesopotamia, fie în Egipt, de unde s-a răspîndit, fără îndoială, pînă în Anatolia hitită. De asemenea, după cum vom vedea, încă din mileniul al II-lea în Siria au fost create unele formule artistice în care elementele egiptene se îmbină cu cele mesopotamiene, formule a căror influenţă se va mai resimţi şi un mileniu mai tîrziu în Grecia, în Etruria sau în Imperiul ahemenid.

Acest fecund sincretism a fost elaborat în esenţă în oraşe, ca urmare a unei îndelungate epoci de prosperitate economică şi a unei diplomaţii abile. Dincolo de oraşe, s-ar părea că munţii şi stepele alcătuiau şi pe atunci domeniul de predilecţie al nomazilor şi al seminomazilor; unul din regii acestora, numit Aziru, conducătorul ţinutului Amurru, a făcut să se vorbească foarte mult despre el pe vremea faraonului Amenhotep al IV-lea* (1364—1347). Cam între secolele al XIV-lea şi al XV-lea, cîteva din triburile acestea de beduini s-au unit pentru a constitui, în Palestina, o grupare cu caracter religios: aceasta şi-a luat numele de Israel* şi în scurtă vreme avea să intre în conflict cu oraşele din Canaan care voiau să-i stăvilească trecerea spre pămînturile cultivate din valea Iordanului. Dar şi alte triburi de nomazi care, şi ele, aveau să joace un rol însemnat în epoca următoare, s-au pornit, către acest sfîrşit al erei bronzului, să se aşeze pe pămînturile populaţiilor sedentare, de la marginile deşertului sirian: semiţii arameeni şi-au început atunci lenta lor infiltrare, care avea să se transforme nu peste mult într-o adevărată inundaţie.

N-am putea sezisa mai bine rolul istoric al acestor principate decît opunîndu-le regatului elamit, închis într-un naţionalism adesea agresiv, prea puţin dispus să intre în contact rodnic cu civilizaţiile vecine, şi a cărui influenţă culturală a fost, în genere, lipsită de însemnătate. Totuşi, în mileniul al IV-lea, principalele aşezări protoelamite cunoscuseră o splendidă strălucire, iar Susa urmase îndeaproape oraşele sumeriene în elaborarea unei scrieri care, din nenorocire, nu ştim încă ce limbă ascunde. Existenţa acesteia denotă, oricum, un nivel de dezvoltare analog celui pe care îl atinseseră oraşele sumeriene. Putem presupune, încă din epoca aceasta, existenţa unei economii foarte centralizate, dar al cărei sistem de organizare ne scapă deocamdată: templele au jucat şi aici, fără îndoială, un rol capital, deoarece ştim că posedau imense întinderi de pămînt. Nu ştim însă care era, în epoca aceasta de mare dezvoltare, partea rezervată palatului. Pe plan politic, cel puţin, Elamul pare să fi cunoscut o evoluţie destul de originală, asupra căreia va trebui să revenim. Nu aflăm un echivalent exact în nici una din civilizaţiile orientale. Într-adevăr, statul elamit prezenta, după toate probabilităţile, un aspect federal în care nenumărate uniuni matrimoniale între suveranii dinastiilor succesive şi principii locali constituiau cea mai strînsă legătură. Susa era, încă din vechime, capitala regatului, dar majoritatea dinastiilor erau originare din ţara de sus a Anzanului, situată la est şi la nord-est de cîmpia elamită. De-a lungul întregii ei istorii găsim urmele acestei uniuni, întruchipată în însuşi sînul familiei regale, dintre două ţinuturi fundamental deosebite: nemărginita cîmpie aluvionară cu centrul la Susa, şi muntele bogat în lemn, în piatră şi în minereuri.

Interesul prea viu pe care-l prezentau asemenea resurse pentru mesopotamieni explică veşnicele lor agresiuni împotriva teritoriului elamit: cele mai vechi au avut loc pe vremea primei dinastii din Kiş. În schimb, elamiţii au dat dovadă de o sistematică şi necurmată ostilitate faţă de Mesopota-

mia, al cărei ascendent cultural era totuşi considerabil. Influenţa aceasta era aşa de puternică, încît Elamul a pierdut încă din mileniul al III-lea esenţa originalităţii sale, mai cu seamă în artă şi în scriere. Uneori adopta chiar limba akkadiană, mai cu seamă în perioada de stagnare care se situează între domnia primilor Epartizi (către 1850) şi urcarea pe tron a unei dinastii noi şi puternice, cu puţin înainte de anul 1300. Şi, ca o reacţie împotriva supremaţiei mesopotamiene, marii suverani din secolele al XIII-lea şi al XII-lea au dus Elamul la o strălucire care a făcut din acest regat una din marile puteri ale timpului. Elamul şi-a putut permite atunci să intervină de nenumărate ori în treburile interne ale Babilonului, al cărui rege kassit a fost răsturnat de pe tron în 1157 în urma uneltirilor sale. Armatele elamite au ajuns chiar pînă la Kirkuk, la frontierele lumii asiriene. Numai moartea, pe la 1120, a marelui rege Şilhak-Inşuşinak* şi suirea pe tronul Babilonului a energicului Nabucodonosor I* aveau să pricinuiască, pentru multe secole, ruina statului elamit. Evenimentele acestea, deşi se desfăşurau pe un plan strict local, completează tabloul marilor răsturnări prin care avea să treacă lumea orientală în ultimele secole ale mileniului al II-lea.

V. O PERIOADĂ DE CRIZĂ

În ciuda numeroaselor conflicte care se încheiau adesea prin masacre îngrozitoare, mijlocul secolului al XIII-lea apare ca o perioadă de echilibru, de pace relativă și de propășire economică. Alianța egipteano-hitită părea că va pune stavilă ambițiilor imperialiste ale suveranilor asirieni și că va favoriza înflorirea comerțului ce stătea la baza prosperității orașelor din Canaan. Regatele miceniene profitau și ele de situația aceasta revărsînd asupra Orientului Apropiat și a Egiptului o bună parte din producția lor. În lumea egeeană, după o perioadă de tulburări la începutul secolului, părea să domnească înțelegerea între principatele grecești, dintre care unele se întinseseră acum pînă aproape de Rodos, de Milet și în Tesalia; în Creta, situată oarecum la marginea lumii miceniene, dar în orbita ei totuși, revenea bunăstarea. Regiunea cea mai frămîntată rămînea sudul Mesopotamiei, unde Babilonul, paralizat de slăbiciunea suveranilor săi, se afla expus tot timpul intervențiilor Elamului, ce părea că urmărește cel puțin să oprească orice expansiune excesivă a asirienilor către miazăzi. Totuși, nici Asiria și nici Elamul, cele mai turbulente puteri din perioada respectivă, nu aveau să provoace răsturnările care, timp de multe secole de-a rîndul, au repus în discuție nu numai problema unui echilibru dobîndit cu atîta greutate,
 dar chiar a prosperității și, în unele regiuni, a în-

suşi tezaurului cultural acumulat încetul cu încetul în cursul mileniilor precedente.

Pe al doilea pilon al templului său funerar de la Medinet-Habu, din faţa Tebei, Ramses al III-lea* şi-a celebrat victoria repurtată asupra hoardelor invadatoare, pe care vechile texte le numesc Popoarele de pe Mare: *Nici o ţară nu le-a putut ţine piept, începînd cu ţara Hatti: Kode, Karkemiş, Arzawa, Alasia au fost nimicite. Şi-au aşezat tabăra în Amurru. I-au stîrpit pe locuitori ca şi cum n-ar fi existat niciodată. Precedaţi de un foc, au ajuns în Egipt. Printre ei se aflau ca aliaţi peleseţii, tekerii, şakaleşii, denenii şi uauaşii. Au cucerit toate ţările pînă la marginile pămîntului. Inima lor era plină de încredere şi spuneau: „Planurile noastre vor izbîndi!“* După asemenea evocare apocaliptică, faraonul povesteşte cum, către anul 1180, pe uscat şi pe mare în acelaşi timp, a oprit înspăimîntătoarea invazie la înseşi porţile Egiptului.

Incursiunile acestea catastrofale sînt confirmate şi de alte texte. Ramses al III-lea evoca nimicirea regatului Alasia* — care e situat fie în Cipru, fie în Siria de Nord — sub loviturile Popoarelor de pe Mare. Dar în timpul domniei lui Arnuwanda al III-lea*, penultimul rege hitit, un schimb de corespondenţă între suveranii din Ugarit şi din Alasia dădea glas îngrijorării pe care o împărtăşeau în mod efectiv cei doi monarhi, ale căror ţări erau ameninţate de o iminentă invazie. Puţin mai tîrziu, un text hitit vorbeşte de o luptă navală pe care a fost nevoit s-o dea Suppiluliuma al II-lea*, urmaşul lui Arnuwanda al III-lea, împotriva inamicilor ce se îndreptau spre Alasia, ţară situată atunci în zona de influenţă hitită.

Pe de altă parte, unii dintre invadatorii despre care pomeneşte Ramses al III-lea ne sînt destul de bine cunoscuţi din alte documente. Peleseţii, de pildă, sînt, după toate probabilităţile, filistenii* de care vorbeşte Biblia; de fapt este momentul în care aceştia s-au aşezat pe coasta palestiniană, de la Aşkalon la Gaza. Civilizaţia lor materială însă, şi îndeosebi ceramica, prezintă o incontestabilă asemănare cu cea miceniană. Ceea ce este suficient

pentru a justifica în ochii multor istorici identificarea de nenumărate ori propusă a denenilor lui Ramses al III-lea cu homericii danaoi, altfel spus cu locuitorii orașelor miceniene. Acestea însă, și mai ales Pylos și Micene, fuseseră ele însele distruse cu puțin înainte, iar palatele lor, incendiate, nu mai erau decît un morman de ruine. După spusele istoricilor greci, dezastrul acesta ar fi fost opera dorienilor, care locuiau pe vremea aceea în regiunile din nordul Greciei.

Pornind de aici, părea că reconstituirea cronologiei tuturor evenimentelor de care am vorbit e un lucru ușor. Hoarde barbare coborîte din Europa i-ar fi împins înaintea lor pe dorieni care, din nordul Greciei, ar fi năvălit în Peloponez, iar apoi în Creta. Invadatorii europeni ar fi trecut apoi strîmtorile, ar fi cucerit Troia — în ale cărei ruine s-a așezat într-adevăr o aglomerație de tip balcanic — ar fi nimicit apoi imperiul hitit, după care, unindu-se cu fugarii micenieni cruțați de invaziile doriene, ar fi pustiit marile orașe ale Siriei, Ciprului și Palestinei, Alalakh, Ugarit, Enkomi și multe altele. Numai rezistența eroică a faraonului ar fi izbutit să pună stavilă acestui val monstruos a cărei nebiruită putere s-ar fi datorat, zice-se, faptului de-a fi posedat arme de fier*, acest metal nou care, după distrugerea imperiului hitit, ar fi devenit monopolul năvălitorilor.

Tabloul oferă într-adevăr o anumită coerență. Acesta ne face cunoscută dispariția aproape simultană și definitivă a principatelor miceniene, a imperiului hitit, a marilor orașe siro-palestiniene și cipriote, și apariția unor noi populații, după toate aparențele de origine europeană, în Grecia, în Anatolia și pînă în Palestina. Explică, în sfîrșit, obscuritatea care stăruie în secolele următoare asupra celei mai mari părți din regiunile care au avut de suferit de pe urma acestor invazii. Totuși, de îndată ce privim în amănunt evenimentele respective ca și reconstituirea lor, în fața noastră se ridică numeroase dificultăți. În primul rînd există

o disproporţie izbitoare între imensitatea acestor hoarde pe care nu le-a putut opri nimeni pînă la frontierele Egiptului şi dispariţia lor, putem spune totală, imediat după victoria egipteană. Ce s-a întîmplat cu aceste nenumărate popoare pe care Ramses al III-lea le amintea cu atîta complezenţă? Populaţiile indo-europene care s-au aşezat pe ruinele imperiilor nimicite nu apar de fapt decît mai tîrziu, în Anatolia îndeosebi, dar şi în Grecia, unde prezenţa dorienilor nu e atestată decît după aproape un secol de la distrugerea oraşelor Pylos şi Micene.

Se pun însă şi alte întrebări. Se ştie că înainte chiar de nimicirea acestor oraşe, către sfîrşitul secolului al XIII-lea, asupra regatelor aheene plana o grea ameninţare. Ridicarea unui zid pe toată lăţimea istmului Corint, apoi incendierea cîtorva locuinţe din Micene situate în afara fortificaţiilor denotă o epocă deosebit de agitată. Dar cum se poate explica faptul că grecii, în ciuda unor asemenea ameninţări, au găsit cu cale să pornească împotriva Troiei o expediţie foarte anevoioasă şi cu rezultat nesigur? Dar poemele homerice, a căror veridicitate, în privinţa aceasta, nu poate fi pusă cîtuşi de puţin la îndoială, stăruie asupra faptului că la campania respectivă a luat parte întreaga Grecie.

Dealtfel, analele regelui hitit Tudhaliya al IV-lea* (cam de la 1255—1230 la 1220) menţionează prezenţa, în Anatolia occidentală, a conducătorului unei populaţii cunoscută sub numele de Akhkhiyawa* în fruntea unei mari coaliţii. Să fie oare o aluzie la faimosul război troian? Data acestuia rămîne, din nenorocire, controversată, deoarece se mai discută şi astăzi pentru a se stabili care dintre oraşele care s-au succedat pe colina Hissarlîk* a fost distrus de greci. Război în care unii istorici au încercat să vadă o manifestare a tendinţei aheene de expansiune. Trebuie să fi fost însă în joc interese considerabile pentru a justifica o expediţie atît de costisitoare şi atît de prelungită. Să nu fi existat oare nici o legătură între războiul troian şi ameninţările care planau asupra Greciei?

Atunci cînd războinicii greci s-au întors în patrie, au găsit-o potrivit relatărilor lui Tucidide, pradă unor grave tulburări interne. Iar acestea să nu fi fost oare provocate de o ridicare în masă a populațiilor premiceniene pe care le-a zdrobit, încă din al doilea sfert al mileniului II, dinastiile aheene, dar a căror civilizație nu fusese nimicită nici în Grecia centrală și nici în Tesalia? Istoricii greci puneau distrugerea orașelor miceniene nu numai pe seama invaziilor doriene, dar și pe a unei „întoarceri a heraklizilor": e sigur deci că cei care au nimicit regatele aheene nu erau cu toții niște nouveniți. Dar ce legătură să fie între aceste dezordini și plecarea întregii elite a Eladei către țărmul Asiei Mici? Afinități evidente legau civilizația troiană de cea a Greciei premiceniene: ceramica denumită miniană*, care a apărut în Grecia și în Troada către anul 2000 sau 1900 î.e.n., a dăinuit la Troia pînă în vremea cuceririi ei de către greci. Nu s-ar putea căuta în direcția aceasta cheia unei probleme atît de încîlcite? Poate că troienii n-au fost deloc străini de tulburările care i-au neliniștit atîta pe conducătorii ahei. Dar poate că, de asemenea, așa cum s-a presupus uneori, aceste tulburări au fost favorizate de o secetă pustiitoare a cărei consecință a fost și migrația unor populații europene. Multe elemente au contribuit, fără îndoială, la declanșarea acestor crize catastrofale.

Starea de lucruri care domnea în Grecia ar putea, în orice caz, explica prezența unor jefuitori aheeni alături de libienii care au amenințat, către anul 1220, delta Nilului și a căror primejdioasă înaintare a fost probabil stăvilită de faraonul Merenptah*. Începînd însă din epoca aceasta incursiunile Popoarelor de pe Mare nu aveau să se mai oprească pînă la zdrobirea lor de către Ramses al III-lea; și se pare că aheenii au jucat un rol esențial în toate aceste raiduri. E greu să nu vedem în evenimentele pomenite cauza dezordinelor care au agitat regatele heladice un secol înainte de a se întrezări chiar și cea mai mică urmă a unei invazii doriene pornită din nord. Tulburările

acestea, la care face aluzie Tucidide, au provocat probabil nu numai distrugerea palatelor, dar şi dispariţia tuturor cadrelor civilizaţiei miceniene: în raport cu structurile politice, economice şi sociale ale epocii bronzului, Grecia a cunoscut atunci o ruptură aproape totală; ea se va situa de acum înainte în afara lumii orientale.

În prăbuşirea aceasta cvasigenerală, mare parte din populaţia aheeană s-a refugiat, fie spre părţile cele mai retrase ale Greciei (Cefalonia, munţii Peloponezului), fie spre coastele orientale ale Mediteranei: obişnuinţa unui trafic comercial de lungă durată, posibilităţile pe care le oferea o flotă numeroasă nu puteau decît să atragă în direcţia aceasta pe cei mai mulţi dintre fugari. Aceştia nu erau numai jefuitori, ci şi oameni care năzuiau să se aşeze pe noi teritorii. Săpăturile de la Enkomi, cel mai de seamă oraş din Cipru, sînt foarte revelatoare în privinţa aceasta: aglomeraţia umană din epoca bronzului a fost nimicită în mod violent, după toate probabilităţile în urma incursiunii unor jefuitori; imediat după aceea a început colonizarea elenică, opera, fără îndoială, a refugiaţilor originari din oraşele miceniene distruse. Dar perioada de tulburări nu a luat, bineînţeles, sfîrşit odată cu victoria lui Ramses al III-lea: Enkomi a fost prefăcut din nou în ruine, apoi reocupat de alţi fugari veniţi din Grecia, dacă nu cumva chiar din Creta, după invadarea insulei de către dorieni. Astfel, pe coastele orientale ale Mediteranei, distrugerile şi colonizările se succedau.

Filistenii nu erau nici ei decît nişte fugari în căutare de pămînturi. Ei alcătuiau însă, după cum se pare, un amalgam de diferite rase, în care elementul micenian nu reprezenta probabil decît o fracţiune: şi fără îndoială că nici aceasta nu era originară din Grecia propriu-zisă, ci mai curînd dintr-o zonă marginală aflată sub influenţa civilizaţiei miceniene şi pe care am situa-o de fapt pe continentul asiatic. Reliefurile din templul funerar al lui Ramses al III-lea ni-i arată pe filisteni înto-

vărășiți de întreaga lor familie și de bagaje, pe care le transportau în niște care trase de boi. Expansiunea filistenilor, stăvilită de faraon, avea să se lovească mai tîrziu, în Palestina, de pretențiile evreilor, aflați și ei în căutarea unei patrii.

Denenii, pe care Ramses al III-lea îi menționează printre Popoarele de pe Mare, ar putea să fie originari și ei de pe continentul asiatic. S-a putut stabili o oarecare legătură între numele lor și cel al danunimilor pe care, ceva mai tîrziu, arhivele din Karatepe* aveau să-i situeze în nordul Ciliciei. Dar identificarea aceasta exclude ea oare orice apropiere cu homericii danaoi? Dacă ar fi să dăm crezare legendei, un anumit Mopsos, originar din Colofon, ar fi condus, după războiul troian, un grup de războinici greci pînă în Pamfilia și în Cilicia; se pare că numele acestui erou se regăsește în arhivele din Karatepe.

Oricare ar fi controversele pe care le suscită încă datele tradiției legendare, se întrezărește totuși o legătură între agitația care a cuprins lumea greacă în cursul secolului al XIII-lea și evenimentele care au pricinuit, în cele din urmă, prăbușirea imperiului hitit. Într-adevăr, textele de la Bogazköi ne transmit ecoul îngrijorării pe care o provocau în capitală uneltirile și răscoalele de care aheenii nu au rămas străini. Astfel că un vasal răsculat, de-al lui Arnuwanda al III-lea, ar fi obținut, la granița apuseană a imperiului, sprijinul aheenilor. În schimb, tăblițele hitite cele mai recente nu par să facă nici cea mai mică aluzie la vreo invazie iminentă.

Situația din Anatolia, și pînă în centrul imperiului, era prin ea însăși destul de alarmantă. Principii vasali nu prezentau nici o siguranță, și acestora li se adăugau și marii feudali. Noul Imperiu hitit dobîndise într-adevăr, în ciuda eforturilor ultimilor regi, un caracter cvasifeudal, datorat în parte evoluției tehnicii militare. Luase naștere o castă de războinici privilegiați ai căror conducători primeau de la rege, în schimbul serviciilor aduse, vaste domenii care deveneau în fapt tot atîtea principate

distincte: donaţia aceasta nu era oare însoţită de un adevărat tratat, asemeni celor care-i legau pe principii vasali de suveran? Astfel că generalii respectivi jucau rolul unor regişori locali, cu toate riscurile de dezmembrare pe care le comporta o asemenea situaţie. Slăbiciunea puterii regale se şi vădise dealtfel cu prilejul acelei totale absenţe a reacţiunii de care dăduse dovadă Tudhaliya al IV-lea atunci cînd Tukultininurta I (1244—1208), regele din Assur, a deportat mai bine de 28 000 de hitiţi din regiunile de frontieră. În altă epocă războiul ar fi fost de neînlăturat. Atîtea lupte însă epuizaseră imperiul hitit, care se afla la discreţia celui mai neînsemnat incident. Nu se ştie felul în care, în cele din urmă, s-a prăbuşit. Răscoale declanşate de mari feudali şi de principi vasali, al căror punct de plecare s-a situat poate în vestul Anatoliei, invaziile popoarelor vecine puse pe pradă, ofensiva kaşkeenilor*, împotriva cărora regii din Huttuşaş au fost nevoiţi să-şi apere necontenit frontiera de la nord şi pe care îi vom regăsi peste puţin în luptă contra regelui asirian Tiglatpalassar I (1117—1077), toţi aceşti factori au contribuit de bună seamă la căderea imperiului hitit.

În inima Asiei Mici s-a creat de îndată un gol, atrăgînd după sine o seamă de răsturnări asemănătoare celor care, cam în aceeaşi epocă, urmaseră după prăbuşirea regatelor miceniene. Probabil că printre jefuitorii care au devastat marile oraşe din Siria şi Palestina se aflau şi fugari veniţi din Anatolia; poate că oamenii pe care exodul populaţiei hitite îi izgonise din casele lor şi îi silise să-şi caute norocul în teritoriile dinspre miazăzi erau denenii şi filistenii. Într-adevăr, regiunile din jurul Munţilor Taurus şi din nordul Siriei, de multă vreme familiare hitiţilor, i-au văzut pe aceştia năvălind în mare număr atunci cînd a căzut imperiul de la Hattuşaş. Ei au întemeiat acolo o serie de regate mici, a căror civilizaţie o moşteniseră în mod direct de la cea a Noului Imperiu. Cele mai importante, Sam'al (actuala Sencirli), Karkemiş, Til Barsib*, Alep, Hama sînt frecvent menţionate în analele asiriene. Dar cea mai mare parte din ele au căzut

în mîna dinastiilor arameene între mijlocul secolului al IX-lea și sfîrșitul celui de al VIII-lea, înainte de a fi fost definitiv absorbite de Noul Imperiu asirian.

După fuga aceasta a hitiților în direcția sud-est, orașele de pe platoul Anatoliei n-au mai fost reocupate secole de-a rîndul. Totuși, imediat după suirea sa pe tron, Tiglatpalassar I avea să lupte în Commagena împotriva mușkilor. Care să fi fost totuna cu frigienii? Mai tîrziu, în analele asiriene, așa sînt denumiți aceștia din urmă. Sau este vorba despre o populație autohtonă cu care frigienii, care veneau din ținuturile de pe malul Danubiului, s-au asimilat de îndată ce s-au așezat în Anatolia? Oricum, regatul frigian a fost întemeiat cam înainte de anul 800: același vid ca și în Grecia, mai îndelungat chiar, îi dezorientează pe savanți.

Dealtfel, frigienii nu sînt singura populație indo-europeană care a pătruns în Anatolia venind din Europa sud-orientală, în urma marilor perturbații politice din secolul al XII-lea: tracii s-au infiltrat încetul cu încetul și au pus în Troada bazele unei civilizații efemere. Lidienii mai ales s-au așezat în partea de apus a țării, unde au fost dealtfel asimilați foarte repede de populația locală. Dar, și acolo, alcătuirea unui stat organizat se situează la o dată mult mai tîrzie: domnia lui Gyges* este doar cu puțin anterioară mijlocului celui de al VII-lea secol.

În concluzie, dacă presiunea barbarilor la frontierele Europei a contribuit, cu siguranță, la declanșarea gravelor evenimente care au dus la nimicirea imperiilor și regatelor din toată regiunea de răsărit a Mediteranei, asta nu înseamnă că nu a rămas un gol cu neputință de umplut între aceste perturbații și prima apariție a noilor popoare de origine europeană în chiar inima lumii vechi. Pare chiar că drama acestor secole întunecate n-a constat în pătrunderea unor noi populații, mult inferioare din punct de vedere cultural, ci mai cu seamă în nimicirea tuturor temeliilor pe care se sprijinea vechea civilizație, și nu numai pe plan

etnic şi politic, dar, de asemenea, şi poate că îndeosebi, pe plan social, economic, tehnic (deoarece fierul va înlocui de acum înainte bronzul), ba chiar şi militar, căci atunci are loc şi rapida dezvoltare a cavaleriei. Pornind aşadar de la nişte premise complet noi, încetul cu încetul, şi în special în Grecia, vedem făcîndu-şi apariţia civilizaţii diferite, fără ca factorul rasial să fi jucat în mod necesar un rol decisiv.

Deşi statul asirian a dat de mai multe ori, în aceste vremuri de grea cumpănă, dovadă de o extremă slăbiciune, el reprezintă unul din rarele elemente de stabilitate din epocă, singura regiune unde a avut loc, fără ciocniri grave, trecerea de la perioada bronzului la cea a fierului. Mai către nord, în jurul lacului Van, Urartu, a cărui istorie, dintru începuturile ei, e încă destul de prost cunoscută, pare de asemenea să fi urmat, în secolul al IX-lea, şi fără răsturnări violente, unui regat mai vechi: doar suirea pe tron a unei dinastii mai puternice şi întemeierea unei capitale au marcat, se pare, începutul unei ere noi.

Invaziile mezilor şi ale perşilor nu au atins meterezele ridicate de vechea societate orientală. Şi, contrar ideilor transmise de tradiţie, probabil că nu a avut loc o irumpere bruscă a populaţiilor indo-europene venite din nord prin trecătorile Caucazului, ci o migraţie lentă către vest a popoarelor statornicite de foarte multă vreme în nordul Iranului. Şi chiar şi acolo, mitul marilor invazii de la sfîrşitul mileniului al II-lea pare greu de crezut. În Iran nu găsim nici o urmă din tulburările care au zguduit Grecia, Anatolia sau ţările din Levant. Vechile culturi de tip rural par să se fi păstrat intacte. Mai mult, au luat fiinţă regate noi, cu instituţii tipic orientale, ca regatul maneenilor*, la sud de lacul Urmiah, menţionat pentru prima dată în analele asiriene către mijlocul secolului al IX-lea. Iar mezii, înainte de-a fi în stare să doboare, în cele din urmă, imperiul asirian, trebuie să se fi constituit ei înşişi într-un stat cu o formă, bineînţeles, foarte tradiţională.

Tăvălugul indo-european nu era, la începutul epocii fierului, singurul pericol care amenința vechile civilizații. Noi triburi de semiți, arameenii, iviți, cum s-a mai spus, de la marginile deșertului în ultimele secole ale mileniului al II-lea, au profitat și ei de tulburările care agitau epoca pentru a cotropi treptat-treptat întreaga Semilună Roditoare: încă de la mijlocul secolului al XI-lea aceștia puseseră stăpînire pe Babilon și pe Țara Mării, vechiul teritoriu sumerian. Micile orașe neohitite din Siria au fost semitizate încetul cu încetul, în vreme ce se puneau bazele unor puternice regate arameene, ca cele de la Damasc, de la Guzana (actuala Tell Halaf) sau de la Nisibis. Cu toată sedentarizarea aceasta masivă, valul nomazilor rămînea inepuizabil.

Harta etnică și politică a Orientului a suferit așadar, în primele secole ale mileniului I, schimbări importante. În jurul imperiului asirian care, începînd cu secolul al IX-lea, se redresase, nu se afla nici un stat capabil să-i contracareze timp îndelungat puterea: regatele de origine hurită pe care le întemeiaseră urarteenii și maneenii, regatele indo-europene ale Frigiei și Lidiei, statele neohitite și orașele arameene din Siria, principatele arameene din Mesopotamia centrală și meridională, amenințate nu peste multă vreme de incursiunile Elamului renăscînd, cetățile cananeene din Fenicia* (Biblos, Sidon, Tir), orașele filistene de pe coasta palestiniană, în sfîrșit cele două regate ebree de la Ierusalim* și Samaria* aveau să cadă, rînd pe rînd, sub loviturile armatelor asiriene. Istoria politică a acestei perioade, pînă la căderea Ninivei*, în 612, este sinonimă cu rezistența pe care au opus-o statele respective, mari sau mici, imperialismului tot mai năvalnic al Assurului. Dar a fost și martora invadării progresive a vechilor state orientale fie de către nomazii veniți din deșert, fie de către indo-europenii originari din stepele eurasiatice. Apogeul arameenilor pe de o parte, ca și acela al iranienilor pe de alta, se afla deja în germene la acea epocă.

VI. ULTIMELE IMPERII ORIENTALE

Asiria, redusă pînă la ultimele decenii ale secolului al X-lea la valea cursului superior al Tigrului, a cunoscut, începînd de la această dată, o expansiune care, abstracţie făcînd de cîţiva ani grei din al doilea sfert al secolului al VIII-lea, nu avea să se dezmintă pînă la moartea lui Assurbanipal*: mai bine de două sute de ani de glorie şi de masacre, în cursul cărora s-a făurit statul cel mai întins şi mai puternic pe care îl cunoscuse lumea pînă atunci. A fost nevoie de geniul unor mari regi ca Assurnasirpal al II-lea, Salmanasar al III-lea, Tiglatpalassar al III-lea, Sargon al II-lea, Sennacherib, Assarhadon, în sfîrşit Assurbanipal, de energia, de abilitatea, de caracterul lor neînduplecat, dar şi de o cruzime fără seamăn, pentru a crea un asemenea imperiu, iar mai apoi pentru a-l menţine în pofida fisurilor ce ameninţau edificiul din toate părţile. Un imperiu care a fost întemeiat prin război, care s-a menţinut prin război, dar care, în cele din urmă, s-a năruit epuizat din pricina unor războaie neîntrerupte.

Cauza principală a acestor războaie — vom reveni asupra lor mai tîrziu — este de ordin economic; debuşeurile comerciale trebuiau păstrate întotdeauna disponibile, era nevoie să se asigure securitatea căilor de comunicaţie expuse atacurilor nomazilor, dar să se şi procure cu cheltuială puţină, sub formă de tribut, materiile prime (minereuri, lemn, piatră de construcţie) de care ducea Asiria

lipsă. Războiul antrena formarea unei puternice caste militare care, la rîndul ei, ațîța flacăra războiului, căci trupele trebuiau plătite, lăcomia ofițerilor domolită, prada luată din țările învinse constituind mijlocul cel mai economic pentru a satisface aceste nevoi. Înlănțuirea aceasta de cauze se complica și mai mult printr-o altă consecință fatală: cu cît numărul țărilor cucerite era mai mare, cu atît existau mai multe populații nemulțumite împotriva cărora se impuneau, în mod periodic, expediții de pedepsire.

Administrarea acestui imperiu ultracentralizat, care nu era în fond decît expansiunea nelimitată a unui singur oraș, Assurul, punea probleme cu neputință de rezolvat, și adevărul e că soluțiile adoptate de diferiții suverani n-au făcut decît să sporească dificultățile, pacificarea definitivă devenind astfel și mai problematică. Ultimii regi ai imperiului de mijloc, Salmanasar I (1274—1245) și Tukultininurta I (1244—1208), iar un secol mai tîrziu Tiglatpalassar I (1117—1077) inauguraseră deja politica deportărilor în masă prin care nădăjduiau să pună capăt tendințelor naționaliste ale popoarelor învinse ce încercau să se sustragă enormelor tributuri impuse de regii asirieni, ca și silniciilor. Zadarnică încercare! De fapt numai autoritatea personală a celor cîțiva suverani de excepție a putut asigura oarecare coeziune unui ansamblu prea disparat: după asasinarea lui Tukultininurta I, în anul 1208, apoi din nou, după dispariția lui Tiglatpalassar I în 1077, imperiul s-a prăbușit în cîțiva ani.

Totuși, în secolul al IX-lea, regii Noului Imperiu au reluat aceeași politică, sprijinindu-se pe o armată puternică, a cărei fidelitate a asigurat, fără tulburări excesive, continuitatea unei succesiuni dinastice întreruptă doar prin urcarea pe tron a lui Tiglatpalassar al III-lea* în 745, și apoi a lui Sargon al II-lea* în 722. Încă din timpul domniei lui Assurnasirpal al II-lea* (884—858) frontierele statornicite odinioară de către Tiglatpalassar I
 erau iarăși atinse: imperiul se întindea pînă la

Marea Mediterană; în Siria, orașele neo-hitite, arameene și feniciene fură obligate să plătească tribut. Pentru a încerca să se înfrîngă rezistența arameenilor, adversarii cei mai înverșunați ai Assurului, s-a recurs la tradiționalele deportări. Dar nici una din măsurile acestea n-a dat rezultatul scontat, și Salmanasar al III-lea (858—824), care izbutise, în anul 856, să pună mîna pe importantul oraș arameean Til Barsib, de pe Eufrat, a avut de înfruntat în 856, lîngă Qaurqar — oraș a cărui amplasare nu ne este cunoscută — o mare coaliție de principi vasali condusă de suveranii arameeni din Damasc; campania s-a terminat printr-o înfrîngere. Comportarea acestui rege războinic prefigurează politica pe care aveau s-o ducă, prin forța lucrurilor, succesorii săi în decursul viitoarelor două secole: asirienii vor fi siliți să ia neîncetat ofensiva pentru a asigura menținerea unui imperiu a cărui coeziune internă ca și securitate a granițelor erau tot timpul amenințate; deoarece,

9. *Noul Imperiu asirian și Urartu*

sub Salmanasar al III-lea, la frontierele de nord-est ale teritoriului asirian apare o nouă primejdie, aşa cum atestă prima menţiune a mezilor în textele epocii. Dar şi mai presantă se vădea ameninţarea pe care Urartu o lăsa deja să planeze asupra fruntariilor de la miazănoapte ale Asiriei ca şi asupra intereselor ei comerciale în Siria de Nord, aşa că Salmanasar al III-lea a inaugurat seria campaniilor împotriva armenilor, a căror necesitate s-a impus tuturor urmaşilor săi.

În ciuda aparenţelor, imperiul asirian s-a aflat aşadar de nenumărate ori redus la defensivă, şi anume, mai ales, în mod aproape continuu, pînă la suirea pe tron a lui Tiglatpalassar al III-lea în anul 745. Riscurile pe care le implica politica asiriană au apărut atunci cu toată evidenţa: au izbucnit tulburări chiar în Asiria, provocate de tot mai numeroşii deportaţi pe care suveranii îi aşezaseră acolo, în vreme ce asirienii se duceau să populeze regiunile rămase fără locuitori. Guvernatorii de provincii, care-i înlocuiseră pe cei mai de seamă principi vasali, vădeau tendinţe de autonomie de îndată ce regele se arăta mai puţin capabil să-şi impună autoritatea. Armata constituia unicul element stabil; ea a fost cea care a salvat Asiria de la ruină, şi tot ea a fost cea care, printr-o lovitură de stat, l-a adus pe tron pe Tiglatpalassar al III-lea: revoltă salutară, dar care dezvăluia cu atît mai mult gravitatea riscurilor pe care le comporta enorma putere dobîndită de casta militară, adică de nobilime.

Această nouă domnie a marcat, în două puncte esenţiale, o cotitură în politica imperială asiriană. Pentru a contracara tendinţele centrifuge care frămîntau regiunile disparate ce alcătuiau imperiul, ca şi cele care fuseseră transformate în provincii asiriene, acestea au fost subîmpărţite în mici unităţi teritoriale, guvernatorul lor fiind dublat de o căpetenie militară: în felul acesta indirect, autoritatea puterii centrale avea să se exercite cu o forţă sporită. Aceasta a fost mai cu seamă soarta posesiunilor meridionale ale Urartului, după grava

 înfrîngere suferită, pe Eufratul superior, de către

regele Sardur al II-lea*. În Babilon, de asemenea, a fost inaugurată o nouă politică. Pînă atunci, cu toate conflictele neîncetate şi desele intervenţii asiriene în politica babiloniană, marea metropolă fusese în mod constant respectată, chiar după ce, şi de mai multe ori chiar, fusese cucerită de armatele asiriene. Nu-i fusese cerut niciodată nici un fel de tribut, nu fusese transformată nicicînd în provincie asiriană şi-şi păstrase regii, care rămăseseră, în principiu, independenţi. Prestigiul istoric, intelectual şi religios al oraşului îl ferise tot timpul de soarta celorlalte state. Se ştie chiar că o principesă babiloniană, care devenise regentă în Asiria la începutul domniei lui Adadnirari al III-lea* (811—781), a exercitat o putere absolută în această ţară, unde femeile erau totuşi reduse la o stare complet subalternă: sub forma lui elenizată, numele Semiramidei a păstrat pînă în zilele noastre amintirea acestei domnii celebre. Dar cum pe tronul Babilonului se urcase un nou uzurpator arameean, Tiglatpalassar al III-lea a pornit o campanie armată împotriva marelui oraş, unde s-a proclamat el însuşi rege. Fără îndoială că Babilonul şi-a păstrat o independenţă nominală, dar politica aceasta de uniune personală făcea ca, în mod practic, să depindă de Assur.

Sargon al II-lea, care a arătat întotdeauna cea mai mare deferenţă faţă de oraş şi faţă de Marduk*, zeul lui naţional, nu şi-a reluat niciodată titlul de rege al Babilonului. Sargon se socotea apărătorul naţiunii babiloniene împotriva încălcărilor săvîrşite de arameeni. Politica aceasta moderată a fost însă de scurtă durată: urmînd exemplul lui Tiglatpalassar al III-lea, Sennacherib, fiul şi urmaşul lui Sargon, s-a proclamat rege al Babilonului şi, în faţa opoziţiei locuitorilor acestuia, susţinuţi de caldeeni* şi de elamiţi, n-a găsit altă soluţie decît distrugerea totală a oraşului în anul 689: sanctuarele au fost rase de pe suprafaţa pămîntului, iar cultul lui Marduk strămutat în Asiria. A urmat o nemărginită indignare, chiar şi la Ninive, care devenise capitala imperiului asirian

odată cu suirea pe tron a lui Sennacherib: partidul probabilonian, condus de însuşi fiul regelui, Assarhadon*, căsătorit cu o babiloniană, a pus capăt, prin asasinat, uneia dintre cele mai sinistre domnii din istoria asiriană, dar, de asemenea, a uneia dintre cele mai pline de măreţie.

Căci despoţii aceştia, care n-au ştiut să răspundă decît prin război, masacre sau deportări în masă, problemelor de organizare pe care le punea administrarea imperiului, care n-au încercat să frîneze stagnarea economică provocată de necurmatele lor războaie decît prin noi campanii militare şi noi jafuri, regii aceştia, şi îndeosebi Sennacherib*, s-au îngrijit în acelaşi timp în mod cu totul special de progresul material al ţării. N-au fost numai nişte mari constructori şi animatori ai artei; au amenajat o reţea de drumuri, au dus la bun sfîrşit uriaşe lucrări de aducţie a apei potabile, au sprijinit aclimatizarea unor plante şi animale exotice; Sennacherib însuşi a introdus în Mesopotamia cultura bumbacului, importat din India. Aveau, în egală măsură, şi preocupări intelectuale, şi se ştie ce comori conţinea biblioteca lui Assurbanipal de la Ninive.

Totuşi acelaşi rege, care se dorea cultivat (nu pretindea oare că ştie sumeriana?), care a fost un politician destul de subtil pentru a-l trata cu moderaţie pe prinţul egiptean Nechao I atunci cînd încurcăturile provocate de cucerirea Egiptului în 671, în ultimii ani ai domniei lui Assarhadon, s-au vădit mai primejdioase decît păreau pentru asirieni, acelaşi Assurbanipal s-a făcut cunoscut la rîndul său printr-o seamă de distrugeri îngrozitoare: aceea a Tebei în 663 şi a Susei în 639. Nici unul din cele două oraşe n-avea să mai reînvie vreodată, şi regatul elamit a dispărut pentru totdeauna de pe scena istoriei. Cucerirea Egiptului, principala instigatoare a necurmatelor răscoale care agitau Siria şi Palestina împotriva suveranilor asirieni, apoi nimicirea totală a Elamului, centru de temut de unde se propagau tulburările în sudul Mesopotamiei şi în Babilon, păreau să pună capăt oricăror împotriviri. Flancul de sud al im-

periului asirian părea de acum înainte asigurat; rivalele sale dinspre nord şi vest, Urartu, Frigia, Lidia fuseseră răpuse sau slăbite de invaziile cimerienilor care, încă de la sfîrşitul secolului al VIII-lea, devastau Anatolia şi nordul Iranului. Asiria părea pe atunci unica stăpînitoare a lumii orientale, după ce zdrobise sau subjugase, rînd pe rînd, celelalte popoare.

Totuşi, supunerea aceasta nu era decît iluzorie. Istoria statelor arameene e deosebit de instructivă în această privinţă; în ciuda dispariţiei tuturor cadrelor politice anihilate încetul cu încetul de cuceritorul asirian, pericolul pe care-l prezentau aceste populaţii pentru coeziunea imperiului creştea continuu.

Aceste cadre politice, să ne aducem aminte, se constituiseră încă de la sfîrşitul mileniului al II-lea. Şi erau conforme cu cea mai fermă tradiţie orientală: statele arameene nu depăşeau limitele unui oraş şi ale împrejurimilor lui imediate şi erau într-un veşnic conflict unele cu altele; regii din Hama şi din Damasc, îndeosebi, în pofida alianţei care i-a unit de mai multe ori împotriva asirienilor, se aflau tot timpul în luptă. Comerţul şi artizanatul constituiau un aspect esenţial al activităţilor lor; şi de aceea principalele victime ale deportărilor care i-au lovit deseori pe locuitorii oraşelor arameene, mai ales sub domnia lui Assurnasirpal al II-lea şi apoi sub cea a lui Tiglatpalassar al III-lea, au fost meşteşugarii de care suveranii asirieni aveau cea mai mare nevoie pentru a-şi înfrumuseţa capitalele. După oraşele din Siria de Nord, Til Barsib, apoi Guzana (actuala Tell Halaf), cucerite încă din secolul al IX-lea, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea au căzut, la rîndul lor, Damascul şi Hama. Dar deportările masive ale populaţiilor arameene, care au urmat după fiecare din aceste victorii, s-au vădit dezastruoase pentru însăşi fiinţa imperiului asirian. Deoarece, dacă sedentarizarea treptată a nomazilor arameeni cruţase valea Tigrului superior,

aducerea unui mare număr de deportaţi chiar în capitala imperiului avea să impregneze civilizaţia asiriană cu adînci influenţe occidentale: teme artistice, metode de origine siriană au pătruns în Asiria încă din timpul domniei lui Assurnasirpal al II-lea; cam tot în aceeaşi epocă, la curtea din Kalakh a început să fie folosită limba arameeană, care a înlocuit încetul cu încetul akkadiana, ca limbă oficială. Sargon a fost nevoit să recunoască, se pare, superioritatea comercială a oraşelor arameene adoptînd ca etalon unic în tot imperiul unitatea de greutate care era utilizată la Karkemiş. În ultimele secole ale istoriei asiriene, putem vedea o clasă conducătoare minoritară încercînd să-şi menţină autoritatea, precară, e drept, asupra unui imperiu în care domina de-acum înainte elementul arameean.

Spre deosebire de regatele arameene, oraşele feniciene şi-au putut păstra, chiar şi sub stăpînirea asiriană, o anumită autonomie administrativă, ba chiar şi politică; istoria lor a rămas în mod sensibil mai periferică, iar populaţia a fost amestecată mai puţin intim cu cea a imperiului asirian. Oraşele respective erau, în majoritate, moştenitoarele marilor porturi cananeene din mileniul al II-lea: Biblos, de pildă, care avusese puţin de suferit, se pare, de pe urma răsturnărilor din secolul al XII-lea, dar care a fost, e adevărat, foarte repede înlocuit de Sidon* şi de Tir*. Încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea, Sidonul avea intense legături comerciale cu delta Nilului. Cu toate că oarecum mai tardivă, bogăţia Sidonului devenise proverbială pe timpul lui Solomon, care a împrumutat de la regele Hiram* meşterii fenicieni de care avea nevoie pentru ridicarea Templului şi a palatului de la Ierusalim. Se ştiu prea puţine lucruri, în ceea ce priveşte politica, despre acest regat; cu excepţia repetatelor lui conflicte cu asirienii care, în cele din urmă, după cucerirea Egiptului, au reuşit să le impună suze-

ranitatea lor. Se știe totuși că la Tir sistemul monarhic a fost înlocuit în cele din urmă cu un regim oligarhic în care rolul principal era jucat de o clasă puternică de negustori: originalitatea orașelor feniciene apare pînă și în ruptura aceasta cu cele mai tradiționale forme politice ale Orientului. Orașe care aveau dealtfel privirea larg deschisă spre Occidentul mediteranean, acolo unde le înfloreau comerțul și întreprinderile coloniale. În Orient ele au exercitat o influență considerabilă mai cu seamă din punct de vedere cultural, religios și artistic, răspîndind produsele atelierelor lor — stofe, vase de aramă, lucrări în fildeș — din Mesopotamia pînă în Egipt și pe întreg litoralul Mediteranei, și difuzînd această scriere aproape alfabetică ce avea să cucerească cea mai mare parte a lumii.

Formarea statului evreiesc, care se prezintă sub o lumină cu totul specială, cel puțin la originile lui, ridică și azi nenumărate probleme. De unde veneau evreii? Ce trebuie reținut din istoria lor înainte de-a se fi constituit într-un stat organizat? Ce necesități au putut sili triburile acestea abia sedentarizate în Palestina să se unească într-o federație și să se supună unei monarhii centralizate? Fapt sigur e că, spre mijlocul secolului al XIII-lea, mai multe triburi seminomade, veșnic în căutare de pămînturi, s-au grupat în extremitatea de sud a Palestinei în jurul unui sanctuar al zeului Iahve. Mai tîrziu, acestea s-au deplasat către nord, unde diferite triburi, mai mult sau mai puțin înrudite cu ele, se statorniciseră fără îndoială cu mult înainte. În scurt timp însă, înaintarea lor a întîmpinat rezistența statelor cananeene, care este ilustrată de legendara cucerire a Ierihonului, și ostilitatea filistenilor. Aceștia, care se așezaseră pe coasta Palestinei puțin după anul 1200, încercau să-și mărească teritoriul către est. Luptele pe care au fost siliți să le poarte trebuie să fi dat naștere, la israeliți, unui oarecare sentiment de unitate națională. Căci au îngăduit și Judecătorilor, acești

eroici conducători ai unora dintre triburile confederate, să dobîndească o poziție predominantă. Regruparea majorității triburilor sub un guvernămînt de factură monarhică a fost facilitată de marea ofensivă a filistenilor de la mijlocul secolului al XI-lea. Aceasta a determinat venirea la putere a lui Saul*, primul rege al Israelului, și apoi a lui David*, care a mutat capitala în orașul amorit Ierusalim și a reușit să întemeieze un stat a cărui influență se întindea de la Eufrat pînă la frontierele Egiptului. Dar adevăratul organizator al acestui regat a fost Solomon* (970—933). Țara a fost împărțită, după modelul oferit de egipteni, în nouă subdiviziuni administrative și, în vreme ce Saul nu era încă decît alesul lui Iahve, Solomon devine însuși tipul potentatului oriental tradițional: atotputernicia suveranului, extinderea unei birocrații foarte centralizate, influența politică a armatei, preponderența economică a palatului, fastul desfășurat la curte, gustul pentru construcții de mari proporții care trebuiau să preamărească gloria regelui ca și pe cea a lui Iahve amintesc de monarhiile vecine. Regatul ebraic prezintă totuși un aspect original, legătura pur personală care unea cele două părți ale regatului: Israelul și Iudeea*. Acestea au rămas în fapt întotdeauna distincte pînă la separarea lor definitivă, care a avut loc după moartea lui Solomon. Cauza rupturii a fost, fără îndoială, tratamentul foarte inegal aplicat de către rege celor două provincii. Dar prin sciziunea aceasta, Israelul avea și pretenția că apără adevărata credință, de care Ierusalimul tindea să se îndepărteze. Deoarece exista un contrast, dacă nu chiar o separare, din ce în ce mai accentuată, între o religie oficial intolerantă (spre deosebire de toate celelalte religii orientale) și toleranța care domnea în sînul populației și la curte, și care privea atît cultul cît și credințele propriu-zise. Dacă ar fi să credem în imprecațiile profeților*, după separare numai cîțiva rari credincioși mai practicau cultul iahvist, în vreme ce religiile cananeene și-au păstrat întreaga vigoare atît în Israel cît și în Iudeea. Aceste

regate evreiești sînt singurele state din vechiul Orient în care evenimentele politice au fost condiționate în mare măsură de religie: e de ajuns să ne amintim de groaznicul masacru al familiilor regale din Samaria și din Ierusalim, săvîrșit de Iehu în a doua jumătate a secolului al IX-lea la instigația adepților religiei iahviste. Și cînd, după nimicirea Samariei în anul 721 de către Sargon, regii din Iudeea au fost siliți să adopte o politică

10. *Palestina în epoca celor două regate evreiești*

pro-asiriană şi au mers pînă acolo încît au introdus culte asiriene în incinta Templului, au avut de înfruntat mari greutăţi în interior, alimentate de violenta opoziţie a profeţilor. Numai voinţa acestora a împiedicat, în aceste cîteva secole, dispariţia unui cult pe care populaţia înclina să-l părăsească şi care, dealtfel, părea să fie potrivnic intereselor politice ale statului evreiesc.

Cu toate că apariţia regatului ebraic a introdus în Palestina fermenţii unei reînnoiri, moştenirea perioadei cananeene pare să constituie totuşi trăsătura cea mai frapantă a acestor civilizaţii levantine din mileniul I. Criza de la începutul epocii fierului n-a lăsat aici urme durabile.

Bineînţeles, nu s-a întîmplat acelaşi lucru şi în Anatolia, unde formarea unor noi state a fost precedată de un vid politic de mai multe secole. În orice caz, insuficienţa documentelor scrise nu ne îngăduie să desluşim urmele unei anumite continuităţi în timpul acestui îndelung hiatus. Se pare că frigienii şi lidienii de origine indo-europeană au fost foarte repede asimilaţi de populaţiile indigene, dar nu putem şti dacă organizarea lor politică şi socială a fost complet modificată. În Frigia, o clasă de mari proprietari funciari pare să fi jucat la început un rol considerabil; apoi, după nimicirea regatului, către anul 695, de către invaziile cimeriene, nu se mai întrezăreşte decît o juxtapunere de diverse principate mai mult sau mai puţin autonome, pe care asirienii le-au cucerit încetul cu încetul: indicii cu totul insuficiente pentru a atribui frigienilor un regim oarecum feudal, de origine indo-europeană. Tot astfel şi Lidia, sub dinastia Mermnazilor, care a domnit la Sardes* începînd cu Gyges şi sfîrşind cu Cresus*, prezintă ea oare acel caracter feudal pe care au încercat să i-l atribuie unii istorici? Sau poate că monarhia lidiană a cunoscut o centralizare birocratică amintind de cele mai tradiţionale monarhii orientale? Influenţa

 exercitată de către greci asupra acestui regat, si-

tuat în imediata apropiere a marilor orașe ioniene, și-a avut desigur importanța ei pe plan cultural. În schimb, structurile statului lidian nu par să fi fost afectate de vecinătatea acestora.

Dar cel mai tradițional dintre statele periferice care au fost întemeiate în primele secole ale mileniului I la granițele marilor imperii orientale a fost, fără îndoială, regatul Urartu. Moștenind într-o foarte mică măsură statele hurite care se statorniciseră în mileniul al II-lea în regiunea lacului Van, și constituit prin unirea multiplelor principate cărora asirienii le dădeau același nume — Nairi — Urartu a profitat de epoca de slăbiciune a imperiului asirian ce a urmat după moartea lui Salmanasar al III-lea. O dinastie puternică, întemeiată către anul 830 de Sardur I, a făcut din Tușpa, actualul oraș Van, o nouă capitală, izbutind să-și întindă influența din Transcaucazia pînă în Commagena și Musasir*, la granițele teritoriului asirian; iar către mijlocul secolului al VIII-lea a putut chiar să le interzică asirienilor accesul la Marea Mediterană, de o importanță vitală pentru economia lor. Conflictul căpăta așadar un aspect comercial, de care istoria relațiilor hitito-asiriene ne dăduse deja un exemplu. Dacă unele interese comerciale asemănătoare plasau Asiria și Urartu în două tabere opuse, o concepție identică în ceea ce privește statul le situează într-o aceeași perspectivă istorică: la Tușpa ca și la Ninive, regele era reprezentantul pe pămînt al unui zeu național și în același timp un conducător militar; el controla întreaga economie, ridica temple și palate, se îngrijea de aprovizionarea populației cu apă potabilă, punînd să se construiască o rețea de canale. Pe lîngă guvernatorii care administrau provinciile, o serie de principi vasali, de la periferia regatului, plăteau tribut și procurau contingente de soldați regelui din Urartu, care nu șovăia, atunci cînd era cazul, să practice strămutări de populație. Dar, foarte slăbit deja din pricina luptelor purtate cu Asiria, și mai cu seamă după înfrîngerea

11. *Asia Mică în ajunul invaziilor cimeriene*

pe care a suferit-o în anul 714 în ciocnirea cu Sargon, Urartu a fost invadat la sfîrşitul secolului al VIII-lea de cimerieni, iar după puţină vreme de sciţi. La începutul secolului al VI-lea dispare cu desăvîrşire de pe scena istoriei, iar în regiunea lacului Van încep să se stabilească armenii.

Urartu, Frigia şi, în sfîrşit, Lidia, al cărei rege, Gyges, a fost ucis în anul 652 în luptele duse împotriva cimerienilor, nu au fost decît victimele cele mai marcante ale îngrozitoarelor invazii care au pustiit atunci cea mai mare parte a lumii orientale. Cimerienii, care, la origine, erau probabil ţărani sedentari din stepele eurasiatice, au fost dislocaţi de presiunea sciţilor, călăreţi nomazi veniţi de pe cîmpiile septentrionale. Începînd din ultimele decenii ale secolului al VIII-lea, cimerienii au pornit împotriva regatelor din Orient o serie de atacuri nimicitoare, care s-au întins pînă la Efes* şi care nu i-au cruţat nici chiar pe asirieni. Ameninţarea a devenit şi mai cumplită cînd după cimerieni, din ce în ce mai slăbiţi de luptele necurmate pe care le duceau, au venit sciţii. Aproape tot secolul al VII-lea, întregul Orient a fost expus unui şir neîntrerupt de distrugeri, ale căror repercusiuni s-au făcut simţite pînă în Egipt şi de care chiar şi mezii, înrudiţi totuşi îndeaproape cu sciţii, se temeau destul de mult: probabil că mezii au devenit pentru cîtva timp vasalii sciţilor.

Criza s-a vădit cu atît mai gravă pentru asirieni, cu cît imperiul, deşi sub domnia lui Assurbanipal se afla la apogeul puterii sale, era de fapt profund minat din interior şi începea să se descompună, în timp ce duşmanii din afară stăteau la pîndă. Egiptul, cucerirea cea mai recentă, îşi recîştigase deja independenţa la cîţiva ani după distrugerea Tebei: susţinut de Gyges, fiul lui Nechao I, Psametic I* reuşise, fără a recurge la violenţă, să alunge garnizoana asiriană. Assurbanipal a parvenit totuşi, cîţiva ani mai tîrziu, să zdrobească o mare coaliţie îndreptată concomi-

tent împotrivă-i de către Susa și Babilon și să nimicească acest inepuizabil focar de intrigi care era Elamul. Dar aceasta a fost ultima mare faptă de arme a unui imperiu aflat în pragul dispariției. Chiar și în Asiria situația se înrăutățise în mod considerabil: datorită unei politici lipsită de discernămînt în ceea ce privește deportările, arameenii, dușmanii declarați ai asirienilor, deveniseră elementul predominant în tot cuprinsul imperiului. Chiar la Ninive, arameenii erau atotputernici. În plus, pericolul pe care îl prezentau mezii devenea tot mai presant, de cînd în jurul orașului Ecbatana* luase ființă un regat: Assarhadon însuși fusese nevoit să încheie o alianță cu sciții pentru a respinge un atac al mezilor.

A fost de ajuns ca, în jurul anului 630, după Assurbanipal să urmeze la tron cîțiva suverani lipsiți de energie, iar pe tronul Mediei și al Babilonului să se urce cîțiva regi îndrăzneți și vajnici, pentru ca soarta Asiriei să fie pecetluită numai în cîțiva ani. Lumea orientală și-a dat repede seama că marele imperiu e în plină decadență; și, chiar din 622, regele Iudeii, Iosia, n-a mai recunoscut suzeranitatea Asiriei și a reintrodus, la Ierusalim, cultul lui Iahve, reformat, purificat de orice influență asiriană sau cananeeană; prudentul Psametic, conform tradiționalei politici de echilibru dusă de faraoni, a dat nu după mult uitării vechile ranchiune și a încheiat o alianță cu asirienii. Dar nici egiptenii, nici sciții, veniți și ei în ajutorul Ninivei, n-au putut salva orașul: căderea acestuia a fost doar amînată cu cîțiva ani. În 612, doi ani după Assur, capitala cădea în mîinile mezilor și ale babilonienilor coalizați.

Cu toată rezistența îndîrjită a unui general asirian în jurul Harranului, apoi la vest de Eufrat, cu toată expediția trimisă în ajutorul acestuia de noul rege al Egiptului Nechao al II-lea, în dorința lui de a-și asigura o parte de moștenire în Palestina și în Siria, nu mai era nimic de făcut, și căderea imperiului a fost salutată peste tot cu mare bucurie. Asiria și provinciile anatoliene pînă la

frontiera Lidiei au fost date mezilor, iar provinciile apusene și o parte din Susiana au revenit Babilonului.

*

Pentru prima dată după un mileniu, Babilonul juca rolul de putere principală a lumii orientale. Această reînviere era opera unui singur om, Nabopolassar*, care nici nu era măcar babilonian, ci caldean. Dar asta nu însemna că nu e reprezentantul unei tradiții și al unei politici pur babiloniene, așa cum a fost și fiul și succesorul său, Nabucodonosor al II-lea* (605—562). Domnia acestui ilustru monarh a fost în felul ei pașnică: numai intrigile egiptenilor în Palestina și răscoalele succesive ale regatului Iudeii, care au luat sfîrșit în cele din urmă odată cu distrugerea Ierusalimului și a Templului și cu deportarea evreilor în Babilon, l-au abătut uneori pe rege de la opera sa de reconstrucție. În monumentele sale ca și în religie, în artă ca și în literatură, Babilonul relua firul unui trecut îndepărtat. Într-un stat în care administrația o copia totuși pe cea asiriană, oricine ar fi crezut într-o revenire a epocii lui Hammurabi. Iar atotputernicia cu care era investit clerul mărturisea și ea aceeași întoarcere la trecut. Dealtfel chiar pretențiile clerului au cauzat în cele din urmă ruina acestei alcătuiri artificiale care era statul babilonian. Deoarece, dincolo de fațada lui tradiționalistă, de conservatorismul unui cler cele din urmă ruina acestei alcătuiri artificiale care observă, încă din secolul al VII-lea, primele semne ale dispariției vechilor structuri orientale, cel puțin pe plan economic. Palatul sau templul își păstraseră pînă atunci un loc preponderent în economie. De-acum înainte, însă, aceasta capătă din ce în ce mai mult caracterul unui capitalism particular în care marile bănci* jucau un rol financiar privilegiat. Poate că la mișcarea aceasta au contribuit și evreii exilați; și, fără îndoială, introducerea progresivă a monedei avea să-i dea, în curînd, un nou avînt; în sfîrșit, s-ar putea ca influențe grecești să se fi exercitat, prin intermediul

Lidiei, pînă în Mesopotamia. Oricum, viaţa economică a Babilonului, favorizată de considerabila dezvoltare a comerţului, privea spre viitor, în timp ce toate celelalte forme ale civilizaţiei caldeene urmăreau doar perpetuarea trecutului. Chiar şi din punct de vedere politic tentativa era inutilă, oricît de mare i-ar fi fost strălucirea; prea multe forţe înnoitoare începuseră să conlucreze, mai ales în est, pentru ca imperiul neobabilonian să nu se prăbuşească.

Închistării asiriene şi babiloniene, mezii şi perşii erau capabili să-i opună un nou dinamism, caracteristic popoarelor proaspăt venite în contact cu vechile civilizaţii şi susceptibile încă de orice adaptare. Aceştia au ştiut să profite de unele exemple tradiţionale, fără a fi afectaţi, la început, de viciile marilor monarhii orientale.

Ravagiile făcute de către armatele asiriene ale lui Sargon şi Sennacherib în rîndurile triburilor mezilor determinase deja constituirea, în jurul unui şef de trib numit Fraortes, a unui embrion de putere monarhică. Şi curînd, chiar năvălitorii cimerieni — sau cel puţin ceea ce mai rămăsese din ei — au putut fi asimilaţi de populaţia unui regat al cărui centru se şi afla, fără îndoială, la Ecbatana. Dar forţa principală a asirienilor consta în armata lor care, cam în acea epocă, a reuşit, se pare, să obţină o răsunătoare victorie asupra mezilor. Cyaxare*, fiul şi urmaşul lui Fraortes, a reorganizat armata mezilor după exemplul celei asiriene; a introdus ordinea şi disciplina ce caracterizau forţele armate ale Ninivei şi şi-a împărţit trupele în corpuri distincte; dar, în acelaşi timp, a ştiut să le păstreze şi o extremă mobilitate, ceea ce alcătuia nota lor specifică.

Din nenorocire nu ştim nimic despre structurile politice ale regatului med, care a devenit în foarte scurtă vreme un imperiu gigantic, atunci cînd Cyaxare şi-a întins stăpînirea asupra perşilor statorniciţi în Fars şi în părţile răsăritene ale statului elamit, după care a cucerit rămăşiţele din

12. *Lumea orientală în epoca neobabiloniană*

nord ale imperiului asirian, împreună cu Harranul. Ne putem atunci întreba ce influenţă a exercitat organizarea monarhică şi imperială a Asiriei asupra instituţiilor imperiului med, alcătuit şi el din popoare atît de deosebite unele de altele. Ne-ar interesa să ştim cum au fost cîrmuite populaţiile din Armenia, din Anatolia şi chiar din Asiria. Dar nu ni s-a păstrat nici un document.

Cu puţin înainte de mijlocul secolului al VI-lea, între cele patru puteri care-şi împărţeau lumea orientală — Babilonul, Media, Lidia şi Egiptul sait — se stabilise un fel de echilibru. Şi părea că nici un conflict major n-ar fi trebuit să le învrăjbească. Cîţiva ani mai tîrziu, trei din regatele acestea dispăruseră, iar căderea Egiptului era iminentă. Apăruse un nou-venit care avea să realizeze, pentru prima dată, unitatea lumii orientale.

Oricît de mare ar fi fost geniul lui Cirus*, tînărul rege persan din Anzan, vasalul mezilor, sarcina i-a fost în mod neîndoielnic uşurată de descompunerea internă a statului babilonian. După moartea lui Nabucodonosor, s-au iscat o seamă de conflicte între diferitele tagme sacerdotale care aveau pretenţia să exercite o influenţă dominantă în imperiu: preoţilor lui Marduk, sprijiniţi de monarhii caldeeni, i se opunea clerul zeului Sin*, care era adorat în Ur şi în Harran, şi cel al lui Şamaş*, ale cărui principale sanctuare se aflau la Larsa şi la Sippar. Conflicte de natură politică, bineînţeles, şi nu teologică, rivalităţile unor confrerii legate de prerogativele unei alte epoci, pe care le întăriseră o serie de suverani ce urmăreau prea mult doar reîntoarcerea la trecut. Partea adversă a avut în cele din urmă cîştig de cauză şi, după asasinarea unui rege copil, preoţii zeului Sin puseră pe tron pe Nabonide*, fiul unei preotese din Harran. Harranul aparţinea însă pe vremea aceea mezilor şi, pentru a redobîndi acest sanctuar al cărui cult era mai mult sau mai puţin lăsat în părăsire după căderea Asiriei, Nabonide

nu s-a dat înapoi să-l sprijine pe Cirus împotriva propriului său suzeran.

Către anul 550, tînărul prinț a reușit să răstoarne imperiul med și să se instaleze la Ecbatana ca rege al perșilor și al mezilor. Dar clerul lui Marduk, ostil lui Narbonide, vedea în Cirus salvatorul care avea să-i îngăduie recîștigarea privilegiilor; iar cînd acesta din urmă, după zdrobirea Lidiei, către 546, după cucerirea Ioniei* și, în sfîrșit, a întinselor ținuturi ale Turkestanului și Afganistanului, populate de asemenea de iranieni, s-a întors împotriva Babilonului, cucerirea orașului s-a făcut fără nici un fel de eforturi: clerul îi era devotat întru totul și înșiși exilații evrei îl reclamau cu toată puterea.

Cucerirea Babilonului, în octombrie 539, a însemnat mult mai mult decît căderea unui imperiu. Fără îndoială că civilizația mesopotamiană a exercitat o imensă influență asupra Persiei; fără îndoială că monarhia ahemenidă s-a inspirat din modelele asiriene și babiloniene ruptura, chiar dacă n-a fost decît provizorie, n-a fost mai puțin vădită. Însemnătatea trecutului, mereu viu și copleșitor, avea să se facă simțită abia mai tîrziu și în mod progresiv. Pînă atunci întreaga istorie a Orientului Apropiat asiatic fusese opera unor popoare care, în ciuda diversității lor și a dușmăniilor reciproce, mărturiseau, toate, o moștenire comună. Atunci cînd Cirus a măturat, în cîțiva. ani, vechile monarhii, părea dimpotrivă să înceapă o epocă de adevărată reînnoire. Pentru prima dată, la organizarea imperiului prezida o concepție cvasiuniversalistă. De asemenea, religia mazdeeană se sustrăgea cadrului îngust al orașului unde-și găseau adesea adăpost divinitățile tradiționale, respingînd în același timp orice tentativă de asimilare. Păstrînd privilegiile elementului arian, Cirus încerca să depășească limitele meschine ale micilor clanuri și ale micilor interese între care evoluaseră cea mai mare parte a predecesorilor săi. Bineînțeles că perșii și, într-o măsură ceva mai mică, mezii alcătuiau nucleul

acestui imperiu şi elementul esenţial al armatei sale; bineînţeles că aceştia erau, complet sau în parte, scutiţi de tribut. În ciuda acestor cîteva privilegii acordate învingătorilor, imperiul persan n-a atins nici pe departe limitele lumii civilizate, aşa cum se întîmplase cu imperiul asirian.

Poate că în blîndeţea cu care i-a tratat Cirus pe cîţiva dintre principii învinşi sau în respectul arătat uzanţelor şi obiceiurilor ţărilor cucerite, ca şi sanctuarelor şi clerului acestora, intra şi o bună parte de abilitate politică. Astfel, le-a îngăduit evreilor aflaţi în captivitate să se întoarcă la Ierusalim şi să-şi reclădească Templul distrus de Nabucodonosor. E drept că unii regi asirieni au dat şi ei dovadă de aceeaşi abilitate: Assurbanipal, de pildă, atunci cînd l-a iertat pe Nechao I, cu toate că acesta îl trădase. Dar din comportarea aceasta, atît de rară la regii asirieni şi pe care le-o dictase, fără îndoială, doar oportunismul politic, Cirus şi-a făcut o regulă. Aşa că începuturile imperiului ahemenid se situează într-o perspectivă morală şi politică nouă, în care rezidă dealtfel şi măreţia celui dintîi rege al său.

Dar imperiul acesta, deşi perspectivele în care fusese conceput erau atît de generoase, reclama un sistem administrativ. Problema era chiar şi mai spinoasă decît în epoca asiriană şi babiloniană, şi asta din multe motive. Imperiile mesopotamiene, oricît de heterogene ar fi fost, erau totuşi alcătuite din popoare cu un nivel cultural oarecum apropiat; religiile lor prezentau multe afinităţi; o limbă unică, akkadiana la început, apoi arameeana, era recunoscută pretutindeni drept *Lingua Franca*. Dezvoltarea economică era, peste tot, aproape aceeaşi; în sfîrşit, nici chiar organizarea socială nu se deosebea prea mult de la un capăt la celălalt al imperiului. Dar ce puncte comune puteau exista între seminomazii analfabeţi din Bactriana*, care vorbeau numai dialecte iraniene şi se închinau unor divinităţi pur autentice, şi burghezia rafinată, internaţională aproape, din Babilon, sau grecii din oraşele ioniene, aflaţi întru

13. Imperiul Ahemenid

totul sub influenţa Occidentului şi animaţi de fermenţii raţionalismului? Inegalitate la care se adăuga un fapt cu mult mai grav: naţiunea învingătoare aparţinea ea însăşi părţii celei mai primitive din imperiu; pînă atunci perşii nu avuseseră nici un fel de contact cu marile curente ale civilizaţiei orientale, în afară, poate, de cea a Elamului.

De asemenea, pentru a-şi dura palatele, regii ahemenizi au fost nevoiţi să facă apel la tradiţiile artistice ale tuturor naţiunilor din imperiu, ale Asiriei, Babilonului, Feniciei, Ioniei, Egiptului. În ceea ce priveşte organizarea politică a regatului, ei n-au putut decît s-o copieze după modelul predecesorilor lor. După moartea lui Cirus, imperiul persan trebuia să sfîrşească, în mod inevitabil, prin a semăna din ce în ce mai mult cu imperiul asirian, cu acea diferenţă capitală, totuşi, că genocidul sistematic pare să nu fi fost pus în practică de nici unul din suveranii ahemenizi.

Dealtfel, Cirus a fixat el însuşi liniile esenţiale ale unei organizări imperiale, de tip tradiţional. Parte din marile state învinse erau legate de monarh printr-o serie de relaţii personale, aşa cum fusese pe vremuri Babilonul de regii asirieni. După moartea lui Astyage*, Cirus s-a proclamat rege al mezilor; apoi, în 539, i-a urmat lui Nabonide pe tronul Babilonului. Fiul său Cambise*, care a cucerit Egiptul în 525, a fost, la rîndul său, primul suveran din a XXVII-a dinastie faraonică. Ca în trecut în epoca asiriană sau babiloniană, în oraşele feniciene ca Sidonul, Biblosul şi Kitionul* din Cipru, s-a menţinut o formă locală de guvernămînt. Oraşele ioniene şi-au păstrat, de asemenea, tiranii. Statele respective nu aveau, bineînţeles, decît o autonomie teoretică, fiind supuse în mod nemijlocit Marelui Rege. În fruntea fiecăreia din întinsele provincii în care a fost împărţit imperiul, se afla cîte un satrap, reprezentant al suveranului: principiu inaugurat cu siguranţă de Cirus, luat evident de la asirieni. Dar utilizat într-un mod mult mai sistematic şi

aplicat chiar şi acolo unde se îngăduise existenţa unui guvern local: astfel că oraşele ioniene sau feniciene erau incluse într-o satrapie*. În sfîrşit, plata unui tribut constituia trăsătura esenţială a legăturii care unea fiecare dintre provincii cu suveranul: iar aurul începe să se strîngă în visteriile diferitelor capitale ale imperiului — Susa, Ecbatana, Pasargade* — şi, după puţin, Persepolis*.

Tendinţele centralizatoare care, sub aparenţele lor universaliste, îşi făcuseră apariţia chiar de pe vremea lui Cirus, cu timpul s-au accentuat. Urmîndu-i lui Cambise, a cărui domnie a fost ocupată în întregime de cucerirea Egiptului, Darius I* se suie pe tron în anul 522. După ce a înăbuşit o răscoală de mari proporţii, a instaurat un regim autocratic ce aminteşte aproape întru totul de vechile monarhii orientale. Darius I i-a dat de fapt imperiului persan adevărata lui fizionomie. Sistemul satrapiilor a fost statornicit în mod definitiv şi, pentru ca guvernatorii provinciilor să poată fi supravegheaţi mai îndeaproape, a luat fiinţă o întreagă reţea de spionaj. Căci însuşi Darius a fost nevoit să facă faţă uneia din plăgile care vor mina în continuare imperiul persan: întocmai ca odinioară anumiţi guvernatori asirieni, satrapii ahemenizi se lăsau mult prea adesea ademeniţi de puterea lor uriaşă şi se socoteau drept nişte veritabili potentaţi, mai mult sau mai puţin independenţi de puterea centrală. Astfel, Darius a trebuit să-i condamne la moarte pe satrapii Egiptului şi Lidiei.

În plus, după perioada de euforie cauzată, sub domnia lui Darius, de nimicirea vechilor monarhii opresive, anumite tendinţe de autonomie au apărut destul de repede chiar în sînul acestor popoare. Necontenita întărire a unui centralism despotic a avut într-adevăr grave consecinţe. Legătura personală care unea o parte din ţările cucerite cu suveranul ahemenid a slăbit curînd, mai cu seamă la Babilon. Glorificarea persoanei Marelui Rege, împinsă pînă la paroxism, s-a tradus prin cheltuieli care depăşeau cu mult resursele imperiului. Numai impozitele*, enorme, au făcut cu

putință construirea palatelor de la Pasargade de către Cirus, și a celor de la Susa și Persepolis de către Darius și Xerxe. Potrivit informațiilor lăsate de Herodot, tributul atingea, la începutul secolului al V-lea, 9.880 talanți de argint, la care se adăuga și o importantă contribuție în natură; India, de curînd cucerită de Darius, plătea în plus, sub formă de praf de aur, o taxă considerabilă. Toate resursele financiare ale imperiului erau astfel canalizate într-o singură direcție.

Din anul 500 începe o serie de crize care aveau să zguduie în mod tragic imperiul persan: Ionia s-a răsculat prima, poate din pricină că ocuparea strîmtorilor de către perși dăuna propriului ei comerț, dar și pentru că grecii suportau mult mai greu asuprirea. Puțin după eșecul primului război medic, Egiptul, apoi Babilonul, se răsculară. În sfîrșit, în 480 și 479, al doilea război medic ia sfîrșit printr-o catastrofă aproape neprevăzută. Singura consecință a acestor răscoale înăbușite și a acestor războaie pierdute a fost întărirea absolutismului monarhiei ahemenide: Xerxe*, învins, s-a retras în palatele sale. Nu mai rămăsese nimic din politica generoasă preconizată odinioară de Cirus, din grija pentru dreptate, ordine și prosperitate economică care stătuse la temelia domniei lui Darius. Anul 480 a marcat nu numai victoria Greciei asupra Orientului, dar și începutul unei decadențe care, un secol și jumătate mai tîrziu, avea să expună un imperiu complet lipsit de apărare agresiunii lui Alexandru.

În toată perioada aceasta, opresiunea financiară a fost agravată de numărul mare de războaie; rărirea monedei, datorită sporirii necontenite a impozitelor, a atras după sine o urcare rapidă a prețurilor. Populațiile neiraniene, strivite sub povara tributului, s-au desprins cu atît mai ușor de persoana suveranului cu cît, pretutindeni, elementul iranian ocupa un loc din ce în ce mai considerabil: în Babilon, funcțiile cele mai importante erau, de-acum înainte, rezervate perșilor.

Istoria imperiului ahemenid nu mai e alcătuită decît din răscoalele popoarelor strivite, din succesele sau eșecurile unei represiuni neîndurătoare, din uneltirile satrapilor sau ale generalilor care încercau să pună mîna pe putere sau exploatau, pe seama lor, provinciile deja vlăguite de tributurile impuse de rege. Intrigile emisarilor greci ușor de corupt și gata oricînd să trădeze nu făceau decît să înrăutățească situația. La curtea persană, după asasinarea lui Xerxe și a primului său născut, s-au statornicit moravuri merovingiene. În sfîrșit, odată cu suirea pe tron a lui Artaxerxe al II-lea*, doctrina lui Zoroastru care, după cum vom vedea, constituia originalitatea Iranului pe plan religios, a început să se descompună sub influența vechilor credințe ce înfloreau pe tot cuprinsul imperiului. Monarhia persana pierdea astfel ultimele trăsături ale caracterului său original: în ciuda cîtorva tresăriri, nimic n-o mai deosebea acum de despotismele de altădată din epocile lor cele mai sinistre; în ceea ce-i privește, principii vasali din Sidon și din Halicarnas opuneau o rezistență din ce în ce mai slabă ispitelor elenismului. Se înțelege mai bine, din momentul acela, ușurința cu care Alexandru, după o primă răfuială administrată armatei persane la Granic în 334, a putut înainta pînă la Susa și Persepolis, și pentru ce, ca Cirus odinioară, a fost primit pretutindeni ca eliberator. Pentru a doua oară, vechea lume orientală părea să se fi prăbușit în mod definitiv.

Partea a doua

CIVILIZAŢIA

VII. RĂZBOIUL

Istoria vechiului Orient nu e decît o lungă succesiune de războaie şi de cuceriri, de regate întemeiate şi apoi nimicite prin forţă, de revolte înăbuşite în sînge, de oraşe sau de ogoare pustiite de nomazi sau de piraţi, de palate incendiate şi de temple rase de pe suprafaţa pămîntului. Unii suverani îşi concepeau meseria de rege ca un şir aproape neîntrerupt de expediţii războinice; printre aceştia, suveranii hitiţi şi asirieni s-au evidenţiat în mod deosebit, cu toate că nici monarhii evrei, urarteeni sau ahemenizi nu s-au arătat mai puţin agresivi. Războiul apărea mai mult ca o datorie căreia regii nu i se puteau sustrage fără să nu dea dovadă de slăbiciune şi mai puţin ca o calamitate de care trebuie să-ţi fereşti regatul. Există oare un singur mare suveran oriental care să fi preferat binefacerile păcii avantajelor războiului? Nabucodonosor, poate, în ciuda campaniei din Palestina şi a destinului pe care l-a impus evreilor, a fost o excepţie memorabilă de la regula respectivă. Probabil că numai lipsa textelor conferă o aparenţă paşnică, la cele două extremităţi opuse ale lumii orientale, oraşelor de pe valea Indului şi principatelor minoice. Iar nenumăratelor distrugeri pe care le-au suferit palatele cretane să se fi datorat oare numai cutremurelor de pămînt? Tot atît de greu ne vine să credem că oraşele de pe valea Indului n-au fost silite să respingă numeroase raiduri ale triburilor din munţi

şi nici să facă faţă răscoalelor lăuntrice a căror frecvenţă o lasă să se întrevadă zidurile ce înconjoară centrul administrativ al marilor oraşe. S-ar putea însă ca războiul să fi constituit, în sînul acestor două civilizaţii, o stare relativ rară: absenţa aproape generală de puncte fortificate, neînsemnatul număr de arme descoperite în cursul săpăturilor lasă să se presupună o oarecare securitate, pe care o îngăduia fără îndoială izolarea văii Indului şi a Cretei în comparaţie cu focarele cele mai agitate ale lumii orientale.

Aici, dimpotrivă, pacea, o stare veşnic excepţională, n-a fost niciodată completă. Chiar dacă, pentru cîtva timp, marile puteri renunţau să se mai înfrunte, asta nu însemna că nu erau mai puţin preocupate de înăbuşirea multiplelor răscoale ale vasalilor, de respingerea unor vecini prea turbulenţi, sau a întreprinzătoarelor triburi de nomazi. Astfel, în perioada în care, în urma înţelegerii egipteano-mitanniene, în Orient a domnit un răstimp destul de îndelungat de pace, hitiţii au fost nevoiţi să lupte în vest împotriva regatului Arzawa, iar la nord împotriva kaşkeenilor, neputîndu-i împiedica pe suveranii statului Mitanni să pună stăpînire pe o parte din Siria de Nord şi din Cilicia; în timpul acesta, din Babilon, kassiţii porneau zadarnice campanii împotriva Regatului Mării, în sudul Mesopotamiei.

Suspendarea ostilităţilor dintre marile puteri era întotdeauna precară, deoarece nu se baza niciodată pe o veritabilă dorinţă de pace, ci pe o foarte provizorie identitate de interese sau pe un echilibru de forţe veşnic repus în discuţie. A doua jumătate a secolului al XV-lea a fost relativ liniştită deoarece, după victoriile lui Tutmes al III-lea*, expansionismul mitannian s-a văzut stăvilit de forţa Egiptului. Diplomaţia egipteană dealtfel, cu excepţia cîtorva perioade de efervescenţă imperialistă al cărei apogeu se situează în timpul domniei lui Ramses al II-lea, apoi, sub o formă mult mai moderată în epoca faraonilor etiopieni (sfîrşitul secolului al VIII-lea şi începutul celui de

al VII-lea), şi-a adus deseori contribuţia la restabilirea, între puterile orientale, a unui echilibru aflat tot timpul în mare pericol. Iar intervenţia sa a îngăduit uneori salvgardarea unui anumit *statu quo:* tratatul egipteano-hitit din anul 1269 a fost nu atît consecinţa înfrîngerii suferită la Qadeş* de Ramses al II-lea cît a temerilor iscate la curtea din Teba cît şi la cea din Hattuşaş de expansiunea asiriană. Timp de treizeci de ani, lumea orientală a cunoscut astfel o perioadă de pace. Mult mai tîrziu, acelaşi Psammetic, care izbutise, după nimicirea Tebei în 663, să scape Egiptul de sub dominaţia asiriană, se afla alături de Assur atunci cînd Babilonul ameninţa, la rîndul său, să tulbure, în propriu-i avantaj, echilibrul lumii orientale: zadarnică încercare de data aceasta, căci n-a putut împiedica luarea Ninivei, în 612, de către mezii coalizaţi cu babilonienii.

În general însă nu menţinerea păcii era grija de căpetenie a cancelariilor: acestea se preocupau în primul rînd să ţeasă intrigi, să corupă şi să provoace, în sînul imperiilor rivale, tulburări şi răzmeriţe; faraonii etiopieni îşi petreceau timpul punînd la cale coaliţii antiasiriene printre principii vasali din Palestina; pentru a smulge Harranul din mîna mezilor, Nabonide, după cum am văzut, a sprijinit revolta instigată de tînărul Cirus; iar istoricii şi oratorii greci au denunţat care mai de care procedeele folosite de emisarii Marelui Rege pe lîngă oraşele elenice. Pacea nu a fost niciodată decît un răstimp de pregătire a războiului, un răgaz pe care şi-l acordau suveranii pentru a-şi reface sau a-şi spori forţele şi a le submina pe cele ale adversarului.

Şi cum să nu fi fost astfel, cum să nu fi constituit războiul baza activităţii regale şi cum să nu fi fost victoria ţinta unică a tuturor eforturilor, cînd în majoritatea cazurilor zeii înşişi pretindeau asemenea lucru? Fiecare oraş aparţinea unei divinităţi, fiecare imperiu avea zeul său naţional ale cărui interese, dintre cele mai concrete şi mai materiale, trebuiau apărate şi a cărui suveranitate trebuia să se extindă din ce în ce mai mult. Pentru

a se supune ordinelor lui Assur*, armatele asiriene, începînd cu Imperiul de Mijloc, au fost nevoite să lupte fără întrerupere; nu cerea oare zeul ca autoritatea supremă să-i fie recunoscută pretutindeni şi ca duşmanii să-i fie nimiciţi? Iar Iahve poruncea evreilor să lupte fără încetare împotriva popoarelor care nu voiau să se supună legii sale; pînă în timpul domniei lui Saul, mai ales, războiul era considerat de către israeliţi ca o îndatorire sacră ce se impunea fiecăruia: ...*Căci Domnul Dumnezeul vostru merge ca să se lupte pentru voi cu duşmanii voştri şi să vă izbăvească.* (*Deuteronomul*, XX, 4.)

Începînd cu mijlocul mileniului al II-lea mai cu seamă, războaiele şi-au găsit raţiunea în aceste imperative religioase. Orice expediţie militară era legitimată prin poruncile divine relevate şi confirmate de numeroasele oracole ce precedau şi însoţeau fiecare campanie. Spiritul legalist şi sacerdotal totodată al hitiţilor a excelat în mod deosebit în transformarea oricărui război într-un fel de Judecată Divină: înainte de a porni la drum, în primăvara fiecărui an, regele hitit îşi acuza eventualul adversar de a nu fi respectat în vreun fel sau în altul tratatele încheiate sub jurămînt, în numele divinităţii. Şi nu începea ostilităţile, sigur fiind de-acum înainte că dreptatea se află de partea lui, decît după ce se asigura de un refuz inevitabil: şi atunci cum să nu răzbune zeii ofensaţi printr-o încălcare atît de gravă?

Odată cu schimbarea totală a perspectivelor religioase, datorată epocii ahemenide, războiul a încetat să mai apară ca o îndatorire impusă de zei: Ahuramazda* este cel *care l-a creat pe om, care a creat pacea pentru om.* Şi el, fără îndoială, îi asigura regelui persan victoria; dar nicăieri nu stă scris că vreo expediţie militară ar fi fost dictată de divinitate.

Bineînţeles că întreaga frazeologie religioasă care avea pretenţia, în numele voinţei divine, să justifice toate acele războaie necurmate, ascundea destul de prost nişte preocupări mult mai puţin

spirituale: setea de cucerire a lui Assur, a lui Iahve sau a altor zei nu făcea în realitate decît să traducă în termeni teologici niște pofte foarte materiale.

În legătură cu pricinile care asmuţeau vechile orașe sumeriene unul împotriva altuia nu există nici o mărturie contemporană. Considerentele economice au fost, fără doar și poate, precumpănitoare. Împărţirea apelor trebuie să fi provocat numeroase neînţelegeri, atît între orașele vecine cît și între particulari, și a putut servi drept pretext pentru nenumărate războaie. Dar și mai mult decît problema apei, nevoia de materii prime a jucat un rol hotărîtor: pentru a pune mîna pe sursele de aprovizionare, sau cel puţin pentru a controla căile de acces, statele orientale au organizat expediţii peste expediţii. Încă din perioada akkadiană, campaniile regelui Sargon îndreptate spre coasta levantină nu aveau probabil alt obiectiv decît acela de-a intra în stăpînirea cedrilor din Liban și din Amanus; puţin mai tîrziu, cucerirea văii Haburului i-a deschis lui Naram-Sin drumul către bogăţiile miniere și forestiere ale Anatoliei. Imperialismul asirian din epoca Imperiului de Mijloc și a Noului Imperiu a fost dictat de considerente de același ordin: Asiria trebuia să vegheze ca drumurile care duceau către coasta mediteraneană să rămînă deschise cu orice preţ; rivalitatea asiro-hitită viza în mod special Siria de Nord, de la Karkemiș pînă în Cilicia, și se cunoaște modul în care s-au folosit hitiţii de influenţa lor în această regiune pentru a încerca să-și înăbușe, din punct de vedere economic, adversarul. Iar una din principalele mize ale conflictului asiro-urartean a fost tot nodul acesta al întregii economii orientale; cele două regate, avînd o situaţie geografică oarecum asemănătoare, fără ieșire directă la mare, aveau aceeași nevoie vitală de porturile Siriei de Nord, la care unul avea acces prin Karkemiș, iar celălalt prin Sencirli. După cucerirea Alepului de către Sardur al II-lea, regele din Urartu, Tiglatpalassar al III-lea a îndreptat numaidecît către vest tot grosul armatelor din As-

sur pentru a redobîndi accesul la Marea Mediterană.

Rațiunile economice oferă poate și explicația unuia din războaiele cele mai cunoscute din epoca bronzului, război a cărui ilustră victimă a fost Troia. Pentru regatele miceniene Troia reprezenta, fără îndoială, o gravă amenințare din punct de vedere economic: importanța considerabilă a comerțului egeean cu Europa dunăreană e atestată de nenumărate obiecte, și probabil că metalele din Transilvania sau din Caucaz ajungeau la Micene mai curînd prin strîmtori decît pe uscat; legenda Lînei de Aur se referă, după toate probabilitățile, la o expediție comercială de tipul acesta, cu toate pericolele ce le-a comportat. Nu știm, bineînțeles, în ce fel puteau primejdui troienii asemenea relații, dar ele trebuie să fi fost destul de presante ca să poată justifica un război îndelungat și costisitor.

Și, mai mult chiar decît ostilitățile sau concurența dintre statele rivale, incursiunile piraților și ale nomazilor amenințau fără încetare marile artere comerciale. Încă de la sfîrșitul mileniului al III-lea, drumurile caravanelor, orașele și mai cu seamă ogoarele au fost necontenit expuse raidurilor întreprinse de nomazi, aflați în căutarea unei prăzi bogate sau a unor pămînturi cultivabile pe care să se poată statornici. Lupta împotriva acestora trebuia luată veșnic de la început; ea reclama o continuă stare de alarmă, căci nu se putea ști niciodată unde va avea loc următorul atac. Era nevoie să se asigure protecția constantă a zonelor locuite și să se trimită totodată expediții preventive împotriva principalelor aglomerări de nomazi. Trebuiau instalate numeroase garnizoane într-o multitudine de puncte de sprijin și de mici forturi, mai cu seamă de-a lungul căilor de comunicație și în zonele de trecere peste fluvii. Efort veșnic reînnoit, care a distrus un mare număr de regate și care n-a putut împiedica nimicirea unor state puternice, începînd cu imperiul celei de a III-a dinastii din Ur și sfîrșind cu Urartu și Frigia.

Conflictele acestea economice, exigenţele luptei împotriva jefuitorilor intensificau poftele imperialiste ale unor anumiţi suverani, pasiunile lor războinice, pretenţiile la hegemonie. Foarte puţini monarhi, am mai spus-o, s-au abătut de la această regulă. Campaniile purtate de Lugalzaggesi sau de Sargon erau deja manifestarea unei ambiţii mistuitoare. După căderea dinastiei a III-a din Ur, către anul 2000 î.e.n., războaiele care, timp de mai mult de două secole, au sfîşiat Mesopotamia, n-au avut alte pricini: Isinul, Larsa, Assurul, Mari, Babilonul, fără a mai vorbi de Eşnunnah sau de Elam, aveau aceeaşi dorinţă de a domina, din punct de vedere politic, măcar o parte dacă nu toată Mesopotamia, sub conducerea unor regi energici şi ambiţioşi, ca Rim-Sin, Şamşiadad I, Zimri-Lin sau Hammurabi. Războaiele hitite, asiriene sau urarteene n-au făcut nici ele excepţie: oricare ar fi fost, la acea epocă, importanţa factorilor economici, cum s-ar putea explica în alt mod cotropirea nesăbuită a Egiptului, care nu putea justifica în mod suficient nefericitele intrigi antiasiriene ale faraonilor etiopieni în Palestina? Pentru prima dată, fără îndoială, apare acea dorinţă de dominaţie universală pe care o vom regăsi, mai accentuată încă, la regii ahemenizi. Numeroasele campanii ale lui Cirus sau ale lui Darius au avut acelaşi temei. Ce să mai spunem despre al doilea război medic? A cărui cauză principală a fost ridicola vanitate a unui rege, magistral exploatată de un anturaj calculat şi interesat.

Pretenţiile acestea de hegemonie aveau drept rezultat supunerea unor popoare şi a unor state din ce în ce mai heteroclite, a căror limbă, rasă şi religie se deosebeau adesea de cele ale învingătorilor. În plus, mare parte din imperiile respective nu s-au constituit decît în avantajul exclusiv al naţiunii victorioase, hitită, asiriană sau persană, în timp ce învinşii erau, din punct de vedere economic, exploataţi la maximum. Răscoalele nu încetau aşadar niciodată. Uneori adevărate coaliţii uneau între ele mai multe naţiuni oprimate, cum au fost,

 în Siria şi în Palestina, alianţele antiasiriene, insti-

gate, din secolul al IX-lea pînă într-al VII-lea, de către Damasc, Sidon sau Samaria. Atunci răscoalele acestea trebuiau înăbuşite în sînge: în toată istoria orientală n-au fost, fără îndoială, pricini mai importante de conflict. Regii hitiţi, asirieni, urarteeni sau ahemenizi au fost necontenit ocupaţi cu zdrobirea, prin forţa armelor, a propriilor lor supuşi revoltaţi. Odată cu suirea pe tron a lui Darius, imperiul persan a fost zguduit de convulsii necurmate, şi numai Darius a trebuit să facă faţă, chiar la începutul domniei sale, la două răscoale ale Babilonului, două ale Susianei, una a Mediei, una a Armeniei, una a Partiei şi Hircaniei, una a Margianei, una a cîtorva triburi persane; cîţiva ani mai tîrziu, concomitent cu începutul primului război medic, avea să izbucnească revolta ionienilor; în sfîrşit, la moartea lui Darius, Egiptul se afla, la rîndul lui, în plină răzmeriţă. Nenumărate războaie sau campanii, adesea de foarte lungă durată, care trebuiau purtate cu străşnicie, căci altfel imperiul s-ar fi dezintegrat într-un pîrjol general.

Răscoalele acestea coincideau de cele mai multe ori cu anumite dificultăţi interne iscate în chiar sînul monarhiei; intrigile de la curte, certurile dinastice, favorizate de maşinaţiile reginelor şi ale concubinelor, ca şi ambiţia principilor moştenitori încurajau speranţele popoarelor oprimate. Uneori aceste uneltiri erau susţinute de unele facţiuni care dezbinau armata: războaiele civile n-au cruţat nicidecum statele orientale. Ultimii ani ai domniei lui Salmanasar al III-lea au fost însîngeraţi de rivalitatea dintre cei doi fii ai regelui, iar după moartea acestuia, în 824, lui Şamşiadad al V-lea i-au trebuit trei ani de război pentru a-şi consolida puterea în Asiria. Tot astfel, expediţia celor Zece Mii, celebrată de Xenofon, n-a fost de fapt decît un episod eroic al cumplitelor conflicte din pricina cărora a căzut, în cele din urmă, dinastia ahemenidă.

Suveranii erau nevoiţi aşadar să-şi asigure neapărat fidelitatea armatei: mulţumită acestei fidelităţi a putut Tiglatpalassar al III-lea, în secolul

al VIII-lea, să restaureze puterea foarte zdruncinată a statului asirian. Şi ce pretindea armata ca preţ al statorniciei sale? Pradă de război, căci numai aceasta prezenta oarecare interes în ochii unor soldaţi pe care nu-i însufleţea nici un fel de sentiment naţional. Foarte multe războaie din istoria Orientului n-au avut decît acest unic mobil. În fiecare an, în mod sistematic, regii hitiţi sau asirieni porneau în campanie: căci nu se putea asigura plata şi întreţinerea armatei şi nu se putea obţine sprijinul ei într-un mod mai economic. *Trupele să se răspîndească prin sate şi să ia tot grîul pe care-l vor găsi acolo,* scria Şamşiadad I. O legătură personală unea astfel armata de monarh şi chiar şi suveranii care nu se împăcau cu asemenea procedee expeditive au încercat să cumpere fidelitatea trupelor prin diferite mijloace: Hammurabi, de pildă, împărţea ofiţerilor şi soldaţilor loturi de pămînt; aceştia, în schimb, erau obligaţi ca în timp de pace să renunţe la o parte din recoltă, iar în timp de război să servească în armată; parcelele erau personale, dar reveneau coroanei la moartea beneficiarului, în afară de cazul cînd acesta murea pe cîmpul de luptă.

Politica aceasta atestă existenţa în Babilonia, sub domnia lui Hammurabi, a unei armate cvasipermanente. De fapt, în ceea ce priveşte recrutarea, se poate observa o evoluţie considerabilă; etapele acesteia însă, în lipsa unor texte suficient de explicite, se disting cu destulă greutate. După cît se pare, la început se proceda la înrolarea în masă a tuturor cetăţenilor şi nu exista o armată permanentă. Acesta era cazul, probabil, în vechile oraşe sumeriene, unde toţi bărbaţii liberi ai comunităţii erau supuşi, se pare, unor obligaţii militare; numai cîteva grupuri sociale privilegiate, în special preoţii şi scribii, făceau excepţie, poate, de la asemenea regulă. Încă din secolul al XVIII-lea, Şamşiadad I dădea indicaţii ca toţi bărbaţii din fiecare trib să fie, fără excepţie, înrolaţi în armată: *Primarul ai cărui oameni nu se vor prezenta cu*

toţii şi care va lăsa un singur om va fi mîncat călcîiul regelui (cu alte cuvinte: va fi comis un sacrilegiu). E drept că era vorba de nişte triburi nomade sedentarizate, şi nu de asirienii propriu-zişi.

Sistemul acesta se întîlneşte şi la evrei pînă la suirea pe tron a lui Saul. Organizarea politică a acestora, moştenită în mod nemijlocit din epoca lor nomadă, explică în parte asemenea anacronism într-o perioadă cînd armata profesionistă juca pretutindeni un rol predominant. Înaintea întemeierii regatului evreiesc, nu exista decît o comunitate mai mult sau mai puţin unită de triburi, al căror număr era, fără îndoială, variabil; iar legătura care unea o parte dintre ele era întotdeauna provizorie; se strîngea în momentul în care trebuiau să respingă vreun atac cananeean sau să pună stavilă expansionismului filistenilor, apoi se desfăcea iarăşi. În aceste vremuri de grea cumpănă, se recurgea la o înrolare generală a bărbaţilor liberi. Aceştia rămîneau grupaţi după triburi. Şi cum fiecare trib poseda dealtfel tradiţia unei arme proprii, a urmat o anumită specializare a diferitelor corpuri de trupă; benjaminiţii, de pildă, erau înarmaţi cu arcuri şi praştii, copiii lui Iuda purtau scut şi lance, echipamentul căzînd în sarcina fiecărui trib. Dar sedentarizarea odată terminată şi statul evreiesc organizat de către David, a luat fiinţă o armată permanentă care lupta alături de contingentele al căror echipament regele continua să-l impună în mod regulat triburilor, dar pe care le va organiza de-acum înainte pe plan naţional.

Constituirea unor armate permanente în cea mai mare parte a statelor orientale nu a avut nicăieri probabil drept consecinţă dispariţia totală a serviciului militar obligatoriu pentru toţi bărbaţii. În caz de primejdie se continua, fără îndoială, să se facă apel la întreaga masă de cetăţeni. Cu toate acestea dispensele au devenit din ce în ce mai numeroase. Oraşe întregi erau scutite de mobilizare, întocmai ca altele de impozite: de pildă oraşul sfînt Nippur în epoca babiloniană. Anumite profesiuni făceau şi ele excepţie: sub

Hammurabi brutarii, iar uneori bucătarii sau fabricanţii de bere. Puteau fi invocate, de asemenea, şi unele raţiuni de ordin familial. Se pare că în anumite state ar fi fost admisă răscumpărarea sau prezentarea unui înlocuitor. În sfîrşit, furnizarea obligatorie a echipamentului militar constituia poate pentru mulţi cetăţeni unica amintire a recrutării în masă impusă în trecut tuturora. De fapt, singurele şi cele mai dezavantajoase două categorii sociale continuau să suporte tot greul: clasele sărace şi populaţiile vasale. Pornind de la aceste două elemente s-au constituit încetul cu încetul armate cvasipermanente care erau mobilizate în mod periodic pentru o campanie anuală; trupele cărora Hammurabi le împărţea parcele de pămînt arabil în schimbul unui angajament militar erau alcătuite din ţărani lipsiţi de pămînt. Dar cel mai adesea, nucleul armatelor orientale era format de contigentele puse la dispoziţie de statele vasale, începînd mai cu seamă de la mijlocul mileniului al II-lea; tratatele impuse de către regii hitiţi sau asirieni suveranilor învinşi cuprindeau întotdeauna şi obligaţia de a furniza importante contingente de soldaţi. Regele Ugaritului a primit de pildă de la regele hitit următorul ordin, a cărui îndeplinire îi fusese impusă, fără îndoială, printr-un tratat: ... *Talmiteşub, trimisul curţii soarelui* [curtea hitită] *va veni la tine să vadă la cît se ridică trupele şi carele tale de luptă. Porneşte aşadar la drum trupele şi carele pe care trebuie să le pui la dispoziţia palatului. Soarele* [regele hitit] *le va număra.* Poate că unele expediţii n-au avut altă pricină decît o nevoie urgentă de recruţi suplimentari. La hitiţi, tratatele prevedeau din cînd în cînd cazurile în care suveranii vasali erau obligaţi să-şi trimită soldaţii să lupte alături de armata regală: război defensiv şi operaţie ofensivă îndreptată împotriva unui vecin din imediata apropiere a provinciei vasale. Pe vremea perşilor, furnizarea acestor contingente era instituţionalizată. Fiecare satrapie avea obligaţia să funizeze o armată recrutată atît din perşii rezidenţi cît şi dintre autohtoni. În caz de război, trupele din fiecare provincie for-

mau tot atîtea unităţi autonome; eroare gravă, dealtfel, întrucît la Salamina ieşirea succesivă din luptă a fenicienilor şi a egiptenilor a dezorganizat complet flota lui Xerxe.

În ciuda posibilităţilor pe care le ofereau aceste diverse modalităţi de recrutare, o armată regulată era totuşi absolut necesară pentru a asigura în permanenţă menţinerea ordinii, paza personală a suveranului, a reginei şi a prinţului moştenitor. Existenţa unei armate profesioniste este atestată în toate statele orientale; abia după ce, la început, şi-a instituit o gardă permanentă, David a trecut la organizarea trupelor israelite, operă pe care a desăvîrşit-o apoi Solomon. Armatele de profesie se caracterizau în general prin originea efectivelor lor, care, în cea mai mare parte, erau alcătuite din mercenari alogeni, înrolaţi fie în afara frontierelor, fie printre naţiunile subjugate. Gărzile personale mai cu seamă, în special în imperiul asirian, erau formate de cele mai multe ori din străini. Chiar şi în Creta, unde armata n-a jucat, fără îndoială, decît un rol foarte limitat, se pare că paza suveranilor era asigurată de mercenari de provenienţă diferită; unul din puţinii soldaţi care au fost înfăţişaţi, se pare, pe o pictură din palatul de la Cnossos, e un străjer negru. Obiceiul de a recruta mercenari străini este desigur foarte vechi, dar cele dintîi exemple atestate cu certitudine datează de la sfîrşitul mileniului al III-lea: regele Şulgi, unul dintre cei mai de seamă suverani din a III-a dinastie din Ur, creasc o legiune elamită, compusă cu precădere din prizonieri de război şi împărţită în grupe de cîte cinci pînă la douăzeci şi cinci de oameni. Regii din Ur îi foloseau ca mercenari şi pe acei habiru* pe care-i întîlnim ceva mai tîrziu servind în armatele altor suverani mesopotamieni, apoi făcînd parte din trupele Vechiului imperiu hitit. Începînd din epoca asiriană, mercenariatul cunoaşte o dezvoltare considerabilă, întocmai ca şi în Egipt. Asirienii recurgeau fie la populaţiile din munţi, fie la nomazi, ca cimerienii pe care i-a înrolat Assarhadon, fie chiar la sedentari, ca filis-

tenii din armata lui Assurbanipal. Arameenii, mai cu seamă, au jucat un rol important, care a contribuit la întărirea preponderenței acestui popor în sînul imperiului Assur.

Pericolele unei asemenea politici erau evidente: puneau țara și pe rege la discreția unor indivizi ușor de cumpărat, mai ales că și grosul armatei era compus din trupe de o fidelitate îndoielnică. Riscul era cu atît mai mare cu cît însuși corpul de ofițeri, în Siria cel puțin, era format din tot mai mulți străini: deseori statele vasale păstrau comanda contingentului care le aparținea; mai mult chiar, se întîmpla ca soldați asirieni să fie puși sub ordinele unor ofițeri alogeni.

Primele corpuri veritabile de ofițeri au fost constituite în Asiria. Și a fost opera lui Tiglatpalassar al III-lea, întemeietorul armatei profesioniste. Înainte, comanda trupelor era încredințată, se pare, celor mai înalți demnitari ai statului, slujbași sau guvernatori de provincie. Majoritatea ofițerilor făcea parte din nobilime, și probabil că aceștia nu-și exercitau meseria respectivă decît în caz de război: loturile de pămînt care li se distribuiau constituiau, încă de pe vremea lui Hammurabi, partea cea mai importantă a salariului lor, căruia i se adăuga, bineînțeles, prada luată de la dușmani. Începînd cu domnia lui Tiglatpalassar al III-lea, alături de generalul comandant suprem — *turtanu* — apar numeroase comandamente cu caracter permanent și specializat și o întreagă ierarhie de comandanți, locotenenți și subofițeri. Ahemenizii, fideli asupra acestui punct ca și a multor altora tradiției asiriene, dădeau o mare importanță antrenamentului și organizării corpului de ofițeri. La curte și în cea mai mare parte a satrapiilor existau școli de cadeți, unde se formau cadrele armatei persane, iar sarcinile ce reveneau fiecărui comandament erau repartizate cu cea mai mare precizie: controlul garnizoanelor, mai cu seamă a celor din satrapiile cele mai importante, Sardes, Ecbatana sau Memfis, reveneau comandantului suprem al provinciei; dar contingentele care, în caz de război, trebuiau să fie puse la dispoziția Marelui Rege,

erau comandate chiar de satrap. Spre deosebire de suveranii asirieni sau de faraonii egipteni, regii ahemenizi obişnuiau să se bazeze numai pe elementele iraniene, sau foarte iranizate, din imperiul lor. Unică excepţie, flota, alcătuită aproape în mod obligatoriu din fenicieni, greci sau egipteni, pe a căror fidelitate nu putea conta nimeni niciodată. Dar grosul armatei de uscat, şi mai cu seamă corpul de ofiţeri, era format din perşi şi mezi. În gărzile personale, faimoşii Nemuritori, nu intrau decît perşi, mezi şi susieni, iar înaltul comandament era aproape în exclusivitate persan. Dealtfel, ca şi la hitiţi, ca în Asiria sau în Urartu, regele însuşi îşi conducea armata în campanie, iar principalii generali aparţineau familiei regale, aşa ca fraţii lui Xerxe la Salamina.

Mai mult chiar decît recrutarea trupelor, pe marii suverani orientali îi preocupau în mod necontenit echipamentul şi armamentul acestora. Există diferite texte în care grija aceasta este exprimată fără nici un fel de echivoc sau care lasă să fie ghicită cu uşurinţă. Arsenalele palatelor, la Karmir Blur*, la Kalakh, la Ninive şi chiar la Persepolis, în ciuda jafurilor, au fost găsite pline de arme. Aşa au putut fi interpretate, nu fără exagerare poate, importantele livrări de bronz pe care le menţionează tăbliţele din Pylos, ca rezultatul unei măsuri de mare urgenţă avînd drept scop accelerarea fabricării de arme în ajunul tulburărilor care aveau să ducă la distrugerea palatului cu puţin înainte de sfîrşitul secolului al XIII-lea. Dacă suveranii ţineau să-şi asigure controlul căilor de aprovizionare cu aramă şi cositor, înseamnă că metalul era destinat înainte de toate arsenalurilor regale: pe vremea lui Rim-Sin, a cărui activitate militară a fost considerabilă, tăbliţele din Larsa consemnează intrarea a 18 tone de aramă în magaziile palatului! La sfîrşitul mileniului al II-lea, deţinerea armelor de fier, marea noutate a epocii, a ispitit ambiţia multor suverani, iar Ve-

chiul testament nu omite să explice superioritatea militară a filistenilor prin veritabilul monopol pe care-l aveau aceştia în ceea ce priveşte lucrarea fierului:

...Fierar nu era în toată ţara lui Israel, căci filistenii se temeau ca nu cumva israeliţii să-şi facă săbii şi suliţe. Trebuia deci să se ducă toţi israeliţii la filisteni, ca să-şi ascută fiarele plugurilor şi sapelor, topoarelor şi securilor... De aceea în timpul războiului de la Micmas, tot poporul care era cu Saul şi Ionatan nu avea nici săbii, nici suliţe, ci le aveau numai Saul şi Ionatan, fiul său. (*I, Samuel*, XIII, 19—22.)

De-a lungul istoriei civilizaţiilor orientale, armamentul a cunoscut un progres considerabil: nu numai că armele erau din ce în ce mai bine lucrate şi din materiale tot mai bine adaptate, dar însăşi forma lor a evoluat foarte mult. Pe lîngă obiectele găsite cu prilejul săpăturilor, nenumărate reprezentări figurate ne oferă ample informaţii care compensează dispariţia a tot ceea ce fusese confecţionat din lemn sau din piele.

Cele mai vechi arme erau de piatră: măciuci sferice sau piriforme, vîrfuri de săgeată de silex sau de obsidian. Dar s-au folosit desigur, în egală măsură, şi ţepuşe de lemn ca şi bumeranguri, iar săpăturile au scos la iveală un mare număr de proiectile pentru praştie din pămînt întărit, mai cu seamă acolo unde se pare că săgeata nu era cunoscută. Armele acestea nu erau dealtfel numai, sau chiar în mod deosebit, destinate războiului: la Uruk, cel mai vechi relief în piatră pe care ni l-a lăsat Mesopotamia şi care datează de la începutul mileniului al III-lea, reprezintă două episoade ale unei vînători de lei, unde personajele folosesc, respectiv, o ţepuşă, probabil de lemn, şi un arc şi săgeţi.

În al doilea sfert al mileniului al III-lea, armele sînt confecţionate din ce în ce mai des din aramă, mai rar din bronz şi sînt folosite în mod efectiv arme noi. Securea de război prevăzută cu o

gaură pentru coadă a apărut, fără îndoială, puţin după anul 3000 î.e.n. şi s-a extins cu mare repeziciune pe tot parcursul întregii epoci protodinastice; s-ar putea să fi fost o replică la invenţia coifului, ce apăra capul combatanţilor împotriva loviturilor de măciucă, făcîndu-le astfel mult mai puţin eficace. Întîlnim securea în Mesopotamia, în Elam, în Iranul occidental, după care a pătruns, datorită influenţei mesopotamiene desigur, în Anatolia, dar n-a ajuns în regiunile Caucazului, în Siria de Nord şi în lumea egeeană, apoi în Europa, decît în ultimele secole ale mileniului al III-lea. În schimb, securea a rămas complet necunoscută civilizaţiei Indului. În cele din urmă securea n-a mai avut, dealtfel, cel mai adesea, decît o valoare simbolică şi de ceremonial: în reprezentările figurate aceasta nu se mai vede decît în mîna zeilor sau a regilor. Amploarea pe care o luaseră, începînd din mijlocul mileniului al II-lea, armurile de metal îi răpise, bineînţeles, o bună parte din valoare.

Concomitent cu securea a apărut şi pumnalul de metal — în Iran, în Mesopotamia, în Anatolia şi, la aceeaşi dată, în lumea egeeană şi în valea Indului. Ranforsat, în cele mai fericite cazuri, cu o nervură longitudinală, prevăzut cu găuri de nit sau cu o coadă (*soie**) de introdus în plăsele, turnat uneori dintr-o singură piesă împreună cu plăselele, uneori somptuos împodobit cu incrustaţii, ca la Micene, pumnalul a continuat să joace un rol decisiv. Se purta adesea petrecut la brîu, aşa cum se vede în reprezentările minoice de la sfîrşitul mileniului al III-lea, ca şi în reliefurile asiriene din epoca Imperiului de Mijloc sau în cele de la Persepolis.

Invenţia spadei a urmat-o îndeaproape pe cea a pumnalului: în mormintele regale de la Alacia Huyuk şi în tezaurul de la Dorak, în Anatolia, s-au găsit cîteva exemplare foarte frumoase, dintre care unele înzestrate deja cu o lamă de fier. Dar spada n-a cunoscut deplina ei răspîndire decît dintr-a doua jumătate a mileniului al II-lea: în ultimele faze ale civilizaţiei miceniene, spada lungă

a înlocuit vechiul pumnal egeean, fiind exportată, puţin după aceea, în Europa, ca şi în Cipru şi pe coasta levantină. În aceeaşi epocă, Iranul occidental a fost centrul unei evoluţii asemănătoare; în mormintele de la Luristan s-au descoperit nenumărate săbii de bronz, apoi de fier. În Asiria, începînd cu domnia lui Assurnasirpal al II-lea, reprezentările războinicilor înarmaţi cu sabie devin din ce în ce mai numeroase. În sfîrşit, în epoca ahemenidă, armamentul obişnuit al trupelor de mezi era alcătuit dintr-o sabie scurtă, a cărei teacă era atîrnată de cingătoare. Uneori, teaca era curbată la un capăt: ca, de pildă, cea a zeului furtunii de pe o stelă din Ugarit, sau a faimosului zeu cu secure de pe o uşă din Bogazkoi; poate că invenţia aceasta aparţine hitiţilor sau huriţilor. Deoarece întîlnim din nou asemenea săbii curbate pe reliefurile neohitite, ca şi la Ninive.

În epoca protodinastică le-a venit probabil şi făurarilor sumerieni ideea acelor paloşe cu lamă curbată şi cu tăişul convex, care poartă numele de *harpe*. Sînt arme de luptă şi de ceremonie care, în reprezentările figurate, sînt purtate adesea de zei şi de regi, mai ales în perioada asiriană şi în cea caldeană. Halebardele cu lama tot foarte convexă, au fost inventate, s-ar părea, tot în epoca arhaică, atît în Mesopotamia, cît şi în Elam. Probabil că aveau aceeaşi utilizare ca şi securile. Sub forme diferite, halebardele se regăsesc în Anatolia, în Siria, în Palestina în a doua jumătate a mileniului al III-lea, şi în mare număr în Luristan în prima jumătate a mileniului I. În schimb, halebardele şi paloşele numite *harpe* au rămas complet necunoscute în lumea egeeană şi în civilizaţia Indului.

Lancea şi suliţa de metal au fost inventate, de asemenea, de către sumerieni, pe vremea primelor dinastii. S-au răspîndit cu mare repeziciune în Anatolia, în Siria, în Cipru şi pînă în Turkestanul meridional, unde se întîlnesc încă dinainte de sfîrşitul mileniului al III-lea. De forme foarte diferite, cu lama plată sau cu secţiunea pătrată, cu coada ce intră în plăsele plată sau cu o coadă de

şobolan, cu nituri sau cu dulie au jucat un rol de frunte în armamentul oriental. Adesea, două găuri practicate în lamă permiteau să fie fixată de mînerul de lemn cu ajutorul unor sforicele. Forma cu dulie, mai evoluată, a apărut mai întîi în ţinuturile sumerienilor, căci în necropola regală din Ur au fost descoperite în număr destul de mare vîrfuri de suliţă cu dulie. Forma aceasta perfecţionată nu s-a răspîndit însă înainte de ultimele secole ale mileniului al III-lea sau la începutul celui de al II-lea, din Turkestan în Anatolia şi pe coasta levantină, apoi, începînd din jurul anului 1700, în lumea egeeană, unde lancea nu fusese cunoscută pînă atunci. În valea Indului n-au fost folosite decît vîrfuri de lance prevăzute cu o prelungire care intra în plăsele; iar adesea este încă destul de greu să poată fi diferenţiată de lamele de pumnal.

În sfîrşit, tot metalurgiei sumeriene sau elamite trebuie să i se atribuie confecţionarea primelor vîrfuri de săgeată din metal, cu coadă sau cu dulie. Ele n-au înlocuit decît cu mare încetineală vîrfurile de os, de silex sau de obsidian: scumpetea şi raritatea aramei nu îndemna desigur pe nimeni să fabrice din metal obiecte care, cel mai adesea, erau pierdute în mod definitiv. Unele instrumente primitive, considerate uneori drept vîrfuri de săgeată, erau de fapt nişte simple sule: aşa cum este cazul în special cu cele care datează, în Anatolia, din mileniul al III-lea. În Cipru sau în Egeea săgeţile de bronz nu par să fie anterioare anului 1700 aproximativ şi, după toate probabilităţile, în aria lumii orientale folosirea lor devine curentă abia în epoca bronzului tîrziu. Răspîndirea, în această epocă, a armurilor de metal făcea ca, într-adevăr, vîrfurile de piatră utilizate pînă atunci să devină inoperante. Arcul şi săgeata constituiau arma prin excelenţă a nomazilor; s-au descoperit în mare număr în mormintele din Luristan, iar săgeţile „scite", cu dulia prevăzută cu trei aripioare, au fost culese din toate ţinuturile peste care s-au abătut nomazii iranieni în secolul al VII-lea şi la începutul celui de al VI-lea, din Nimrud la Karmir Blur, din Iran în Turkestan.

Dacă săpăturile au furnizat arheologilor o cantitate apreciabilă de săgeţi, nu acelaşi lucru s-a întîmplat şi cu arcurile, pe care le cunoaştem numai din reprezentările figurate. Tipul primitiv era compus dintr-o unică piesă de lemn curbat în mod simetric, a cărei detentă era destul de slabă în cazul în care arcul nu atingea dimensiuni considerabile. Mai tîrziu, egiptenii au inventat un arc cu dublă convexitate, arc pe care cananeenii l-au folosit din plin: partea mediană — mînerul — era concavă şi puterea de tragere în mod vădit sporită. Dar abia introducerea, de către akkadieni, a arcului compozit, alcătuit din mai multe esenţe de lemn asamblate şi întărit cu tendoane şi bucăţi de corn, i-a conferit acestei arme o eficacitate redutabilă. Raza lui de acţiune se situa între 300 şi 400 de metri pentru o mărime mult inferioară celei a arcului primitiv. Începînd din epoca bronzului tîrziu, se pare că toate armatele orientale erau echipate cu astfel de arcuri. Un ultim progres a fost marcat odată cu invaziile sciţilor care au răspîndit în Orient arcurile compozite cu mîner concav: erau atît de puternice, încît nu puteau fi încordate decît cu ajutorul unui inel special. Arcaşii îşi purtau arcul pe umăr sau într-un toc atîrnat la brîu, iar săgeţile într-o tolbă; antebraţul lor stîng era protejat de detenta corzii printr-un disc de piele sau de metal.

Existau, de asemenea, şi numeroase arme defensive. Dar au rămas, din nenorocire, foarte puţine, căci cea mai mare parte din ele erau confecţionate din materiale perisabile, piele sau ţesături întărite eventual cu plăci de metal. Scutul pare să fi fost cunoscut din cele mai vechi timpuri, deoarece chiar şi stela Vulturilor ni-i prezintă pe soldaţii sumerieni ai lui Eannatum, regele Lagaşului, retranşaţi în dosul unor imense pavăze dreptunghiulare prevăzute cu ghinturi de metal, ce nu lasă să li se vadă decît capetele şi picioarele. Apoi nu mai ştim nimic de evoluţia acestuia pînă în a doua jumătate a mileniului al II-lea, epocă din care datează micile scuturi dreptunghiulare ale popoarelor siro-palestiniene şi scuturile în formă de 8 din Creta

minoică și de la Micene, din care ni s-au păstrat numeroase reprezentări. Micenienii foloseau, de asemenea, și scuturi cu partea de sus rotunjită, cu părțile laterale aproape verticale și cu marginea inferioară adînc scobită, ca și niște mici scuturi rotunde. Acestea din urmă au apărut către sfîrșitul secolului al XIII-lea; deseori erau bombate și înzestrate, pentru a devia direcția săgeților mai cu ușurință, cu un gurgui de metal pe care-l întîlnim și la alte tipuri. Scuturi rotunde se întîlnesc apoi în mîinile filistenilor, ale urarteenilor, ale frigienilor și în sfîrșit în ale asirienilor. Hitiții erau ocrotiți de multe ori de niște scuturi alungite, adînc scobite lateral. În sfîrșit, la ahemenizi, reliefurile din Persepolis reprezintă cîteva scuturi ușor eliptice, cu două ferestruici laterale. Asirienii și perșii cunoșteau însă și niște mari paveze dreptunghiulare, confecționate fără îndoială din trestie sau din răchită și, începînd cu domnia lui Tiglatpalassar al III-lea, scuturi cu streașină, pe care le foloseau în timpul asediilor.

În plus, soldații își apărau corpul cu ajutorul unor tunici de blană sau de piele, împodobite uneori cu ținte de metal cu floarea mare, iar mai tîrziu cu o platoșă alcătuită din plăci metalice cusute pe o tunică de piele. Cea mai veche armură de tipul acesta, inventată fără îndoială cu mult înainte, a fost găsită de curînd într-un mormînt micenian de la Dendra, datînd din secolul al XV-lea. Iar alături se aflau o pereche de jambiere de metal, „frumoasele cnemide" din poemele homerice, a căror utilizare nu a fost cunoscută, după toate probabilitățile, de nici o civilizație pur orientală. Cămășile de zale, mai puțin grele și mai ușor de manipulat decît vechile armuri, sînt menționate în texte încă de la mijlocul mileniului al II-lea; după bătălia de la Megiddo* din 1468, Tutmes al III-lea număra două sute de asemenea cămăși în prada smulsă de la cananeeni. Puțin mai apoi, un relief egiptean în care se celebra victoria lui Tutmes al IV-lea (1412—1402) asupra acelorași cananeeni, ni-i prezintă pe aceștia îmbrăcați într-o tunică de piele sau de țesătură, ce acoperea și antebrațul, și

pe care erau dispuse, în formă de solzi, o alcătuire din lamele de metal. Astfel de lamele, datînd din secolul al XV-lea, au fost descoperite la Nuzi. La început destul de mari (de la 75 mm la 118 mm la Nuzi), acestea devin tot mai mici, astfel că îmbrăcămintea era din ce în ce mai ușoară și mai suplă. Mitannienii, hitiții, egiptenii aveau tunici de zale de tipul acesta, singurele capabile să reziste îngrozitoarelor efecte ale arcului compozit ce se răspîndea tot mai mult în epocă. Costau, fără îndoială, foarte mult, folosirea lor fiind rezervată probabil arcașilor și conducătorilor de care, aceștia neavînd putința să se adăpostească în spatele unui scut.

Coiful era, de asemenea, cînd din piele, ghintuită uneori, ca în civilizația miceniană, cu colți de mistreț, cînd din metal; în mormintele regale din Ur au fost descoperite cîteva vestigii, datînd cam de pe la mijlocul mileniului al III-lea; începînd din secolul al XV-lea, coiful de bronz devine destul de frecvent, mai cu seamă în bazinul egeean și pe continentul grec. Formele coifurilor erau dintre cele mai variate: rotunde, conice, țuguiate, cu egretă, cu coarne, cu apărătoare pentru obraji sau pentru ceafă, toate tipurile acestea fiind atestate în diverse epoci, de la cele mai vechi reprezentări din vremea sumerienilor pînă la reliefurile asiriene de la Kalakh sau de la Ninive.

Armamentul diverselor corpuri de trupe din care erau alcătuite armatele orientale era, bineînțeles, foarte variat și corespundea unor scopuri foarte diferite. Stela Vulturilor, a regelui Eannatum și stela Victoriei a lui Naram-Sin ne oferă, încă din mileniul al III-lea, două desăvîrșite reprezentări ale acestor tactici opuse. Relieful sumerian prezintă un grup de soldați purtînd coif și înaintînd în rînduri strînse, cu sulița și securea pe umăr, sau orînduiți în falange, cu lunga lor suliță îndreptată înainte, și apărați de niște scuturi imense ce alcătuiau, pe flanc, o platoșă continuă. Falangele

acestea cuprindeau, se pare, șase rînduri de cîte zece luptători fiecare. Infanteriei grele sumeriene i se opune infanteria ușoară de pe stela akkadiană, ai cărei soldați merg în rînduri răzlețe, fără scut, înarmați cu arcuri și săgeți, cu sulițe, cu halebarde și apărați de coifuri. Trebuie să vedem, în contrastul acesta, efectul unei opoziții etnice între semiți și sumerieni? Poate că semiții, de puțină vreme smulși vieții nomade a deșertului, erau predispuși să lupte în rînduri răzlețe, ușor înarmați. Akkadienii renunțaseră însă cu totul la falanga sumeriană, iar infanteria ușoară nu era rezervată de fapt luptelor pe teren neregulat, așa cum e dealtfel și cazul pe Stela lui Naram-Sin?

În perioada următoare, despre care nu știm decît puține lucruri pînă ajungem în epoca asiriană, armatele mesopotamiene au cunoscut, se pare, ambele tipuri de infanterie. La asirieni, soldații ușor înarmați erau mercenari: în special arcașii, care erau deseori lăsați fără nici un fel de protecție, dar și, începînd din secolul al VIII-lea, prăștiașii; infanteria grea, cu platoșe masive, era alcătuită din sulițași și din arcași. Aceștia erau proteguiți de un scut pe care-l purta un scutier. Infanteriștii erau înarmați adesea și cu cîte o spadă. Asemenea opoziție se regăsește în toate armatele orientale ca, de pildă, la cananeeni și la israeliți: prăștiașii și arcașii din infanteria ușoară erau echipați cu un scut rotund și cu un pumnal; soldații din infanteria grea, proteguiți de un scut uriaș și de o armură întărită cu plăci de bronz, erau înarmați cu cîte o suliță, iar mai tîrziu cu o spadă lungă pe care o introduseseră filistenii. Herodot, descriind marea armată în fruntea căreia pornise Xerxe la cucerirea Greciei, ne dă o pregnantă imagine a acestor trupe dintre care unele, alcătuite în mod special din perși, mezi și asirieni, erau protejați de armuri de fier și de scuturi, și înarmate cu lănci, arcuri mari și pumnale, pe cînd celelalte, cuprinzînd în rîndurile lor mai cu seamă nomazi sau seminomazi sciți, arabi și traci, erau echipate ușor, cu arcuri și săgeți, cu sulițe sau cu pumnale scurte, apărate uneori de un mic scut.

Efectivele infanteriei variau bineînțeles foarte mult, și au sporit mereu, de la neînsemnatele trupe ale orașelor sumeriene pînă la formidabilele armate ale Marelui Rege. În inscripția lui Anitta, acest suveran anatolian, al cărui regat a fost o prefigurare a imperiului hitit, se vorbește de o armată de 1 400 de infanteriști; dar la Qadeș se estimează că infanteria hitită număra 10 000 de oameni. În Mesopotamia, armata akkadiană a lui Sargon avea 5 400 de oameni, cea a lui Hammurabi, de la 10 000 la 30 000; Salmanasar al III-lea însă putea opune deja, împotriva coaliției suveranilor sirieni, un total de 120 000 de soldați, cea mai mare parte din ei fiind infanteriști. În sfîrșit, Herodot numără în armata perșilor 1 700 000 de infanteriști, cifră pe care istoricii mai prudenți o împart în mod obișnuit la zece.

Infanteria era probabil împărțită în unități comandate de ofițeri sau subofițeri, dar în privința aceasta ni s-au transmis prea puține informații. Știm, de pildă, că în timp de pace trupele sumeriene folosite la diverse corvezi erau împărțite în grupe de cîte 10 sau 15 oameni; poate că e vorba de o diviziune care corespunde celei din timp de război; se știe de asemenea că, uneori, unități de către 300 de oameni erau subdivizate în companii de cîte 100 de oameni. Dar, după toate probabilitățile, asirienii sînt autorii primei încercări de organizare sistematică a armatei: reformele lui Tiglatpalassar al III-lea au jucat și aici, în mod sigur, un rol hotărîtor. Sîntem mult mai bine informați, mulțumită istoricilor greci, asupra organizării armatei persane. Aceasta era structurată, se pare, după un sistem zecimal: infanteriștii erau grupați în unități de cîte 10, apoi de cîte 100, 1 000 și 10 000 de oameni; pe treapta cea mai de sus se aflau generalii, care comandau, fiecare, cîte șase corpuri de armată de cîte 10 000 de oameni.

Efectivelor de infanterie trebuie să le mai adăugăm și celelalte corpuri de trupă, a căror importanță a variat în mod considerabil în cursul istoriei. Rolul carelor de război, mai cu seamă, a crescut vertiginos din al doilea sfert al mileniului al

II-lea, apoi, din secolul al VIII-lea, a început, încet, încet, să scadă. Armatele sumeriene erau deja înzestrate cu care cu două sau patru roţi, după care avem cîteva reprezentări din epoca arhaică, precum faimosul „stindard"* de mozaic descoperit la Ur, sau stela Vulturilor de la Telloh*. Cu roţile lor pline, alcătuite din două semicercuri îmbucate între ele, cu osiile fixate de dricul carului şi cu atelajul de patru coluni mînaţi cu ajutorul unui inel petrecut prin nări, carele acestea trebuie să fi fost destul de greu de mînuit, neîngăduind decît o încărcătură frontală, fără nici o posibilitate de manevră. Într-un car luau loc doi oameni, conducătorul şi luptătorul; acesta era înarmat cu o lance şi suliţe, iar uneori şi cu o secure. Apoi, o anumită perioadă de timp, carele par să fi dispărut, cel puţin după cîte avem noi cunoştinţă, din armatele mesopotamiene, cu toate că la Telloh a fost descoperit un model de car din pămînt ars din epoca dinastiei a III-a din Ur. În Anatolia însă, către începutul mileniului al II-lea, care mai uşoare, cu roţile prevăzute cu spiţe, anunţă o reînnoire; inscripţia lui Anitta menţionează patruzeci de care de luptă care se adăugau celor 1 400 de infanterişti.

Introducerea carelor uşoare, trase de cai, li se atribuie, în mod obişnuit, acelor războinici arieni care, în primele secole ale mileniului al II-lea, pătrunseseră în mici grupe într-o parte a lumii orientale; iar unii au fost îndeajuns de puternici ca să-şi croiască din lumea aceasta nişte veritabile regate. De fapt, calul* trebuie să fi fost domesticit pentru prima dată în stepele eurasiatice de unde erau originari arienii. În Mesopotamia era cunoscut în mod sigur încă de la începutul mileniului al II-lea, dar aici nu a jucat un rol important. În schimb o tăbliţă babiloniană, datînd de pe vremea lui Hammurabi sau a urmaşului său, menţiona venirea unor populaţii care posedau cai. Să fi fost deja arienii, înrudiţi cu cei care, puţin mai tîrziu, au cotropit India, urcaţi în carele lor, aşa cum îi cîntă *Rigveda*? Către anul 1700, ca-

rul tras de doi cai se răspîndise în toate țările din Orientul Apropiat și din cel Mijlociu. Nu se știe însă data precisă la care și-au făcut apariția arienii în regiunile acestea: nu se află nici o urmă sigură a prezenței lor înainte de mijlocul mileniului al II-lea. La urma urmei, folosirea carului ușor ar fi putut să-și aibă foarte bine obîrșia chiar în Orient, poate în Anatolia, în primele secole ale mileniului al II-lea. Totuși, datorită acestor atelaje, a căror povară avea să semene spaima printre infanteriști, au putut să-și impună dominația conducătorii arieni și, mai cu seamă, să pună bazele importantului imperiu mitannian. Este semnificativ faptul că un text hitit consacrat dresurii cailor folosește termeni de certă origine indo-iraniană. Dealtfel huriții, care alcătuiau, conduși fiind de șefi arieni, grosul populației mitanniene, s-au îndeletnicit cu dresura cailor armatei hitite pînă în cele din urmă zile ale imperiului. Pentru a se antrena, se pare că veneau numeroși suverani pînă la curtea din Hattușaș. În sfîrșit, în cursul bătăliei de la Qadeș, hitiții dispuneau de un corp de aproximativ 2 500 de care și de un echipaj total de 7 500 de oameni.

Arma aceasta a fost adoptată și de armatele kassite, asiriene, cananeene, egiptene, ba chiar și de aheeni, deoarece pe o stelă funerară de la Micene, datînd din secolul al XVI-lea, se vede un car de luptă cu două roți, tras de o pereche de cai. Chiar și în bazinul egeean carele erau, se pare, folosite ca armă ofensivă, punînd la dispoziția luptătorilor o platformă de tragere foarte mobilă; dimpotrivă, în poemele homerice, carul nu mai era decît un mijloc comod, pentru șefii aheeni sau troieni, de a ajunge cu ușurință pe cîmpul unde aveau loc luptele, ce se desfășurau întotdeauna la sol. În sfîrșit, atunci cînd David și Solomon au organizat armata israelită, au avut grijă să întocmească un corp de care foarte puternic, luîndu-i drept model pe cananeeni și pe filisteni: pe vremea lui Solomon, corpul acesta nu cuprindea, desigur, mai puțin de 1 400 de care și 4 000 de cai, în vederea cărora se construiseră niște grajduri imense. Cu

prilejul luptelor dintre Salmanasar al III-lea şi o coaliţie de suverani sirieni şi palestinieni, regele Israelului, Ahab*, a fost în stare, se spune, să alinieze 2 000 de care, regele Damascului 1 200, iar cel din Hama 700. Carele erau, bineînţeles, grupate în unităţi, dintre care cele mai mari nu numărau probabil mai mult de 150 de atelaje.

Carele de luptă erau nişte vehicule uşoare şi scunde, cu loitrele de lemn legate cu fîşii de piele şi cu roţile, mici, foarte depărtate de dric, înzestrate cu patru sau şase spiţe, şi chiar opt în Asiria şi în Urartu, începînd din secolul al IX-lea. Osia era aşezată în spatele lăzii în scopul de a spori mobilitatea vehiculului; iar cînd erau puse la adăpost, roţile se demontau. La car erau înhămaţi doi cai ce purtau căpeţea şi erau conduşi cu ajutorul unei zăbale; îi însoţea aproape întotdeauna un cal de schimb. Echipajul era format din doi sau trei oameni: vizitiul, luptătorul şi, eventual, un scutier. Hitiţii îşi agăţau de car o suliţă lungă, sirienii şi asirienii tolba şi arcul în tocul lui. Procurarea şi întreţinerea carului, a atelajului şi a echipajului cădeau în sarcina luptătorilor, atît la hitiţi cît şi la asirieni. Numai clasele cele mai avute puteau face faţă unei asemenea cheltuieli. În plus, dresura cailor şi manevrarea vehiculului cereau un antrenament asiduu şi de lungă durată, despre care textele hitite ne dau o imagine plină de viaţă. Carul de luptă a fost aşadar arma favorită a aristocraţiei, ceea ce a făcut ca ea să dobîndească o primejdioasă superioritate în sînul armatei şi a statului.

Şi pentru a remedia în parte această situaţie periculoasă a sprijinit Tiglatpalassar al III-lea dezvoltarea, în detrimentul carelor de luptă, a unei noi arme, aşa cum era considerată pe vremea aceea cavaleria. Pînă către secolul al X-lea, calul nu era călărit decît în mod excepţional, şi mai cu seamă de către nomazi: pericolul pe care l-au prezentat sciţii pentru regatele orientale s-a datorat în mare parte rapidităţii şi caracterului de neprevăzut al raidurilor efectuate de cavalerie. Către sfîrşitul mileniului al II-lea s-au văzut pentru prima dată curieri regali călări; dar cele mai vechi reprezentări

de războinici călări, mai cu seamă arameeni, datează din secolul al X-lea. În secolul al IX-lea cavaleria apare, în sfîrşit, în armata asiriană sub domnia regilor Tukultininurta al II-lea, Assurnasirpal al II-lea şi Salmanasar al III-lea, constituind, puţin după aceea, elementul de şoc cel mai puternic într-o vreme cînd carul de luptă începuse sa devină greoi, cu enormele lui roţi cu cîte zece spiţe — roţile carelor elamite aveau chiar şi şaisprezece! — şi cu atelajul lui de patru cai. Cavaleria asiriană, dimpotrivă, organizată după modelul nomazilor, era o cavalerie uşoară, în stare să se deplaseze cu mare repeziciune pe orice fel de teren; iar ca arme, războinicul avea arc, lance şi un scut mic. Dar absenţa şeii, a scărilor şi a pintenilor nu-i asigura o stabilitate deplină; mobilitatea călăreţului dăuna preciziei tragerii. Se pare că asirienii au dat o atenţie deosebită creşterii cailor, cu toate că se bizuiau, fără îndoială, şi pe hergheliile luate ca pradă de război.

În general, armata asiriană şi-a datorat în bună parte lunga ei invincibilitate excelentei organizări a tuturor serviciilor auxiliare. În afară de genişti care, cu puternicele lor maşini de război, le veneau de hac chiar şi oraşelor celor mai bine fortificate, asirienii dispuneau de pionieri care durau drumuri, aruncau poduri de vase peste rîurile mai mici şi montau taberele. Convoiul care venea în spatele echipajelor avea sarcina de-a transporta armele şi materialul şi era înzestrat cu animale de povară, în general măgari, cu căruţe trase de boi şi cu vase pentru traversarea rîurilor mai late, pe care oamenii le treceau înot, ţinîndu-se de nişte burdufuri din piele de capră umplute cu aer. În sfîrşit, atelierele de reparaţii se îngrijeau de întreţinerea armelor şi a carelor.

Armatele caldeene şi persane n-au făcut decît să copieze modelul asirian, aşa cum procedase şi regele mezilor Cyaxare, atunci cînd şi-a reorganizat trupele înainte de asaltul hotărîtor care avea să doboare puterea lui Assur. Armata persană avea şi ea o cavalerie uşoară care, după Herodot, nu-

măra 80 000 de oameni şi foarte multe care. Folosea, de asemenea, cămile drept animale de povară, ca şi dromaderi. Aceştia au apărut către sfîrşitul mileniului al II-lea; erau călăriţi de unele populaţii nomade din deşertul arabic, în special de madianiţi, care au hărţuit adesea triburile israelite. Dromaderul a apărut în armatele orientale încă de pe vremea lui Assurbanipal; şi a contribuit în mare măsură la victoria pe care a cîştigat-o Cirus în lupta dusă cu călăreţii lidieni: caii, înspăimîntaţi de aspectul şi mirosul acestor animale, au luat-o la fugă în dezordine, deschizînd astfel drumul perşilor către Sardes.

Toate bătăliile mari ale istoriei orientale au fost marcate de şarje violente care urmăreau să semene panică în rîndurile duşmanilor. La început, un nour de săgeţi trase de infanteria uşoară, mai tîrziu iureşul de nestăvilit al carelor cu doi cai, iar în mileniul I năvala călăreţilor sau a dromaderilor constituiau faza iniţială şi esenţială a fiecărei lupte. În alte cazuri, dezorganizarea armatei inamice se obţinea la capătul unui marş forţat în timpul nopţii, printr-un atac dat în zori care lua prin surprindere şi nimicea adversarul înainte ca acesta să fi avut timp să pună mîna pe arme. Hitiţii au recurs deseori la asemenea tactică; demonstraţia cea mai faimoasă au oferit-o cu prilejul bătăliei de la Qadeş: avangarda armatei egiptene, surprinsă de o mişcare de învăluire circulară sub zidurile oraşului, a scăpat cu mare greutate de la o distrugere totală.

În general, expediţiile aveau loc în anotimpul frumos: armatele porneau la drum primăvara şi se străduiau să obţină victoria înainte de venirea iernii. Temerara hotărîre a lui Cirus de a porni să cucerească Lidia în plină vitregie a iernii anatoliene a rămas un fapt ieşit din comun şi a contribuit în mare măsură la victoria repurtată de tînărul rege. Dacă armata nu revenea la vatră înainte de a începe vremea urîtă, se ridica pe teritoriul duşman o tabără, la adăpostul căreia aştepta

întoarcerea zilelor cu soare. Cel mai bine ne sînt cunoscute taberele asiriene: în general de formă rotundă sau eliptică, aveau un diametru de 100 pînă la 150 de metri şi erau înzestrate cu un zid, şanţuri şi bastioane, şi de două drumuri perpendiculare ce împărţeau tabăra în patru părţi egale.

Cînd o armată începea asediul unui oraş, instalarea unei tabere se impunea în egală măsură. Dar dacă asediul ameninţa să se prelungească sau se vădea anevoios, asediatorii încercau să cucerească oraşul printr-un atac dat prin surprindere sau prin trădare; Babilonul i-a fost predat lui Cirus, fără ca acesta să fi recurs la violenţă, de către preoţii lui Marduk; legendele în legătură cu căderea Troiei care, dealtfel, ar fi fost precedată de un asediu îndelungat, ilustrează cît se poate de bine genul de stratageme la care recurgeau cei vechi. Biblia, în sfîrşit, ne oferă o vie imagine a zadarnicelor încercări ale regelui Sennacherib ce căuta să ridice garnizoana Ierusalimului împotriva lui Iezechia:

Să nu ascultaţi pe Iezechia, căci aşa zice regele Asiriei: „Împăcaţi-vă cu mine şi ieşiţi la mine; să-şi mănînce fiecare rodul viţei sale de vie şi al smochinului său şi să bea fiecare apă din fîntîna sa, pînă nu vin să vă iau într-o ţară la fel cu ţara voastră. În ţara pîinii şi a vinului, în ţara fructelor şi a viilor, în ţara smochinelor şi mierei, şi nu veţi muri, ci veţi trăi. Deci nu ascultaţi pe Iezechia, care vă amăgeşte, zicînd: Domnul ne va izbăvi. Dumnezeii popoarelor au izbăvit ei oare fiecare ţara sa din mîna regelui Asiriei? . . . Care din dumnezeii ţărilor acestora a izbăvit ţara sa din mîna mea? Aşadar va salva Domnul Ierusalimul din mîna mea?“ (*II, Regi,* XVIII, 31—35.)

Atunci cînd surpriza, intimidarea, corupţia sau trădarea nu dădeau rezultate, se trecea la asediul cetăţii, încercîndu-se scurtarea lui prin folosirea maşinilor de război destinate dărîmării zidurilor sau înlesnirii escaladării lor. Armata asiriană, mai cu seamă, a dus pînă la apogeu această tehnică,

despre care reliefurile de pe vremea Noului Imperiu ne dau informaţii precise. Scările ce serveau la escaladarea zidurilor erau montate după o metodă care-şi avea obîrşia în cele mai vechi timpuri. Erau montate perpendicular pe zidul de incintă cîteva rampe, a căror lungime putea atinge 240 de metri pentru o înălţime de 22 de metri. Turnurile erau apropiate de metereze: şi din vîrful lor erau lansate în interiorul oraşului şomoioage aprinse, aşa că cele două tabere luptau de la o distanţă foarte mică. Sau se minau zidurile în profunzime, după care asediatorii izbeau în ele sau în porţi cu berbeci grei, a căror apariţie datează probabil de la începutul mileniului al II-lea; un document de pe vremea Vechiului Imperiu hitit şi o scrisoare adresată de Işme-Dagan din Assur fratelui său, guvernatorul din Mari, atestă, ambele, folosirea acestei maşini de război; textul hitit ne îngăduie chiar să atribuim invenţia acesteia huriţilor: *Faceţi un berbece după metoda hurită.* În epoca bronzului tîrziu, perfecţionarea fortificaţiilor pare să fi redus în mod considerabil rolul berbecilor. Dar în timpul Noului Imperiu asirian folosirea lor a atins punctul culminant. Începînd cu domnia lui Assurnasirpal al II-lea, berbecii au fost prevăzuţi cu patru sau şase roţi, iar luptătorii erau ocrotiţi cu ajutorul unui eşafodaj de lemn acoperit cu piele şi cu scuturi; o frînghie permitea să se ridice şi-apoi să fie repezită cu violenţă în zid o bîrnă enormă sau să fie antrenată de o mişcare laterală pentru a disloca pietrele zidului. Începînd cu domnia lui Salmanasar al III-lea s-au folosit şi maşini care aveau partea din faţă în formă de pinten. La rîndul lor, asediaţii aruncau asupra asediatorilor ulei clocotit sau ţiţei aprins şi nouri de săgeţi; în sfîrşit, încercau, cu ajutorul lanţurilor, să ridice bîrnele berbecilor. Şi nu rareori curajul şi trăinicia zidurilor zădărniceau orice tentativă; în cazul acesta oraşul trebuia împresurat, fiind silit să se predea din pricina foamei şi a setei. Relatînd unul din asediile Samariei, Biblia ne informează:

Şi a fost în Samaria foamete mare în timpul împresurării lor, încît un cap de asin se vindea cu optzeci de sicli de argint şi un sfert de căpăţînă de ceapă sălbatică se vindea cu cinci sicli de argint. (*II, Regi*, VI, 25.)

Asediile durau uneori ani îndelungaţi: Samaria a rezistat trei ani în faţa armatelor lui Sargon, înainte de-a fi doborîtă, în 721. Tirul a stat împresurat zece ani de către armatele asiriene ale lui Assarhadon şi Assurbanipal, şi apoi iarăşi treisprezece ani de către babilonieni înainte de a se preda lui Nabucodonosor în anul 573.

Dacă ştim ce soartă le era rezervată bieţilor locuitori ai oraşelor cucerite, înţelegem cu uşurinţă cum de au putut rezista uneori pînă la limita extremă a puterilor sau cum de au preferat, adesea, să se predea chiar de la început, fără luptă, oferind asediatorilor, atunci cînd era nevoie, cîţiva ostatici. Cirus, singurul, aproape, a fost destul de abil pentru a trata cu blîndeţe cetăţile pe care punea stăpînire, deşi se spune că ocuparea Babilonului ar fi fost precedată de incendierea altor cetăţi, arse laolaltă cu toţi locuitorii lor. Fiindcă incendierea era soarta comună a tuturor oraşelor luate cu asalt şi, pentru a se desăvîrşi distrugerea, arborii erau de cele mai multe ori tăiaţi, iar pămîntul acoperit cu salpetru. Toate bunurile mobile, ca şi turmele, erau luate ca pradă de război, iar locuitorii masacraţi sau deportaţi şi vînduţi ca sclavi. După căderea Babilonului, prada luată de Sennacherib număra 208.000 de prizonieri, 7.200 de cai şi catîri, 11.073 măgari, 5.230 cămile, 80.050 capete de vite, 800.100 de oi. Regele sau guvernatorul erau de cele mai multe ori executaţi, nu fără a fi tîrîţi mai întîi în convoiul triumfal al învingătorului; mormane de capete tăiate dădeau un spor de strălucire pompei acestor ceremonii. În general, numai templele şi preoţii erau cruţaţi, dar uneori se întîmpla, la hitiţi, elamiţi sau asirieni, ca şi templele să fie rase de pe suprafaţa pămîntului, iar statuia zeului să ia drumul captivităţii: na-

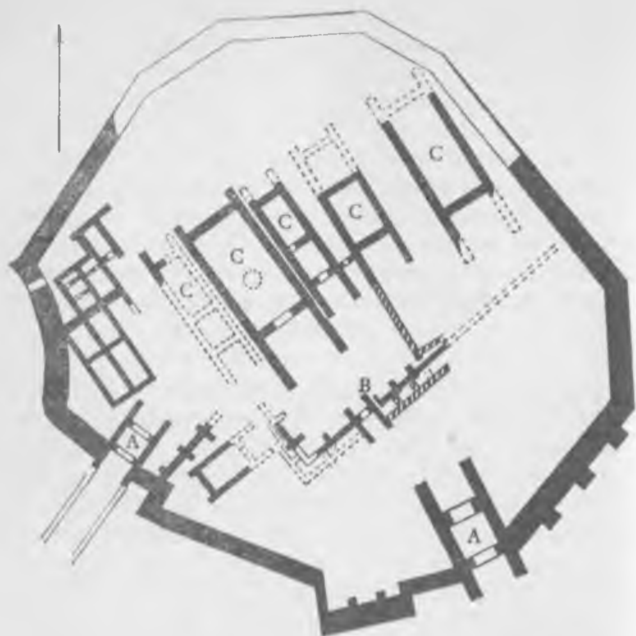
ţiunea victorioasă nădăjduind astfel să se bucure şi ea, în viitor, de protecţia divină acordată odinioară poporului învins; aceasta a fost, în 689, soarta rezervată de Sennacherib sanctuarului din Babilon şi statuii lui Marduk. Pe lîngă asemenea atrocităţi, asirienii îşi supuneau prizonierii unor suplicii al căror echivalent, din fericire, nu se regăseşte nici la babilonieni, nici la hitiţi, şi cu atît mai puţin la perşi: soldaţii sau civilii scalpaţi, mutilaţi, traşi în ţeapă, se numărau cu miile; suveranii, legaţi în lanţuri ca animalele de tracţiune, cu un inel în nas, trăgeau carul de triumf al regelui asirian; mîinile, picioarele şi urechile le erau apoi tăiate, ochii scoşi, limba smulsă, şi numai după aceea erau ucişi. Assurnasirpal al II-lea şi Sennacherib au fost de o ferocitate ieşită din comun, iar Assurbanipal a dat el însuşi un faimos exemplu la întoarcerea sa triumfală după victoria repurtată asupra coaliţiei alcătuită din babilonieni, elamiţi şi cîţiva suverani arabi din deşert: *Cu propriul său cuţit a străpuns falca regelui* [unul din conducătorii arabi], *a petrecut prin ea un lanţ din cele cu care se leagă cîinii şi l-a pus să păzească poarta dinspre răsărit a oraşului Ninive.* Cît despre profeţii Bibliei, nu rămîneau nici ei mai prejos în ceea ce priveşte cruzimea în ameninţările pe care le adresau duşmanilor lui Israel; imprecaţiile acestora sînt de fapt o trecere în revistă a tuturor supliciilor la care erau supuse în mod obişnuit cetăţile învinse:

Că aşa zice Domnul Dumnezeu: „Iată eu voi aduce împotriva Tirului de la miazănoapte pe Nabucodonosor, regele Babilonului, regele regilor. Pe fiicele tale cele din cîmpie el le va ucide cu sabia şi va ridica împotriva ta turnuri de împresurare, va face val împrejurul tău şi va pune împotriva ta scuturile. Spre zidurile tale va împinge berbecii de spart ziduri şi turnurile tale le va dărîma cu topoarele sale. De mulţimea cailor lui vei fi acoperit de praf şi de zgomotul călăreţilor, al carelor şi al roţilor se vor cutremura zidurile tale, cînd va intra el pe porţile tale, cum se intră

într-o cetate sfărîmată. Cu copitele cailor săi va călca el toate ulițele tale, pe poporul tău îl va ucide cu sabie, iar puternicele tale columne le va răsturna la pămînt. Vor jefui bogăția ta și mărfurile tale le vor fura, vor dărîma zidurile tale și frumoasele tale case le vor strica, și pietrele tale și arborii tăi și pămîntul tău le vor arunca în apă. Voi curma zgomotul cîntecelor tale și sunet de chitară nu se va mai auzi la tine. Te voi face stîncă goală și loc de uscat mrejele vei fi; nu vei mai fi zidit din nou, căci Domnul a spus acestea, zice Domnul Dumnezeu." (Iezechiel, XXVI, 7—14.)

De fapt, mărturiile epigrafice sau arheologice vădesc importanța pe care au acordat-o toți suveranii construirii și întreținerii fortificațiilor: chiar în epoca protodinastică, regele semilegendar Ghilgameș a ridicat în jurul cetății Uruk un imens meterez ale cărui urme arheologii pretind că le-ar fi descoperit. Cele mai vechi orașe din epoca calcolitică, Ierihonul, Hacilarul și Mersina erau deja împrejmuite cu ziduri. Un oraș era gîndit întotdeauna ca o așezare fortificată, unde locuitorii de la țară veneau să se refugieze în caz de primejdie. De aceea zidul de centură cuprindea adesea un spațiu mult mai întins decît orașul propriu-zis: cel de la Bogazköi de pildă avea o lungime de 6 kilometri.

Începînd cu mileniul al III-lea, arhitectura orientală s-a dovedit capabilă de realizări remarcabile în acest domeniu. Zidurile erau durate pe de-a întregul din cărămizi nearse* în Mesopotamia, și din cărămizi arse la Mohenjo-Daro și Harappa. În alte locuri, zidurile erau alcătuite în mod obișnuit dintr-un soclu de piatră, care se continua cu o suprastructură din cărămidă nearsă, pe coama căreia se afla drumul de patrulare. Poate că numai zidurile de incintă miceniene erau complet din piatră, compuse din blocuri enorme, nefasonate. Deseori, în mileniul al II-lea, mai ales la hitiți, soclul de piatră era format din două paramente legate printr-o serie de pereți de legătură, între care se vărsa bolovăniș și moloz.

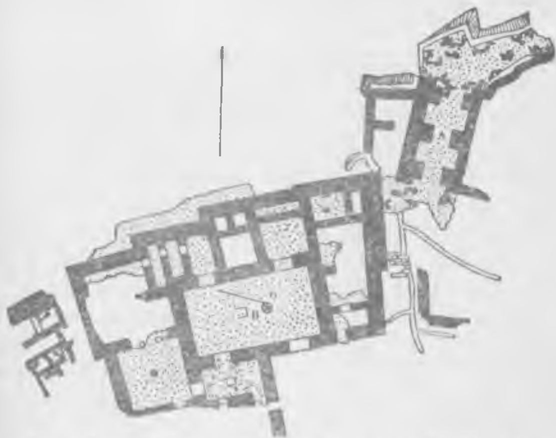

14. TROIA, PLANUL NIVELULUI II C (APROX. SECOLUL AL XXIII-LEA)
(După W. Dörpfeld, Troja und Ilion.)
Orașul, de dimensiuni foarte reduse, este înconjurat de un zid de incintă deosebit de puternic; subasmentul era de calcar, iar deasupra avea o suprastructură de cărămidă nearsă. La nivelul II C a fost descoperită pentru prima dată un tip de poartă cum nu se va mai întîlni, ulterior, în Troia, dar care va face o carieră îndelungă atît în Grecia miceniană cît și în Orient: între două lungi ziduri perpendiculare pe zidul de incintă, două perechi de ziduri despărțitoare alcătuiau o încăpere lăuntrică (A), prin care trebuia să treci pentru a pătrunde în piață; se pare că deasupra porții nu era turn, așa cum va fi cel mai adesea cazul în epocile următoare. O propilee (B) construită după un principiu asemănător, dar lipsit de încăpere lăuntrică, ducea către interiorul unei a doua incinte, în care se găseau mai multe edificii de tip megaron (C), ce ocupau cea mai mare parte a orașului.

Începînd însă din secolul al IX-lea, folosirea berbecilor perfecționați a atras după sine părăsirea acestui sistem și construirea unor zidării mai masive. Adesea, la picioarele meterezului se afla un

povîrniş sau un şanţ umplut cu apă, ceea ce făcea ca apropierea atacanţilor şi folosirea berbecilor să devină mai dificilă. Uneori, ca de pildă la Uruk, în Ciclade*, la Hattuşaş, zidul de incintă era dublu; în faţa împrejmuirii principale, dar în bătaia săgeţii, se afla un zid paralel, mai puţin înalt şi mai puţin solid. Cîteva bastioane dispuse destul de regulat, de obicei dreptunghiulare, uneori semicirculare, întăreau edificiul şi permiteau asediaţilor să tragă piezis asupra asediatorilor aflaţi în primele rînduri. La colţuri se aflau turnurile cele mai importante, care, la hitiţi, depăşeau cu mult înălţimea masei fortificaţiilor.

Turnuri protejau, de asemenea, şi porţile, al căror plan era conceput astfel încît să împiedice apropierea asediatorilor şi să-i oblige, în limita posibilului, să înfrunte loviturile apărătorilor cu

15. MEGIDDO, NIVELUL VIII (SECOLUL AL XV-LEA)
(*După K. Kenyon*, Archaeology in the Holly Land.)

Poarta (A) oraşului este formată din două ziduri lungi paralele, între care se află trei perechi de ziduri despărţitoare, ce constituie două încăperi lăuntrice perpendiculare pe axa porţii; aceasta este, fără îndoială, o simplă reconstituire a celei care exista în epoca bronzului mijlociu. Planul este tipic cananeean; el va fi reluat în mileniul I în oraşele neohitite şi arameene din Siria de Nord (Karkemiş, Tell Halaf). Marele edificiu (B) care se înalţă în apropierea porţii era, poate, un palat.

16. POARTĂ DE LA SENCIRLI (SECOLUL AL X-LEA SAU AL IX-LEA)
(*După M. Riemschneider,* Die Welt der Hethiter.)

Intrarea, constituită dintr-un vestibul cu o largă deschidere către exterior şi dintr-o încăpere lăuntrică alungită perpendicular pe axa porţii, este flancată de două turnuri. Planul, moştenit din epoca hitită, se întîlneşte şi în Urartu (la Karmir Blur, de pildă). Orthostatele sculptate fac parte, din punct de vedere structural, din zid: nu sînt simple elemente decorative placate pe ziduri, aşa cum e întotdeauna cazul în palatele asiriene.

partea dreaptă a corpului, neocrotită de scut. Arhitectura militară din Orient a cunoscut diverse dispozitive: porţile în şicană ale oraşelor cicladice din mileniul al III-lea, ale Troiei VI sau ale oraşelor miceniene; porţile troiene din mileniul al III-lea, precedate de un culoar lung şi fortificat; porţile în formă de L de la Megiddo, în secolul al XVIII-lea, de la Troia, din mileniul al II-lea sau de la Lakhiş din mileniul I; porţile duble de la Troia, apoi de la Bogazköi; porţile triple de la Megiddo VIII, de la Karkemiş sau de la Assur. Porţile, al căror gol era, în general, acoperit pentru a permite asediaţilor să-şi respingă, de sus, duşmanii, alcătuiau ele însele, de cele mai multe ori, adevărate fortăreţe.

Uneori erau amenajate, în chiar grosimea zidurilor, cazemate boltite pe console*; cele găsite la Tirint* sînt cele mai celebre. Sau scări, ca la Micene sau Bogazköi, care permiteau să se ajungă în afara incintei, la izvoarele de apă de băut, absolut necesare în caz de asediu. La Megiddo şi la Ierusalim exista cîte o conductă în tunel, care aducea apa pînă la rezervoarele săpate în inte-

riorul zidurilor. La Bogazköi, un coridor lung, acoperit şi el cu boltă pe console, străbătea, pe o lungime de 70 de metri şi cu o denivelare de 12 metri, rambleul pe coama căruia se ridica zidul: uşor de apărat, acesta dădea trupelor asediate posibilitatea de-a ieşi pe neaşteptate şi de a-i ataca pe asediatori. Uşi secrete de acelaşi tip au fost descoperite şi în alte aşezări, mai ales la Ugarit.

Începînd mai cu seamă din mileniul al II-lea, zidurile se ridică adesea pe creasta unui rambleu foarte înclinat; din cărămidă sau din pămînt, mai

17—18. BOGAZKÖI, FORTIFICAŢII PE COLINA DE LA YERKAPU
(*După O. Puchstein*, Boghazköi, die Bauwerke.)

Zidul de apărare este construit pe creasta unui rambleu artificial (A), pentru care s-a folosit pămîntul ce provenea dintr-un şanţ săpat în faţa incintei. Aceasta e alcătuită din două ziduri paralele, al doilea fiind mult mai înalt şi mai bine întărit, încununat cu o serie de turnuri ce protejau îndeosebi porţile de intrare, unde ajungeai, din exterior, prin nişte rampe pavate care urcau de-a lungul povîrnişului. La egală distanţă de aceste două rampe, o galerie, lungă de aproximativ 70 de metri şi boltită în consolă, trecea pe sub rambleu şi permitea asediaţilor să cadă pe neaşteptate în spatele asediatorilor. Zidul de incintă era durat din blocuri de piatră de tip ciclopean; subasmentul avea o înălţime de aproximativ 6 metri; suprastructurile erau din cărămidă nearsă.

tîrziu din piatră, acestea se sprijineau pe panta terenului sau pe rămăşiţele unui zid mai vechi; în părţile de jos ale oraşului se aflau, ca la Hazor sau la Qatna, debleuri care fuseseră scoase dintr-un şanţ lat. Tehnica aceasta atît de caracteristică se întîlneşte în mod deosebit în Siria, în Palestina şi în Anatolia. Poate că a fost inventată ca răspuns la perfecţionarea berbecelui.

În sfîrşit, în interiorul incintei principale care ocrotea oraşul, zidurile, ce puteau fi apărate unul după altul, o divizau în mai multe cartiere distincte: exemple ale acestui sistem se găsesc la Bogazköi şi la Sencirli. Palatul regal, cu cancelariile, magaziile şi atelierele sale, uneori şi cu un templu, era fortificat şi constituia un fel de citadelă, zid în zid, uneori, cu incinta oraşului; cum este cazul la Bogazköi, Karmir Blur şi Khorsabad*. Singurele ziduri care au fost descoperite în valea Indului, cele de la Mohenjo-Daro şi Harappa, nu împrejmuiau decît centrul administrativ, excluzînd oraşul de jos.

Singurele oraşe care n-au fost fortificate niciodată, cu excepţia, poate, a Malliei, la începutul mileniului al II-lea, sînt, după cum se ştie, oraşele minoice. Fără îndoială că locuitorii Cretei contau pe poziţia lor insulară şi mai cu seamă pe flotă. În afară de funcţia ei comercială, marina asigura securitatea insulei. Vasele minoice, după care nu posedăm decît rare reprezentări, aveau un singur catarg, de care se afla fixată o velă triunghiulară; un rînd de vîslaşi puteau oricînd să suplinească insuficienţa vîntului. Prima bătălie navală a cărei amintire ne-a fost transmisă de texte pune faţă în faţă flota egipteană a lui Ramses al III-lea cu cea a Popoarelor de pe Mare, printre care elementele egeene au jucat fără îndoială un rol hotărîtor. În reliefurile de la Medinet Abu, care comemorează această victorie, corăbiile egiptene sînt prevăzute cu vîsle şi cu vele; cele ale Popoarelor de pe Mare nu au, după cît se

pare, decît o singură velă și un catarg unic; prova și pupa sînt foarte ridicate și se termină în cioc de rață.

Dezvoltarea marinei de război datează din mileniul I, cel puțin la popoarele de pe țărmul Mediteranei, și mai cu seamă la fenicieni. În reliefurile din palatul lui Sennacherib de la Ninive sînt înfățișate cîteva corăbii de război feniciene cu două rînduri de vîslași, înzestrate cu o punte foarte supraînălțată și armate cu un pinten, invenție ce aparține probabil popoarelor din bazinul egeean. Sigur e că o asemenea flotă trebuie să fi stîrnit invidia marilor puteri continentale: și în parte pentru a-și asigura controlul asupra ei își asmuțeau atît de des armatele suveranii asirieni, babilonieni sau ahemenizi asupra orașelor levantine. Alături de vasele ioniene, cipriote și egiptene, flota feniciană a jucat un rol decisiv la Salamina: Eschil și Herodot evaluau la 1.207 numărul vaselor de care dispunea Xerxe. Să ținem, bineînțeles, seama și de exagerările de rigoare; nu e mai puțin probabil că fenicienii contribuiseră cu mai multe sute de corăbii la flota persană.

Regatele mesopotamiene nu posedau flotă de război: țărmurile Golfului Persic fuseseră ocupate, la scurt timp după moartea lui Hammurabi, de triburi ostile care nu admiteau ieșirea babilonienilor la mare; mai tîrziu asirienii s-au lovit și ei de animozitatea caldeenilor, fortificați în vizuinile lor inaccesibile. Și numai o veritabilă flotilă de război i-a permis lui Sennacherib să le vină în sfîrșit de hac unor asemenea adversari: pentru a pătrunde în zona mlaștinilor inextricabile, care mărginesc cursurile inferioare ale Tigrului și Eufratului, regele a pus să se construiască, la Ninive și la Til Barsib, pe Eufrat, un foarte mare număr de ambarcațiuni din trestie, cu ajutorul cărora soldații asirieni au putut pătrunde pînă în inima teritoriului inamic.

Această remarcabilă expediție ne dezvăluie felul în care concepeau vechii orientali pregătirile

unei campanii; acestea erau efectuate cu o grija deosebită: se strîngea un număr îndestulător de oameni şi mult material, se ţinea seama de natura terenului şi de condiţiile de transport ale trupelor şi echipamentului. Dispuneau, de asemenea, de nenumăraţi spioni care-i ţineau la curent cu situaţia militară a inamicului şi cu acele elemente din populaţie pe al căror eventual sprijin se puteau bizui. Corespondenţa găsită la Mari ne oferă, pentru epoca lui Hammurabi, exemple precise în legătură cu asemenea activităţi. Mult mai tîrziu, intrarea lui Cirus în Babilon. i-a fost în mod evident înlesnită de numeroase contacte prealabile. Cît despre războaiele medice, se ştie de cîte preparative, atît diplomatice cît şi militare, au fost precedate.

Previziunile însă nu mergeau pînă acolo încît să se ţină cont şi de diferitele riposte posibile din partea duşmanului, de jocul imponderabil al hazardului, care putea anihila chiar şi planurile cele mai minuţios concepute. Dacă trupele inamice nu erau dislocate imediat, printr-un atac surpriză, cel mai adesea nu era pregătit nici un plan în vederea unei eventuale retrageri. Lupta de la Qadeş ne oferă un extraordinar exemplu al acestor lacune: folosirea indicatorilor şi a agenţilor dubli, efectul surprizei provocată de o manevră nocturnă sînt tradiţionale; prefăcîndu-se că se retrag spre nord, hitiţii au recurs chiar la o tactică abilă pentru a-i atrage pe egipteni cît mai departe de bazele lor şi a-i împrăştia pe distanţe considerabile. Dar sosirea neaşteptată a unei unităţi egiptene de ajutor a fost de ajuns pentru a contracara roadele victoriei; încărcaţi de prăzi, hitiţii n-au mai fost în stare nici măcar să urmărească armata egipteană în retragere.

Lipsă şi mai gravă chiar, suveranii orientali au fost prea ades incapabili să statornicească o ierarhie între diferitele sarcini pe care le aveau de îndeplinit şi s-au lăsat uşor ispitiţi de mirajul unei prăzi bogate în momente în care îndatoriri mai urgente ar fi trebuit să-i mobilizeze pe alte fronturi. Fără îndoială că Tiglatpalassar al III-lea

a fost destul de înţelept pentru a pune capăt cuceririlor sale din Armenia atunci cînd situaţia din Siria şi Babilon devenise critică. Dar ce putem spune de Assarhadon, care a pornit să cucerească Egiptul în momentul cînd la nord şi la est se şi făceau simţite ameninţările cimerienilor, ale sciţilor şi ale mezilor? Ameninţări cu atît mai grave cu cît Urartu, singura fortăreaţă posibilă, fusese distrusă de asirieni, iar Sennacherib şi însuşi Assarhadon se retrăseseră din toate posesiunile asiriene din Zagros! Chiar şi Cirus, cu toate că avusese prevederea să aştepte, răbdător, ca abcesul babilonian să coacă înainte de-a porni atacul împotriva marii metropole mesopotamiene, fost-a oare capabil să elaboreze o strategie la scară mondială şi nu s-a lăsat purtat din cucerire în cucerire, lăsînd unor urmaşi lipsiţi de geniul său imposibila sarcină de a conduce un imperiu prea universal pentru a fi cu adevărat viabil?

VIII. ECONOMIA ȘI SOCIETATEA

Începuturile civilizației în epoca neolitică fuseseră strîns legate de progresele unei economii foarte rudimentare încă, expusă tuturor incertitudinilor condițiilor naturale. Resursele de care dispunea pe atunci populația erau slabe și de cele mai multe ori nesigure. Totuși, modicitatea aceasta nu împiedică dezvoltarea culturilor sătești, a căror populație era încă foarte dispersată și unde, în plus, fiecare grup uman putea încă să-și satisfacă singur, și într-o foarte largă măsură, nevoile materiale: căci nu fusese depășit stadiul unei economii de subzistență, hrana și majoritatea obiectelor indispensabile erau la îndemîna tuturor sau se confecționau pe loc.

Dar acumularea de bogății, pe de o parte, și diversificarea producției pe de alta au antrenat asemenea schimbări în viața economică încît s-a ajuns încetul cu încetul la o ruptură aproape totală cu vechile culturi sătești. Urbanizarea a fost, după cum s-a văzut, rezultatul acestei specializări progresive a activităților de producție și, invers, acestea erau stimulate de extinderea fenomenului urban. Dar, pe măsură ce populația se îndepărta de structurile sătești, viața economică trecea sub autoritatea centralizatoare a comunităților religioase — îndeosebi în Mesopotamia — și a curților suveranilor. Acestea, mai cu seamă, au jucat un rol din ce în ce mai precumpănitor.

Economia şi societatea orientală au rămas de atunci concentrate în jurul palatelor.

Am vorbit de condiţiile care au favorizat, în Mesopotamia, această supremaţie: trebuia să se efectueze lucrări de irigaţie şi de drenaj, să se ridice diguri, să se sape canale, cel mai important dintre acestea măsurînd mai mult de 350 de kilometri lungime, şi rezervoare pentru strîngerea apei în vederea anotimpului secetos, şi să se întreţină în mod continuu această reţea, pe care cea mai mică fisură sau obstrucţie risca s-o paralizeze. Totuşi, necesităţile irigării nu au fost singurele în cauză: căci fenomenul apare întru totul identic şi în regiunile unde problema apei nu se punea cu aceeaşi stringenţă ca în Sumer sau în valea Indului, ca de pildă în Creta, în Anatolia şi pe coasta levantină. În toate civilizaţiile respective este atestată, cu belşug de dovezi, supremaţia economică a palatelor. La Cnossos, hambare imense adăposteau produsul recoltelor: grînele erau strînse în silozuri circulare; uleiul şi vinul erau păstrate în nişte enorme *pithoi:* era loc pentru patru sute douăzeci de asemenea chiupuri, cu o capacitate totală de aproximativ 75.000 de litri. Tabliţele ne fac cunoscută importanţa livrărilor de ulei, care era utilizat la fabricarea parfumurilor; altele ne informează că prelucrarea lînei, activitate precumpănitoare în economia minoică, era concentrată şi ea în reşedinţele suveranilor.

În oraşele cappadociene, unde se statorniciseră mulţi neguţători asirieni, profesiunile erau organizate pe bază statală: comerţul şi meşteşugurile erau controlate de suverani, şi spre palate se îndreptau necontenit, datorită dreptului de preemţiune, materiile prime şi mărfurile importate de neguţătorii din Assur. Palatele de la Alalakh, Ugarit şi Hattuşaş jucau un rol analog: atelierele şi magaziile acestora erau cele mai active şi cele mai bine aprovizionate, iar în stăpînirea lor se afla o mare parte din pămînt. În sfîrşit, se ştie, graţie săpăturilor efectuate de arheologii sovietici, că la Karmir Blur, în Urartu, întreaga acti-

vitate industrială era concentrată în palatul-fortăreaţă: în nici una din casele din oraşul de jos nu se afla nici cea mai neînsemnată instalaţie artizanală. Trebuie să invocăm oare, în legătură cu faptul acesta, exemplul istoriei mesopotamiene şi să atribuim irigaţiei un rol important în această dependenţă a economiei urarteene în raport cu organizaţiile supravegheate de palate? Irigaţia era, desigur, una din bazele esenţiale ale prosperităţii ţării: astfel că în jurul anului 800 regele Menua a fertilizat malurile sărate ale lacului Van, punînd să se construiască un canal care aducea apă dulce din munţii aflaţi în vecinătate. Dar aici, ca şi în alte părţi, au intervenit factori de altă natură, în măsură să explice întrucîtva caracterul ultracentralizat al economiei.

În legătură cu subiectul acesta a fost invocată în mod special influenţa mesopotamiană. Într-adevăr, aşa a putut fi cazul în Urartu, regat ce s-a constituit tîrziu, mulţumindu-se adesea să plagieze sistemul de organizare al marilor monarhii orientale, îndeosebi a celei din Assur. S-ar putea spune acelaşi lucru şi despre statul evreiesc pe care David şi Solomon l-au organizat după modelul cananeean şi egiptean. Dar nu există nici un fel de dovadă că principatele cappadociene sau minoice, sau că regatele levantine au suferit influenţa unor civilizaţii dealtfel destul de îndepărtate.

Într-adevăr, dezvoltarea unei economii din ce în ce mai complexe nu putea ajunge, în condiţii încă primitive, la un rezultat prea diferit. Una din cauzele esenţiale a fost probabil absenţa monedei, în sensul modern al cuvîntului. Vom expune dealtfel modul în care, cu mult înainte de a se fi bătut monedă, metalul a folosit, treptat-treptat, ca mijloc de plată. Dar introducerea progresivă a metalului presupunea deja existenţa unei reglementări ce fixa echivalenţe între o anumită greutate de aramă sau de argint şi o anumită cantitate de alimente, de materie primă sau chiar de un anume bun nemăsurabil. Cu atît mai mult

atunci cînd plățile se făceau exclusiv în natură, sub forma măsurilor de orz, grîu, curmale sau lînă. Se plăteau astfel nu numai cumpărăturile zilnice, dar și contravaloarea unui teren sau a unei case, cumpărarea sau închirierea unui animal de muncă sau a unui sclav, îngrijirea acordată de un medic, serviciile unui preot sau ale unui slujbaș. Economia nu se putea dezvolta fără existența unui sistem stabil de echivalențe între bunurile materiale și anumite servicii de natură atît de variată.

Asupra acestui punct, textele ne oferă o seamă de indicații prețioase. În unele orașe sumeriene, de pildă, un *gur* (120 de litri) de orz sau de curmale echivala cu două piei și jumătate de oaie, cu un *siclu* (8 grame) de argint, sau cu arendarea unui *gan* de pămînt (aproximativ 3.600 de metri pătrați). La Cnossos sau la Pylos, salariile variau de la simplu la dublu după felul în care erau calculate: în măsuri de grîu sau de smochine, sau în măsuri de orz (fără a pune la socoteală variațiile ce depindeau de sexul sau de vîrsta lucrătorului).

Se înțelege de la sine că echivalențele acestea presupuneau reguli stricte și o autoritate capabilă să le facă respectate. Puterea economică și puterea politică erau în mod inevitabil legate între ele. Mai mult, complexitatea din ce în ce mai mare a unui atare sistem a făcut să sporească importanța unei birocrații centralizate. S-a ajuns astfel la elaborarea progresivă a procedeelor de notație care au dat naștere scrierii. Dar numai palatele și templele erau în măsură să satisfacă toate exigențele acestea. Fără doar și poate regele trebuia să concentreze în avantajul său partea esențială a angrenajelor economice, și să-și sporească, bineînțeles, cu atît mai mult averea personală. Suveranii dispuneau dealtfel, pe plan economic, de o putere cu atît mai absolută, datorită faptului că stăpîneau o mare parte a pămînturilor, și reușiseră să tragă foloase de pe urma progresului industriei și al negoțului.

E de la sine înţeles că avuţia consta pe atunci numai în bunuri funciare. Tradiţia aceasta, moştenire lăsată de economia neolitică de subzistenţă, a rămas pînă în zilele noastre una din trăsăturile fundamentale ale ţărilor slab dezvoltate. Veniturile aduse de agricultură puteau fi considerabile, iar Babilonia, de pildă, era renumită încă şi pe vremea grecilor pentru recoltele sale bogate. Cerealele, grîul şi îndeosebi orzul alcătuiau în toate ţările baza agriculturii. Legumele erau însă răspîndite pretutindeni; curmalul creştea în Mesopotamia de Jos şi în Elam; într-o parte măslinul, în alta susanul, din care se scotea uleiul; viţa-de-vie şi smochinul se găseau numai în anumite ţinuturi. Se cultivau şi plante industriale: inul şi, în valea Indului, bumbacul, introdus mult mai tîrziu şi în Mesopotamia de către Sennacherib.

Proprietatea funciară reprezenta însă mult mai mult decît o sursă apreciabilă de venituri: era însăşi temelia pe care se sprijinea întreaga ierarhie socială. Ar fi interesant, de aceea, să putem stabili cu precizie evoluţia regimului funciar. Din păcate, trebuie să ne mărginim doar la interpretarea unor texte foarte puţin explicite: contracte mesopotamiene, conturi din Cnossos sau Pylos, în legătură cu care s-au emis ipoteze contradictorii, bazate adesea pe nişte etimologii fanteziste.

În cetatea sumeriană primitivă, templele stăpîneau fără nici o îndoială majoritatea ogoarelor, dacă nu chiar pe toate, în caz că ar fi să dăm crezare unor anumiţi istorici. O parte din ele, cu siguranţă nu mai mult de un sfert, ar fi fost cultivată în folosul zeului de totalitatea cetăţenilor. O alta ar fi fost împărţită în loturi şi atribuite membrilor comunităţii pentru nevoile lor personale. Restul ar fi fost dat în arendă unor fermieri care plăteau templului o rentă variind între o treime şi o şesime din venitul anual. Templul, potrivit acestor analize, procura uneltele, animalele şi grînele necesare însămînţării ogoarelor comunale, şi distribuia tainul respectiv, ca retribu-

ţie a muncii depuse. În sfîrşit, întreţinerea digurilor şi a canalelor ar fi fost asigurată prin corvezi impuse tuturor cetăţenilor. Teoria aceasta însă nu pare să se sprijine pe date absolut sigure: Diakonoff a reuşit să demonstreze că, alături de pămînturile care aparţineau sanctuarului, existau în fapt şi ogoare proprietate particulară. Cu toate acestea, contractele care stau la baza acestei demonstraţii vizează îndeosebi regiuni care, în epoca sumeriană, erau locuite probabil de populaţii semitice, din care se trag akkadienii. Poate că acesta este şi motivul pentru care pămînturile par, pe baza acestor texte, să fi aparţinut mai curînd unor clanuri decît unor indivizi. Aşa că ne putem cu uşurinţă închipui cum a putut favoriza acest dublu sistem acapararea pămînturilor în avantajul monarhului: de la oras la oraş, acesta s-a putut impune fie ca legatar al economiei birocratice sumeriene, fie ca moştenitor al conducătorilor clanurilor semitice care deţineau o parte importantă din proprietatea funciară.

În epoca akkadiană însă începe o evoluţie ale cărei urmări s-au făcut simţite îndeosebi către sfîrşitul mileniului al III-lea şi în cursul celui de al II-lea. Cauzele acestei evoluţii sînt atît de ordin politic şi militar, cît şi economic şi social. Practica arendării tindea într-adevăr să ia o nouă formă. Nu mai era doar o simplă modalitate de exploatare normală a marilor domenii, ci şi un mijloc, pentru regii akkadieni, de a se achita faţă de înalţii demnitari civili şi mai cu seamă militari, şi de a-i păstra în serviciul lor datorită unei legături personale: deoarece loturile acordate astfel erau individuale şi, după toate probabilităţile, netransmisibile. Se ştie că Maniştuşu*, fiul lui Sargon, a achiziţionat mari suprafeţe de pămînt pentru a le da apoi imediat în arendă. Teritoriile cucerite în războaie de către regii din Akkad au fost poate, pe de o parte, un mijloc comod de-a spori domeniile regale în detrimentul bunurilor inamice confiscate: bucăţi din ce în ce mai numeroase de pămînt au putut fi astfel împărţite an-

turajului de comandanți militari pe care se sprijinea puterea regatului. Ce s-a întîmplat după dispariția imperiului akkadian cu aceste loturi arendate? După toate probabilitățile au rămas pur și simplu în stăpînirea beneficiarilor. Este epoca din care datează o dezvoltare a proprietății individuale, ce se va afirma tot mai mult în perioadele următoare.

Distribuirea de loturi de pămînt arabil, în anumite condiții de arendare, a dăinuit atît cît și istoria statului mesopotamian; dar acestea au fost cu mult mai numeroase începînd cu domnia lui Hammurabi, care a extins practica respectivă chiar și asupra unor noi categorii: soldați a căror unică îndatorire consta în efectuarea serviciului militar în caz de război, nomazi pe cale de sedentarizare, a căror statornicire pe o bucată de pămînt arabil putea avea astfel loc mai curînd prin liber consimțămînt decît prin violență. A fost creată în în felul acesta o veritabilă clasă de coloni, sensibil deosebită de cea a fermierilor obișnuiți, și care, în mare parte, au reușit, încetul cu încetul, să dispună în întregime de pămînturile lor.

Loturile pe care le distribuiau cu atîta mărinimie numeroși suverani orientali nu puteau fi cedate. O clauză care putea fi însă eludată fără prea mare greutate. Multe texte, de proveniență diversă, menționează tertipurile folosite. La Nuzi, în perioada mitanniană, ca și la Hattușaș pe vremea Noului Imperiu, țăranii care exploatau pămînturile ce aparțineau de drept palatului, templelor sau marilor proprietari, puteau dispune în mod destul de liber de acestea grație practicii adopțiunii*: beneficiarul potențial era adoptat în mod fictiv, devenind astfel moștenitorul legal al arendașului, al cărui pămînt de fapt îl cumpărase.

În felul acesta s-a produs o anumită înstrăinare, cel puțin parțială, a pămînturilor ce aparțineau templelor sau coroanei. Dar de această soluție a profitat mai ales o minoritate privilegiată. Din ce în ce mai des, pe măsură ce războaiele deveneau tot mai numeroase, suveranii au luat obi-

ceiul să împartă celor din anturajul lor domenii imense. Beneficiarii unei atare politici au putut concentra astfel în mîinile lor puterea militară şi bogăţia funciară: conjunctură care a dat în cele din urmă unor anumite state o fizionomie cvasi-feudală, deosebit de vădită în Mitanni şi la hitiţi. Începînd din secolul al XIII-lea, numeroase acte de slobozenie îi scuteau pe marii baroni hitiţi de orice serviciu şi de orice dare, iar domeniile, acordate la început cu titlu personal, au fost preschimbate în bunuri ereditare. Întinse domenii au trecut astfel, în mod absolut legal, sub regimul proprietăţii particulare. Exercitarea unei funcţii înalte devenea un mijloc uşor de a pătrunde în rîndul proprietarilor funciari: aristocraţia feudală tindea pe atunci să înlocuiască nobilimea tradiţională, bazată îndeosebi pe drepturile căpătate la naştere. Clasa conducătoare a Noului Imperiu hitit se deosebea aşadar în mod esenţial de cea care constituise forţa şi slăbiciunea Vechiului Imperiu: aceasta era alcătuită, după toate probabilităţile, dintr-un grup etnic minoritar, tare pe dreptul ei de cucerire; de acum înainte, apartenenţa rasială nu mai juca nici un rol, deoarece însăşi familia regală era probabil de origine hurită. Feudalismul din regatele respective nu pare legat aşadar de ascendenţa indo-europeană a claselor conducătoare. Acesta a fost cazul, se pare, şi în statele miceniene: distribuirea loturilor de pămînt acelor *telestai* din textele de la Pylos, adică, în mod sigur, celor mai importanţi slujbaşi, civili sau militari, departe de a întări teoria unui privilegiu rasial, se explică bineînţeles prin raţiuni de ordin politic sau social. Într-adevăr, tendinţa aceasta se regăseşte în mod foarte general în toate imperiile orientale. Evoluţia tehnicii militare a fost adesea una din cauzele ei esenţiale, şi pentru a preîntîmpina pericolele în faţa cărora, în cele din urmă, imperiul hitit avea să sucombe totuşi, Tiglatpalassar al III-lea a încurajat în secolul al VIII-lea dezvoltarea unui corp de cavalerie căruia mica nobilime îi furniza cel mai mare număr de contingente.

În majoritatea civilizaţiilor orientale a avut loc aşadar, către sfîrşitul mileniului al II-lea, şi mai cu seamă la începutul celui dintîi, dezvoltarea marii proprietăţi particulare. Evoluţie care a fost nu numai cauza unei întregi suite de crize politice, dar şi a unor grave crize sociale, marii latifundiari acaparînd încetul cu încetul ogoarele micilor proprietari. Deoarece, din punct de vedere social, pierderea domeniului familial, fie că fusese o posesiune individuală sau un lot personal din pămînturile ce aparţinuseră colectiv clanului, însemna o decădere iremediabilă.

În Palestina, de pildă, la începutul epocii fierului, clanurile, atotputernice încă, stăpîneau uneori în colectiv pămînturile pe care membrii lor le exploatau cu titlu individual. Or, dacă unul din ei îşi pierdea peticul de pămînt, devenea cetăţean de categoria a doua şi nu mai avea decît dreptul de a se angaja ca ziler sau de-a căuta de lucru la oraş. Poate că, chiar din timpurile cele mai îndepărtate, arendaşii care lucrau domeniile templelor, ale regilor sau ale marilor latifundiari se recrutau îndeosebi printre ţăranii deposedaţi de bunurile lor, sau chiar printre indivizii a căror poziţie, inferioară în raport cu structurile rigide ale societăţii orientale, le bara în practică drumul către proprietatea privată, cum ar fi nomazii de pildă.

Pentru a îmbunătăţi situaţia acestor categorii de dezmoşteniţi ai soartei, Hammurabi a împărţit parcele de pămînt nu numai nomazilor, dar şi acelor locuitori de rang inferior, care erau aşa-numiţii *muşkenu;* statutul acestora a făcut obiectul multor controverse; în tot cazul, se pare că nu erau proprietari şi că aveau, la ţară, dar fiind în serviciul templelor, al marilor latifundiari sau al coroanei, unele îndeletniciri oarecum înjositoare; erau angajaţi ca ciobani, ca pescari sau ca muncitori agricoli. Primeau însă un salariu derizoriu, cel mult un siclu de argint pe lună în Babilon, în timp ce un berbec valora între un siclu şi jumătate şi doi sicli.

Hammurabi a încercat, de asemenea, să îmbunătăţească soarta arendaşilor, reglementînd con-

tractele de folosință. Dacă, de pildă, contractul avea în vedere o bucată de pămînt nedesțelenit, durata arendării se prelungea de la un an la trei ani, pentru primul an nepercepîndu-se nici un fel de chirie, și numai o redevență extrem de mică pentru al doilea; dacă era vorba de o livadă, termenul acesta mergea pînă la cinci ani:

Dacă un om a dat unui grădinar o bucată de pămînt pentru a face din ea o livadă, dacă grădinarul plantează livada și o îngrijește timp de patru ani — în al cincilea an, proprietarul livezii și grădinarul vor împărți în părți egale: stăpînul livezii va hotărî partea pe care o va lua. (Hammurabi, 60.)

Pentru pămînturile deja cultivate, redevențele erau, de asemenea, fixate prin lege:

Dacă un om și-a dat livada unui grădinar ca s-o lucreze, pentru timpul cît acesta îngrijește livada îi va da proprietarului două treimi din produsul livezii și-și va păstra pentru el o treime. (Hammurabi, 64).

Dar, cu toate silințele depuse de diferiți suverani, situația țăranilor fără pămînt a rămas, bineînțeles, foarte precară. Iar ei alcătuiau, cel mai adesea, categoriile cele mai năpăstuite ale societății orientale.

Nu numai regimul funciar, dar pînă și comerțul și artizanatul și-au modificat structura din pricina extinderii proprietății particulare. Acestea erau, la origine, foarte puțin diferențiate; fiecare familie era, bineînțeles, în stare să-și satisfacă toate trebuințele, cu alte cuvinte să-și confecționeze cele cîteva piese de mobilier, uneltele, vasele, veșmintele sau podoabele care-i erau strict necesare. Dar complexitatea, în continuă creștere, a economiei, concentrarea progresivă a tuturor resurselor în cîteva mîini, ceea ce caracterizează, după cum am

văzut, începuturile civilizației urbane, dificultatea sporită a tehnicilor au antrenat în mod inevitabil o diversificare progresivă a corpurilor de meseriași. În temple și în palate, meșteșugarii aveau, fiecare, atribuțiile lor proprii, cioplitori de piatră, dulgheri, tîmplari, olari, dogari, țesători, metalurgiști. Dintr-un anumit punct de vedere, nu exista, bineînțeles, nici o diferență fundamentală între economia familială și cea subordonată palatului. În atelierele templelor sau ale palatelor, ca și în locuințele unor simpli particulari, se confecționau veșmintele, piesele de mobilier, ustensilele și uneltele de care avea nevoie agricultura sau construcțiile, se prelucrau produsele ogoarelor și ale pășunilor, semințe oleaginoase, lînă și in, blănuri și piei, orz și struguri. Economia rămînea așadar cu precădere autarhică. Dar aceste sarcini diverse erau repartizate acum unui număr mare de corpuri de meseriași mai mult sau mai puțin distincte.

Existau oare și meșteșugari care-și exercitau meseria în mod liber, în afara controlului templelor sau palatelor? Indiferent de părerile de pînă acum, o asemenea posibilitate nu trebuie exclusă, chiar cînd e vorba de epocile cele mai îndepărtate. Metalurgia, care a fost poate cea dintîi profesiune specializată, deoarece comporta cel mai înalt grad de tehnicitate, a alcătuit probabil un corp meșteșugăresc independent cu mult înainte ca economia să se fi concentrat în cîteva mîini. Încă din epoca civilizațiilor sătești, prelucrarea metalului era, fără îndoială, practicată în afara cadrului familial, constituind apanajul adevăraților meseriași. E posibil ca metalurgiștii să-și fi continuat activitatea fără a fi controlați de temple și de palate, chiar și în economia sumeriană. Dar, cum arhivele descoperite aparțin în mod exclusiv sanctuarelor sau curților suveranilor, nu cunoaștem absolut nimic din activitatea acestor meșteșugari independenți.

Oricum, fie că a fost sau nu pusă sub autoritatea templelor sau a palatelor, metalurgia a exercitat în mod sigur o influență covîrșitoare asupra

vieţii economice şi politice din vechiul Orient. După recentele descoperiri de la Ciayönu, din Anatolia, se ştie că folosirea metalului e anterioară chiar şi invenţiei ceramicii; printre obiectele găsite, se află, pe lîngă mărgele de aramă nativă sau de malachit, şi mici poansoane. Calităţile specifice ale metalului au fost remarcate deci chiar de la început: dacă din punct de vedere tehnic acesta era încă tratat ca o piatră, prelucrat cu dalta şi cu ciocanul adică, utilizarea lui era diferită. Dar nu s-a ştiut să se topească minereul şi nici să se toarne arama înainte de mileniul a. IV-lea, descoperire capitală datorată, se pare, metalurgiştilor iranieni.

Anatolia şi Iranul au jucat într-adevăr un rol creator ce se explică prin faptul că în imediata lor apropiere se aflau zăcăminte de cupru nativ sau de minereuri uşor de prelucrat. Metalul n-a apărut decît mai tîrziu în văile marilor fluvii, Mesopotamia şi Indul, şi, în genere, peste tot unde lipsesc minereurile, ca în lumea egeeană sau pe coasta siro-palestiniană, de pildă, unde arama trebuia importată, fie din ţinuturile muntoase ale Iranului, Anatoliei şi Armeniei, fie, dar ceva mai tîrziu, din Oman, din Cipru, dacă nu chiar din Europa dunăreană sau, pentru valea Indului, din Rajputana. Comerţul de metale a fost, în mod neîndoios, unul din cele a căror organizare pe scară mare datează din cele mai vechi timpuri, cu atît mai mult cu cît aramei avea să i se adauge după puţin cositorul, arama neputîndu-se turna dacă nu e temperată cu un anumit procent de antimoniu, de arsenic şi mai ales de cositor. Or, cu excepţia unor importante mine aflate la Khorasan*, în estul Iranului, şi a cîtorva zăcăminte în Armenia şi în Caucaz, lumea orientală e total lipsită de acest minereu esenţial. Una din preocupările statornice ale economiilor antice a fost deci căutarea metalului, şi e lesne de înţeles de ce templele şi palatele au vegheat cu atîta grijă la propria lor aprovizionare. Lingourile erau expediate pînă departe, în încărcături întregi: descoperirea recentă a unei epave încărcată cu metal în largul capului Gelidonya,

pe coasta de sud a Anatoliei, dovedeşte intensitatea acestui trafic; corabia transporta probabil metal cipriot pentru harnicele ateliere miceniene din Argolida. Pînă şi obiectele stricate sau inutilizabile erau adunate de către fierarii ambulanţi pentru a fi apoi retopite: în numeroase localităţi au fost descoperite depozite de rebuturi. Aşa cum a demonstrat Gordon Childe, metalurgiştii aceştia itineranţi aveau un cîmp foarte vast de activitate, ce se întindea, se pare, pînă în Europa dunăreană.

Rolul imens pe care l-a jucat, în antichitatea orientală, comerţul cu metale a fost pus în mod special în lumină prin descifrarea tăbliţelor lăsate în Cappadocia de către neguţătorii asirieni, a căror activitate a durat din secolul al XX-lea pînă la începutul secolului al XVIII-lea. Aceştia, stabiliţi în regiunea Kaneşului, au reuşit să exercite o influenţă covîrşitoare asupra principatelor anatoliene în cuprinsul cărora operau. Totuşi, nici un fel de dependenţă politică nu lega aceste mici regate de statul asirian. Industria lor metalurgică însă depindea în totalitatea ei de aprovizionarea cu metal de care se îngrijeau asirienii. Aceştia reexpediau în Anatolia cositorul pe care îl importau din Iran; şi beneficiau, în mod special, de un monopol al comerţului cu aramă, deşi minele respective se aflau în Anatolia, la o depărtare destul de mică de Kaneş: situaţie paradoxală ce evocă anumite modalităţi de exploatare a ţărilor subdezvoltate în epoca contemporană.

Nu numai comerţul cu metal era obiectul unei reglementări foarte riguroase, dar chiar şi industria metalurgică era controlată probabil cu cea mai mare stricteţe. Fierarii au fost fără îndoială singurii meseriaşi ce alcătuiau un grup social foarte distinct şi aproape separat de restul populaţiei. Numeroase legende, în Egeea ca şi în Orient, ne-au transmis amintirea unor spiriduşi-fauri ce lucrau în măruntaiele pămîntului, constituiţi în confrerii cu caracter cvasireligios. Ceea ce ne duce cu gîndul la ţiganii din Europa, care se îndeletniceau şi ei cu prelucrarea metalului, care erau

ţinuţi în afara societăţii şi pe socoteala cărora se povesteau fel de fel de lucruri. Poate chiar că, la fel ca şi ţiganii, mare parte din faurii Orientului vechi erau de cu totul altă rasă şi trăiau ca nişte străini în mijlocul populaţiei autohtone: şi nu e imposibil ca în mileniul al II-lea metalurgiştii huriţi să-şi fi desfăşurat activitatea din nord-estul Iranului şi Armenia pînă pe coasta siro-palestiniană; numeroase afinităţi în tipurile de metalurgie din regiunile respective ar lăsa să se presupună asemenea lucru cu atît mai mult cu cît huriţii alcătuiau o parte deloc neglijabilă a populaţiei.

Poate că lor li se datorează o descoperire capitală care, începînd fără îndoială din secolul al XIII-lea, avea să zdruncine înseşi bazele economiei, aceea a carburării fierului. Acesta era, e drept, cunoscut încă din cele mai vechi timpuri, aşa cum dovedesc unele arme descoperite în mormintele regale de la Alacia Huyuk. Dar metalul acesta era de foarte proastă calitate, cu mult inferior bronzului: rămînea un produs de lux, aproape de neutilizat în viaţa de toate zilele. Numai carburarea fierului avea să confere noului metal un avantaj real faţă de bronz. Poate că invenţia aceasta se datorează mai curînd fierarilor din Siria de Nord decît hitiţilor. Dar controlul riguros pe care îl exercita Imperiul hitit asupra acestor regiuni i-a permis să dobîndească pentru cîtva timp un fel de monopol în ceea ce priveşte industria fierului: numai după dispariţia Imperiului respectiv şi graţie dispersării metalurgiştilor, tehnica aceasta a carburării s-a putut răspîndi în tot cuprinsul lumii orientale. Sigur că raritatea minelor de fier din Orient a întîrziat difuzarea: fierul a înlocuit bronzul foarte lent. Dar, cu toată încetineala acestei evoluţii, au fost dezechilibrate numeroase căi comerciale, iar importanţa economică a unor anumite regiuni, ca Ciprul, a scăzut în mod considerabil. Schimbări care n-au afectat însă, după cum se pare, preponderenţa cvasiexclusivă a palatelor asupra comer-

ţului cu metale: în palatul lui Sargon al II-lea de la Khorsabad au fost descoperite aproape 150 de tone de fier brut. Organizarea comerţului rămăsese, în esenţă, aceeaşi.

Într-adevăr, pînă foarte tîrziu, comerţul exterior a rămas înainte de orice o problemă de stat. Nu se ştie, bineînţeles, în ce fel era organizat comerţul înainte de întemeierea primelor oraşe mesopotamiene. Dar pe nenumărate şantiere arheologice au fost găsite obiecte de import: ceea ce ne lasă să ghicim existenţa unui trafic internaţional încă de la origine, neîndoielnic foarte redus, între comunităţile agrare care trăiau izolate. Numai cîteva produse indispensabile constituiau pe atunci obiect de schimb între sate aşezate la mare distanţă unele de altele: materii prime ce slujeau la confecţionarea uneltelor, mai ales obsidian — a cărui largă răspîndire încă din cele mai îndepărtate epoci neolitice a fost atestată de unele studii de ultimă oră — sau la lucrarea obiectelor de podoabă, scoici mai întîi, apoi pietre preţioase şi semipreţioase şi, în sfîrşit, mai tîrziu aur şi argint. Chiar atunci cînd comerţul internaţional a fost organizat sub controlul palatelor, materiile prime au constituit întotdeauna elementul esenţial. Negoţul cu metale e un exemplu. Cel cu pietre a rămas şi el de mare însemnătate, iar fluctuaţiile suferite sînt de cele mai multe ori foarte instructive. Lapislazuli*, de pildă, care se găseşte aproape numai în actualul Afganistan, a cunoscut în Sumer, în epoca mormintelor regale din Ur, o vogă ieşită din comun. Sosea în Mesopotamia cu caravanele, trecînd prin părţile de sud ale Turkestanului, ţinut la a cărui prosperitate a contribuit probabil în mare măsură comerţul respectiv. Apoi, în epoca akkadiană, lapislazuli n-a mai fost folosit deloc în Mesopotamia: să fie o coincidenţă că tocmai atunci epoca de înflorire a oraşelor din Turkestan a început să pălească? Sub dinastia a III-a din Ur, lapislazuli a devenit din nou foarte căutat în Mesopotamia; dar tra-

ficul urma acum alte căi; regii din Ur importau această piatră, laolaltă cu cornalina* din India și arama din Oman, cu corăbiile, prin insula Tilmun, actuala Bahrein. În afară de metale și de pietre semiprețioase, fildeșul*, mirodeniile și aromatele erau aduse și ele din regiuni adesea foarte îndepărtate; chiar și lemnul, mai cu seamă lemnul de construcție, provenea din munții Libanului, din Amanus, din Anatolia sau din Armenia.

Principalii beneficiari ai materiilor prime importate erau curțile regale și templele, care consumau mari cantități din materialele respective ori de cîte ori se ridica un nou sanctuar sau o nouă reședință. Iar fiecare suveran socotea, după cum se știe, că intră în îndatoririle sale să dureze un templu întru slava celor mai de seamă divinități, și deseori dorea, de asemenea, să rivalizeze cu înaintașii săi în ceea ce privea magnificența palatului. Cel al lui Zimri-Lin de la Mari stîrnea admirația tuturor suveranilor din epocă. Chiar și regișorii din Alalakh rîvneau, rînd pe rînd, să-și lege numele de cîteva construcții de anvergură. Ce să spunem atunci de marii suverani al celor din urmă imperii orientale? Palatul lui Assurnasirpal de la Kalakh, al lui Sargon al II-lea de la Khorsabad, al lui Sennacherib și Assurbanipal de la Ninive, al lui Nabucodonosor de la Babilon, ale lui Darius și Xerxe de la Persepolis, au comportat bineînțeles o cantitate considerabilă de produse dintre cele mai diverse. Biblia ne-a transmis lista materiilor prime importate din ordinul lui Solomon pe vremea cînd pornise să construiască Templul de la Ierusalim: blocuri de piatră cioplită, lemn de cedru și de chiparos, bronz și aur, folosite toate din belșug.

Se înțelege, ca urmare, ce importanță căpăta pentru suverani stricta supraveghere a comerțului internațional. Acest cvasimonopol constituia de altfel un izvor foarte apreciabil de venituri pentru coroană. Prosperitatea de necrezut de care s-au bucurat, se pare, în a doua jumătate a mileniului al III-lea, Sumerul cît și Anatolia centrală, Creta, Troia sau Turkestanul, își găsește fără în-

doială explicaţia în intensificarea relaţiilor comerciale într-un răstimp în care ar fi domnit, după toate probabilităţile, o pace relativă. Curţile au profitat, bineînţeles, din plin: cele mai extraordinare descoperiri fiind făcute în palatele sau mormintele regale.

Fiindcă, în realitate, însăşi organizarea traficului servea în primul rînd interesele suveranilor. Leemans a fost în măsură să demonstreze că la sfîrşitul mileniului al III-lea şi la începutul celui de al II-lea, sub dinastia a III-a din Ur, apoi în epoca Larsa, o bună parte din comerţul Mesopotamiei cu insula Tilmun se făcea sub egida regelui Ibbi-Sin din Ur, şi apoi a lui Rim-Sin din Larsa. Dar informaţiile cele mai precise ne-au fost furnizate îndeosebi de tăbliţele asiriene din Cappadocia. Pînă în prezent n-au fost publicate decît o mie de tăbliţe din cele peste zece mii care au fost găsite la Kültepe, vechea cetate Kaneş. Acestea îngăduie totuşi să se întocmească un tablou uluitor al reţelei comerciale pe care reuşiseră s-o organizeze asirienii.

După Garelli, celula de bază a reţelei comerciale, *karum*-ul, era copiată după administraţia statului asirian, constituind chiar o adevărată verigă a acesteia. Karum-ul era o asociaţie de neguţători, dar şi un organ de control, prin mijlocirea căruia palatul putea supraveghea activitatea comercială a particularilor şi trage beneficii apreciabile. Căci karum-ul percepea, în numele Statului, un anumit număr de taxe şi de impozite; acestea erau prelevate de guvernul central din activul asociaţiei sau erau date în exploatare karum-ului de către Stat? Garelli optează pentru a doua ipoteză, care accentuează şi mai mult caracterul statal al instituţiei. Aceasta era puternic ierarhizată şi avea o structură piramidală, al cărui vîrf se afla la Assur şi a cărei bază era alcătuită de diverse asociaţii locale ce depindeau de cea din Kaneş. Între organizaţiile locale şi puterea centrală exista o seamă de funcţionari cu rol de intermediari pentru problemele financiare sau juridice.

Totuşi, cu toate că era într-o strînsă dependenţă faţă de coroană, karum-ul prezenta încă de pe atunci multe din caracterele unei societăţi de tip capitalist; controlînd negoţul fiecăruia dintre membrii săi, karum-ul îşi avea propriile sale activităţi comerciale. Făcea oficiu de bancă, contracta şi acorda împrumuturi, pentru care fixa dobînzile, atît pentru neguţători, cît şi pentru indigenii cu care erau aceştia în legătură. Karum-ul avea la dispoziţie magazii de mari proporţii în care neguţătorii îşi depozitau mărfurile. Erau astfel deschise adevărate conturi bancare, şi nenumărate operaţii comerciale se efectuau prin simplu virament de la unul la altul. Fără îndoială că palatul era direct interesat în asemenea afaceri, regele nepregetînd a lua el însuşi parte la tranzacţii. Totuşi, interesele karum-ului erau în esenţa lor interesele unor simpli particulari, constituiţi într-o asociaţie, şi a unor capitalişti particulari ce serveau drept comanditari şi care finanţau acest negoţ, deşi locuiau în îndepărtata capitală.

Dealtfel, încă de la începutul mileniului al II-lea, în Ur şi apoi în Larsa, capitalul particular contribuise la expansiunea comerţului internaţional mesopotamian: îndeosebi importurile de aramă erau finanţate în parte de către particulari. Alţii avansau neguţătorilor fondurile iniţiale care le permiteau să-şi asigure un loc pe piaţă. Un rol care, deţinut pînă atunci de către temple şi palate, tindea să scape de sub controlul organismelor tradiţionale. Avînd în vedere imensitatea dobînzilor care se puteau ridica pînă la 33%, cetăţenii cei mai înstăriţi aveau astfel la îndemînă un mijloc comod de a-şi mări averea. Şi, inovaţie importantă, averile particulare îşi puteau găsi întrebuinţare în bancă. Băncile, în sensul cel mai strict al cuvîntului, nu şi-au făcut totuşi apariţia decît mult mai tîrziu, nu înainte de epoca neobabiloniană şi ahemenidă probabil. Atunci au luat fiinţă în Babilon şi Nippur cîteva veritabile firme. Acestea primeau depuneri de bani, care
 autorizau plata prin cecuri bancare, acordau îm-

prumuturi cu dobîndă, jucau rolul unor bănci de afaceri și-și investeau capitalul în numeroase întreprinderi agricole sau industriale.

Această ultimă fază a evoluției este contemporana cu apariția monedei: cele două fenomene sînt, bineînțeles, legate între ele. Absența, pînă în secolul al VII-lea, a oricărui fel de monedă complica într-adevăr afacerile și reclama un aparat birocratic de care numai templele, palatele și cîțiva particulari foarte bogați puteau dispune.

Înainte de inventarea monedei, plățile se efectuau după diverse procedee. Simplul troc din epocile primitive a trebuit să fie înlocuit, imediat după diversificarea economiei, printr-un sistem organizat; și rolul de căpetenie al templelor și al palatelor a fost, după cum am văzut, să garanteze echivalențe stabile între mărfuri, bunuri imobiliare, servicii și anumite articole de consum care serveau drept etalon: orz, grîu, metal, care, bineînțeles, trebuiau cîntărite. Era nevoie, așadar, ca aceste echivalențe să se bazeze pe un sistem de măsuri* și greutăți*. Orașele însă, ca și, adesea, marii proprietari, aveau fiecare sistemul lor propriu. Sargon al II-lea a încercat să unifice diversele etaloane pentru a înlesni tranzacțiile pe tot cuprinsul Regatului asirian: și a ales etalonul din Karkemiș, nu pe cel din Assur. Căci în epoca respectivă preponderența economică aparținea deja elementului sirian; în plus, poziția cheie a Karkemișului — la punctul de trecere a Eufratului — făcea din el un intermediar obligatoriu între regiunile orientale și cele occidentale ale imperiului.

De fapt, a trebuit să vină epoca neobabiloniană pentru a întîlni un sistem oficial de măsuri și greutăți recunoscut în cea mai mare parte a imperiului, și abia Ahemenizii au reușit să efectueze o unificare mai mult sau mai puțin efectivă a diferitelor etaloane. Combinînd numerotarea sexagesimală a babilonienilor și numerotarea ze-

cimală a asirienilor şi a arameenilor, şi folosind ca unităţi atît *siclul* din Babilon cît şi *mana* arameeană, Darius a stabilit între acestea un raport fix prin mijlocirea unui nou etalon, *karşa;* un mana valora şase karşa, iar un karşa valora zece sicli. În sfîrşit, ansamblul a fost corelat cu sistemul ionian: şaizeci de mana echivalau cu un talant euboic.

Politica aceasta de unificare se impunea cu atît mai mult cu cît în timpul domniei lui Darius moneda nu era încă pe deplin folosită în imperiul persan. Ca şi în secolele anterioare, preţul mărfurilor era evaluat după un sistem de echivalenţe, iar salariile plătite sub formă de raţii: muncitorii care lucrau la ridicarea palatelor din Persepolis erau retribuiţi în natură, aşa cum se pare că au fost şi în oraşele sumeriene din mileniul al III-lea sau în regatele egeene din cel de al II-lea. Textele ne oferă informaţii interesante asupra acestui sistem primitiv. Un articol din codul lui Hammurabi ne destăinuie de pildă că anumite mărfuri nu puteau fi vîndute contra unei plăţi în metal; ceea ce ne lasă să presupunem că acesta era rezervat unor tranzacţii bine determinate:

Dacă o cîrciumăreasă n-a primit grîu drept plată pentru băutură, ci a luat argint cu valoare ridicată şi a scăzut preţul băuturii sub preţul grîului, va fi chemată în faţa judecătorilor şi va fi aruncată în apă. (Hammurabi, 108.)

Argintul constituia aşadar, după cît se pare, o monedă de schimb deosebit de apreciată; fără îndoială că aşa şi era, judecînd după documentele scrise, încă dintr-o epocă foarte îndepărtată. Aurul, a cărui folosire e atestată în egală măsură, juca totuşi un rol mai puţin important. În schimbul aramei, a cositorului, a stofelor pe care le vindeau pe piaţa anatoliană, neguţătorii asirieni stabiliţi în Cappadocia primeau lingouri de aur sau de argint, pe care le reexpediau spre Assur; căci arama şi cositorul le erau de ajuns pentru acoperirea cheltuielilor zilnice. Aurul şi argintul

erau așadar mărfuri privilegiate, materii prime deosebit de căutate, și în calitatea aceasta făceau oficiu de monedă. Folosirea lor se întemeia pe valoarea lor comercială, ca și cum ar fi fost vorba de ulei, de lînă sau de aramă.

Din punctul acesta de vedere, cazul aramei este mult mai semnificativ, deoarece se pare că în operațiile respective s-a recurs uneori la obiecte fabricate, avînd o utilitate practică reală, cum sînt podoabele sau uneltele: procedeul era încă foarte apropiat de trocul primitiv, dar prezenta avantajul că evita orice cîntărire. Sîntem martorii unei evoluții care tindea să acorde cîtorva obiecte determinate o putere de plată al cărei aspect fictiv a ieșit la iveală atunci cînd obiectul real a fost înlocuit cu o simplă copie fără valoare utilitară. S-au descoperit, de pildă, unelte pe care gaura pentru mîner, mult prea mică, le făcea improprii oricărei folosiri: acesta este cazul securilor duble din sud-estul european, care imită în mod neîndoios uneltele egeene. S-au găsit, de asemenea, în diferite civilizații din epoca bronzului, unelte miniaturale reproducînd cu foarte mare exactitate forma celor reale: puterea financiară ce li se conferea era, fără nici un fel de îndoială, inferioară celei acordate uneltei veritabile și nu corespundea absolut deloc principiului fundamental al trocului primitiv, în care mărfurile-obiecte de schimb aveau toate o valoare utilitară. În acțiunile respective se pare că fiecare civilizație a avut anumite preferințe care ar putea corespunde folosirii mai mult sau mai puțin răspîndită a unei anumite podoabe sau a unui anumit instrument: coloane din fir de metal răsucit de pe coasta levantină, seceri anatoliene, securi-tesle din Iranul de Nord. În Grecia, broșele de fier sau *obeloi* trebuie să fi jucat un rol identic la începutul epocii fierului. S-a ajuns așadar să se acorde o putere de plată complet arbitrară unor obiecte a căror calitate consta numai în forma lor exterioară: valoare fictivă și simbolică ce prefigurează în oarecare privință invenția monedei.

Totuşi, aceasta îşi are originea într-o evoluţie complet diferită, ce-şi găseşte explicaţia în rolul precumpănitor pe care îl juca argintul, mai cu seamă de la începutul mileniului al II-lea, ca bază de referinţă constantă în calcularea preţurilor. Un tarif hitit aflat în posesia noastră nu menţionează decît siclul de argint; în Babilon şi în imperiul persan tot argintul era acela care servea în mod obişnuit ca etalon. Arama nu a fost folosită decît în plăţile cele mai curente şi pentru sume extrem de mici. Dealtfel, valoarea acesteia în raport cu argintul a fost într-o continuă descreştere: era de 1 la 100 la sumerieni, variind mereu, după calitatea metalului, între 1 la 46 şi 1 la 200 de-a lungul epocii cappadociene; dar în imperiul hitit scăzuse, fiind de 1 la 240, oscilînd în timpul dinastiei caldeene între 1 la 200 şi 1 la 333,3.

Expansiunea comercială din primul mileniu a fost atît de rapidă, mai cu seamă în Mediterana răsăriteană, că foarte curînd a fost nevoie să se garanteze puritatea lingourilor de argint care serveau ca monedă. Căci numai valoarea lui intrinsecă îi conferea metalului puterea de plată. Aşa că în jurul secolului al VIII-lea vedem apărînd lingouri de argint ce purtau o ştampilă care le autentifica puritatea; unul din ele a şi fost descoperit: este marcat cu numele unui rege arameean şi este datat cu aproape 734 de ani î.e.n. Poate că practica respectivă s-a extins pînă în Asiria. Apoi, s-au depus eforturi ca să se garanteze chiar şi greutatea lingoului. Astfel că, începînd de la sfîrşitul secolului al VIII-lea, primele monede adevărate au fost bătute mai întîi numai pe o faţă. Ele au fost emise, după toate probabilităţile, de bancherii din Ionia sau din Lidia.

Baterea monedei s-a răspîndit apoi mult mai repede în Grecia decît în Orient, totuşi cu excepţia Lidiei unde, încă din secolul al VI-lea, Cresus a înlocuit monedele primitive din electrum* cu piese de aur sau de argint. O mai bună afinare a metalului a permis să i se diminueze greutatea. Sistemul de a bate monedă al perşilor a fost copiat direct după cel din Lidia. Comporta, în mod

simultan, un etalon-aur, daricul, bazat pe talantul euboic din Ionia, şi un etalon-argint ce deriva din siclul babilonian. Se ştie că Darius, pentru a facilita unificarea imperiului, a stabilit o concordanţă între aceste două sisteme distincte. Nu a putut împiedica totuşi supravieţuirea baterii monedei de către particulari în principalele state care făceau comerţ şi care erau înglobate în imperiul persan, mai cu seamă din Ionia şi din Fenicia; chiar şi marile satrapii îşi băteau propria lor monedă. Instituirea unei taxe suplimentare de 5% asupra impozitelor plătite în monedă locală n-a dat nici un rezultat: căci monedele respective n-au dispărut. În realitate, obiceiul de a bate monedă s-a răspîndit foarte încet, cu atît mai încet cu cît ne depărtăm de coasta ioniană şi de cea feniciană. Dacă la începutul domniei lui Xerxe, muncitorii din Persepolis primeau numai o treime din simbria lor în monedă, la sfîrşitul ei primeau două treimi.

Răspîndirea monedei de aur a avut dealtfel consecinţe de o mare însemnătate. Astfel, a contribuit, fără îndoială, laolaltă cu o serie de alte cauze, la creşterea constantă a preţurilor care a afectat imperiul neobabilonian şi mai cu seamă imperiul ahemenid. În Babilon, o anumită suprafaţă de teren cultivat a trecut de la 1,5 sub dinastia caldeeană, la 2 sub Cirus, iar sub Darius atinsese coeficientul 3; chiriile caselor au cunoscut o curbă asemănătoare: 10 sub caldeeni, 15 sub Cirus, 20 şi chiar mai mult sub Darius. Apoi, fluctuaţia a continuat să ia proporţii atunci cînd imensul tribut impus provinciilor a avut drept urmare o extremă împuţinare a monedei.

Pînă la declanşarea acestei inflaţii catastrofale, care este, de fapt, posterioară războaielor medice, primul germene al urcării preţurilor trebuie căutat în extinderea creditului pe care îl favorizau pătrunderea monedei şi înfiinţarea, în Babilonia, a unor instituţii bancare private, facilitată ea însăşi de revoluţia monetară. Dar, graţie acestei lărgiri a cadrelor financiare, viaţa economică a cunoscut o expansiune pe care numai politica suveranilor

ahemenizi avea s-o compromită, după moartea lui Darius, în mod destul de serios. Comerţul se dezvolta cu mare repeziciune, cel puţin în părţile cele mai bogate şi mai evoluate ale lumii orientale. Dar îşi schimbă în acelaşi timp fizionomia. Pînă atunci, schimburile aveau drept obiect numai materii prime sau obiecte de lux: stofe, giuvaericale, fildeşuri, sigilii etc. Comerţul cu amănuntul se limita la operaţiuni care, chiar şi în marile oraşe, nu se puteau deosebi prea mult de ceea ce ar fi putut fi ele în societăţile agrare de tip arhaic; fără îndoială că negustorul cu amănuntul nu-şi făcuse încă apariţia; cu excepţia cîrciumarilor, nu există nici o altă menţiune de felul acesta în codul lui Hammurabi; dealtfel, în debitele de băuturi spirtoase trebuie să se fi găsit şi articole de primă necesitate. Prin introducerea monedei, starea aceasta de lucruri a fost profund şi repede zdruncinată, iar comerţul cu amănuntul ia amploare, cel puţin în oraşele ioniene şi feniciene. În acelaşi timp, schimburile internaţionale nu mai au drept obiect doar produse de lux sau materii prime: articolele de uz curent, şi mai ales hainele, devin obiectul unui comerţ foarte activ.

Dar a mai existat un factor de progres care a contribuit în egală măsură la înflorirea comerţului lumii orientale la începutul imperiului ahemenid: într-adevăr, pentru prima dată, costul transportului inclus în preţul mărfurilor începe să scadă graţie îmbunătăţirii condiţiilor de circulaţie şi a securităţii de pe marile artere de comunicaţie. Pînă în epoca respectivă, numai palatele, templele şi un mic număr de persoane particulare puteau ţine piept enormelor riscuri financiare ce grevau orice întreprindere comercială. Transporturile erau, într-adevăr, foarte costisitoare — în perioada cappadociană puteau absorbi pînă la două cincimi din valoarea încărcăturii — şi asta cu atît mai mult cu cît mărfurile ca şi însoţitorii lor erau pîndiţi de numeroase pericole. Drumurile de pe uscat, ca şi căile fluviale, erau la discreţia raidurilor tribu-

rilor nomade și reclamau adesea o escortă militară; iar căile maritime erau poate și mai nesigure, căci pe lîngă capriciile vînturilor și ale mării trebuia să se pună la socoteală și atacurile piraților.

Excepție făcînd țărmurile Mediteranei, drumurile continentale suportau partea esențială a traficului comercial. În mod general, mărfurile erau transportate pe spinarea animalelor de povară, atunci cînd nu erau pe cea a oamenilor. Între Assur și Cappadocia, asirienii foloseau măgari, al căror preț varia între 20 și 30 de sicli de argint; sumă la care trebuia adăugat de la 1 la 3 sicli, prețul harnașamentului, apoi prețul furajului și salariul catîrgiului (cam 20 de sicli de la Assur la Kaneș). Ceva mai tîrziu dar, după toate probabilitățile, nu înainte de al doilea sfert al mileniului al II-lea, au fost domesticiți dromaderul și cămila; în mod normal însă n-au fost folosite ca animale de povară decît în epoca ahemenidă. Bineînțeles că transporturile se făceau în caravane, singura modalitate care dădea oarecare siguranță. În perioada cappadociană, proprietarii de animale de povară pentru caravane lucrau pe contul neguțătorilor și luau dealtfel parte și ei la schimburile comerciale.

Textele însă, cele din Kaneș, din Ur sau din Larsa, nu ne spun dacă, uneori, în acest început al mileniului al II-lea, mărfurile nu erau transportate și în căruțe. Totuși, începînd aproximativ cu anul 3000 î.e.n., printre pictogramele protosumeriene din Uruk, alături de sănii se pot vedea și căruțe, iar în mileniul al III-lea întîlnim reprezentări de vehicule desenate pe vase sau pe reliefuri, sau imitate în argilă, în Mesopotamia sau în Elam, în Siria, în valea Indului sau în sudul Turkestanului, iar ceva mai tîrziu în Creta. În mormintele regale din Ur au fost găsite căruțe laolaltă cu echipajul respectiv. Dar caracterul lor extrem de primitiv — roți de lemn, osii fixate, se pare, pe dricul carului — le făceau improprii pentru transporturile pe distanțe lungi, mai cu seamă în niște ținuturi unde nu se aflau șosele propriu-zise. Carele acestea, unde se înhăma o pereche de boi, sau uneori de coluni, cel puțin în Sumer, transportau pro-

babil, în primul rînd, personaje sus-puse sau, după cum am mai spus, erau folosite în scopuri militare. E adevărat că pentru transportul mariurilor se puteau folosi nişte care mari, cu patru roţi, trase de boi. Un model de tipul acesta, de argilă, datînd din mileniul al III-lea, a fost găsit la Tepe Gaura, în Asiria; altele, de aramă, care proveneau fără îndoială din platoul anatolian, au apărut de foarte curînd pe piaţa de antichităţi; ele datează, după cît se pare, de la sfîrşitul mileniului al III-lea. Ne putem pune totuşi întrebarea dacă asemenea vehicule erau în stare să parcurgă o distanţă mai mare decît cea care separa ogoarele de magaziile palatelor sau ale templelor.

Căruţa nu a fost cu adevărat utilizabilă în scopuri comerciale decît din clipa cînd a luat fiinţă o reţea de drumuri. Or, pînă într-o epocă extrem de tîrzie, nu existau decît făgaşuri al caror traseu era probabil nesigur şi variabil şi din care n-a rămas, bineînţeles, nici o urmă. Ne putem imagina totuşi cîteva din rutele pe care caravanele le parcurgeau cu precădere. Acestea, cum e şi natural, urmau de preferinţă văile marilor fluvii, care străbăteau numeroase oraşe, mănoase regiuni agricole, şi puteau fi apărate mai cu uşurinţă de atacurile nomazilor: şi pentru acest ultim motiv ruta de pe valea Tigrului era, fără îndoială, preferată celei de pe valea Eufratului, aflată în mod primejdios în imediata apropiere a deşertului sirian. Cîmpia aluvionară de la poalele marilor lanţuri muntoase, alcătuită în general din stepe cu o populaţie densă, era şi ea foarte frecventată: în mileniul al III-lea caravanele care aduceau lapislazuli din Afganistan îşi tăiau drum prin cîmpia aluvionară a munţilor Elburz, străbătînd bogatele şesuri din sudul Turkestanului. Mai tîrziu, de la Assur la Kaneş, caravanele treceau mai întîi prin valea Haburului, apoi prin cea a Eufratului, înainte de-a străbate trecătorile din munţii Antitaurus. Puteau, tot atît de bine, să ajungă tot prin cîmpia aluvionară pînă la Karkemiş, unde trebuiau să traverseze fluviul, iar de-acolo să pornească spre coasta mediteraneană sau spre Cilicia. Un alt

drum mergea de-a lungul ţărmului Mediteranei, fie prin porturile levantine, fie în interior, prin Alep, Qatna şi Damasc, puternice oraşe industriale şi comerciale ale căror relaţii se întindeau pînă la mari depărtări; traseul continua în felul acesta pînă în Egipt, unde se putea, de asemenea, ajunge pe mare, pornind din porturile cananeene, mai cu seamă din Biblos, iar mai tîrziu din Sidon sau din Tir. Alte piste foarte importante, dar al căror traseu nu poate fi desluşit cu claritate, uneau Mesopotamia cu Iranul, fie prin Susa, fie prin defileurile munţilor Zagros.

Se înţelege că traseul marilor căi de comunicaţie a suferit numeroase modificări, potrivit vicisitudinilor politicii: în primele secole ale mileniului I, s-ar părea că pistele urmate de caravane ajungeau în regatul Urartu, ţinut fără ieşire directă la mare, fie urmînd coasta siriană via Sencirli, fie coasta ioniană prin Gordion*. Descoperirile arheologice ne permit să urmărim acest dublu itinerariu al unei expansiuni comerciale care s-a manifestat mai ales în domeniul metalurgiei.

Marii suverani orientali au fost preocupaţi întotdeauna de protecţia acestor drumuri. Încă din mileniul al III-lea, palatul-fortăreaţă ridicat de Naram-Sin la Tell Brak pe Habur, trebuia să asigure paza pistelor ce duceau din Mesopotamia în Anatolia. În mileniul I, Assurnasirpal al II-lea înălţa mici forturi pe Eufrat, pentru a proteja punctele de trecere peste fluviu: atestare, fără îndoială, a unei implantaţii militare şi imperiale la graniţele Siriei, dar în egală măsură şi manifestarea unor preocupări de ordin economic.

Regii asirieni au iniţiat de asemenea, şi pentru prima oară, construirea unor drumuri care să nu mai fie nişte simple piste expuse tuturor capriciilor naturii. La drept vorbind, o reţea rutieră lega, încă din prima jumătate a mileniului al II-lea, principalele oraşe cretane; drumurile acestea, pavate cu calcar, şi cu îmbrăcăminte din dale de gresie, cînd treceau prin vreo aşezare, erau de-a dreptul remarcabile din punct de vedere tehnic: trebuie

să aşteptăm epoca romană pentru a le găsi un echivalent. Totuşi, ele nu puteau asigura decît un trafic local, vizînd în mod special marile palate minoice. Dimpotrivă, drumurile asiriene, opera, mai ales, a regilor Tiglatpalassar I şi Assarhadon, aveau pretenţii mult mai mari. Au fost construite de un corp de trupă special şi erau jalonate cu posturi de pază, căci pe lîngă funcţia lor economică aveau şi una militară. Adevărul e că fuseseră făcute mai mult în scopul de a apăra marile trasee militare sau comerciale decît de-a înlesni transporturile. La data respectivă, mobilitatea armatei, singura forţă care putea garanta securitatea caravanelor, avea o importanţă mult mai mare decît comoditatea comunicaţiilor.

Darius I a iniţiat edificarea unei adevărate reţele rutiere care a favorizat propăşirea comercială a imperiului ahemenid. Graţie faimoasei căi regale care, de la Susa, ducea, prin Babilon, Arbela* şi Harran, pînă la Sardes, şi care a fost prelungită apoi pînă la Efes, caravanele puteau străbate în nouăzeci de zile o distanţă de 2 700 de kilometri. Curierii regali, ce-i drept, se spune că o parcurgeau în nouă zile; deoarece drumurile respective îi permiteau Marelui Rege să supravegheze tot timpul administrarea celor mai îndepărtate provincii ale Imperiului. Erau nivelate pe toată lungimea lor, iar pe alocuri pavate; peste cursurile mai mici de apă se aflau poduri, iar trecerea fluviilor se făcea cu bacul. Traseul era împărţit în mod regulat în *parasang*-uri (echivalînd fiecare cu ceva mai puţin de 6 kilometri), poştiile erau statornicite cam la fiecare 4 *parasang*-uri, iar punctele nevralgice se aflau sub supravegherea unor garnizoane. În plus, vechile piste tradiţionale au fost îmbunătăţite şi înzestrate, atunci cînd era nevoie, cu fîntîni, mai cu seamă cea care ducea din Babilon în Egipt, trecînd prin Karkemiş. Ruta Babilon-Ecbatana, via Raghai, Hekatompylos, Herat şi Kabul, a fost prelungită pînă în India; în sfîrşit, s-a făcut legătura între diferitele capitale ale imperiului — Susa, Persepolis şi Ecbatana. Dar cu toată solicitudinea
 arătată de Darius faţă de asemenea întreprindere,

drumurile ahemenide, întocmai ca şi pistele epocilor anterioare, rămîneau supuse intemperiilor: nu se cunoşteau încă lucrările de infrastructură indispensabile, ba chiar şi folosirea unei îmbrăcăminţi rutiere rămînea o excepţie.

Poate că în Mesopotamia sau în valea Indului fluviile ofereau un mijloc de transport mai comod şi relativ economic. Ştim din texte că lemnul sau vinul Siriei de Nord coborau pe Eufrat pînă la Mari şi Babilon, că sclavii din Commagena şi din Gutium* ajungeau pînă în Babilon pe Eufrat şi pe Tigru. Cel mai adesea erau folosite ambarcaţiuni de tip *quffa*, confecţionate din piei cusute între ele, întinse pe un schelet de lemn în formă de paner şi smolite cu bitum*, aşa cum se mai văd în Irak şi astăzi. Vasele acestea erau în mod obişnuit trase la edec de-a lungul fluviilor şi canalelor, călătoria fiind extrem de înceată.

Marea trebuie să fi jucat şi ea un rol esenţial în extinderea comerţului oriental. Încă din neoliticul preceramic, obsidianul din insula Melos era importat în Tesalia: în bazinul egeean navigaţia datează aşadar chiar de la începutul sedentarizării, căpătînd apoi o dezvoltare din ce în ce mai mare. În epoca bronzului timpuriu întîlnim corăbii cu vîsle, sau cu pînze şi vîsle, aşa cum se văd reprezentate pe vasele din Ciclade şi pe o spadă de argint găsită la Dorak, lîngă Marea Marmara: încă din această epocă un important trafic unea aşadar cele două maluri opuse ale Mării Egee. Acest trafic s-a intensificat şi mai mult în mileniul al II-lea, spre cel mai mare profit al principatelor cretane şi după puţin al regatelor miceniene. Pentru Creta, flota reprezenta baza indispensabilă a expansiunii ei comerciale, iar vasele minoice, ale căror diferite reprezentări ne sînt cunoscute de pe sigilii, exportau produsele insulei pînă în Egipt sau în Siria, dacă nu chiar pînă pe ţărmurile apusene ale Mediteranei. Cu toate acestea s-a exagerat cu destulă uşurinţă aria acestei expansiuni: e sigur că în Mediterana de răsărit n-a existat niciodată o hegemonie maritimă cretană. Cele cîteva agenţii înfiinţate ici şi colo, mai cu seamă la

Rodos, poate şi la Milet, nu aveau decît un scop pur comercial. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi în epoca miceniană: în secolele al XIV-lea şi al XIII-lea, Ciprul a fost inundat de produse aheene, dar numai o minoritate de neguţători veniţi din Argolida se stabiliseră în insulă, a cărei colonizare n-a fost anterioară în fapt secolului al XII-lea. După toate probabilităţile, în comerţul pe care-l făceau regatele egeene cu coastele asiatice sau ale Egiptului, un oarecare rol au jucat şi navele egiptene. Importanţa marinei faraonilor nu era desigur de dispreţuit: ea era aceea care transporta de la Biblos către valea Nilului preţiosi cedri din Liban, traficul acesta fiind cu atît mai intens cu cît construcţia de nave consuma ea însăşi o mare cantitate de lemn.

Mesopotamia, asemeni Egiptului sau lumii egeene, dispunea de o bogată flotă comercială, alcătuită din vase cu pînze sau cu vîsle. Comerţul maritim al ţărilor sumeriene a atins apogeul la sfîrşitul mileniului al III-lea şi la începutul celui de al II-lea: se cunoaşte rolul pe care l-a jucat atunci insula Tilmun pentru căile ce duceau, fie spre Lothal, portul principal al Indului, fie spre peninsula Oman şi spre bogatele ei mine de cupru. Cîteva din articolele de lege ale lui Hammurabi, care constituie deja schiţa unui cod al navigaţiei comerciale, vădesc unele preocupări economice foarte semnificative. În caz de naufragiu, se prevedea primirea unei despăgubiri, care varia de la caz la caz.

Dacă un om şi-a închiriat vasul unui năier şi dacă acest năier conduce prost, şi dacă vasul se scufundă, şi dacă îl pierde, năierul îi va înapoia un vas stăpînului vasului.

Dacă un om a închiriat un năier şi un vas şi l-a încărcat cu griu, lînă, untdelemn, curmale sau orice alt articol de transport, dacă acest năier a condus prost şi a scufundat vasul, a pierdut tot ce se găsea înăuntru, va înapoia vasul pe care l-a scufundat şi tot conţinutul pe care l-a pierdut.

Dacă un năier a scufundat vasul cuiva și l-a repus pe linia de plutire, va plăti jumătate din prețul acestuia în argint. (Hammurabi, 236—238.)

Comerțul mesopotamian în direcția Golfului Persic a încetat brusc în ultimii ani ai primei dinastii babiloniene, fără îndoială atunci cînd fiul și urmașul lui Hammurabi a pierdut în mod definitiv orice ieșire la mare.

Mulți suverani din epocile ulterioare au năzuit să controleze marile căi ale comerțului maritim: regii din Assur au depus nebănuite eforturi pentru a menține legăturile dintre Asiria și porturile siriene; apoi s-au străduit din răsputeri să pună mîna pe orașele feniciene. Interesul pe care-l purta Assurul navigației din răsăritul Mediteranei este atestat de tratatul din 676 care poartă semnătura lui Assarhadon. Documentul acorda Tirului, drept mulțumire pentru neutralitatea sa din timpul revoltei antiasiriene pe care o pusese la cale Sidonul, eliberarea tuturor marinarilor tirieni ce vor naufragia pe țărmurile aflate sub controlul Asiriei; vor fi confiscate numai nava și încărcătura. Importantă excepție, ce aruncă o lumină destul de crudă asupra dreptului maritim și comercial al epocii! ...

Navele feniciene, cu extremitățile ridicate și cu cele două rînduri de vîslași, constituiau într-adevăr, încă de la sfîrșitul mileniului al II-lea, cea mai puternică flotă comercială din Mediterana de răsărit. Mulțumită acesteia, expansiunea comercială a Tirului și a Sidonului s-a extins chiar pînă în extremul Occident. Vasele încărcau pentru export lemn de cedru sau de brad, ca și produsele unei industrii deosebit de active, stofe de purpură*, obiecte de bronz și de fildeș, probabil că și obiecte de sticlă*, pe care le găsim răspîndite în cea mai mare parte a bazinului mediteranean, și aduceau materiile prime de care duceau lipsă țările din Orientul Apropiat, îndeosebi minereuri de fier, de cositor și de argint. Căutarea cositorului a fost, după toate probabilitățile, unul din obiectivele primordiale ale implantării feniciene pe țărmul spaniol. Căci agențiilor comerciale situate pe coastele

Mediteranei orientale, mai cu seamă în Cipru, vin să li se adauge, începînd de la sfîrşitul secolului al IX-lea, cele din Africa de Nord, din Sicilia şi din Spania. Cea mai importantă trebuie să fi fost Cartagina, întemeiată, potrivit tradiţiei, în anul 814. În cazul de faţă, e drept, insuficienţa teritoriului fenician, ce devenise neîndestulător pentru o populaţie din ce în ce mai numeroasă, a jucat un rol mai precumpănitor decît cel necesar unui comerţ aflat în plină expansiune: fenomen identic celui care a declanşat mişcarea colonială grecească.

Oricum ar fi stat lucrurile, fenicienii dispuneau de un număr suficient de vase pentru a le putea pune, eventual, la dispoziţia suveranilor cu care se aflau în relaţii de prietenie. Încă din secolul al X-lea, Hiram, regele Tirului, i-a furnizat lui Solomon corăbii şi marinari, cu ajutorul cărora s-a pornit o importantă expediţie comercială în Marea Roşie.

Iar Hiram i-a trimis cu slugile sale corăbii şi robi, cunoscători ai mărilor, care s-au dus cu slugile lui Solomon la Ofir şi au luat de acolo patru sute cincizeci de talanţi de aur şi i-au adus regelui Solomon.

În vremea aceea slugile lui Hiram şi slugile lui Solomon, care-i aduceau aur de la Ofir, îi aduseseră şi lemn roşu şi pietre scumpe. (II, Paralipomena, VIII, 18 şi IX, 10.)

Regii persani, ca şi predecesorii lor asirieni, urmăreau să-şi asigure posesiunea porturilor levantine. Pentru a sprijini navigaţia între Fenicia pe de o parte, Golful Persic sau India pe de alta, Darius intenţiona chiar să termine construcţia canalului început cu un secol înainte de către Nechao al II-lea; canalul trebuia să lege braţul peluziac al Nilului cu Golful Suez prin Lacul Sărat şi să aibă o lăţime de 4,50 m; călătoria ar fi trebuit să dureze patru zile. Dar, după cum relatează Diodor, lucrările au fost abandonate din nou, de teamă ca nu cumva o diferenţă de nivel dintre
 Marea Roşie şi Nil să provoace inundarea Egip-

tului. De remarcat şi că lucrarea respectivă a fost plănuită în momentul în care reţeaua rutieră era şi ea îmbunătăţită prin construirea faimoasei căi regale.

Beneficiarii expansiunii industriale şi comerciale din mileniul I făceau îndeosebi parte din clasa aceea de neguţători şi de meşteşugari care se dezvoltase încetul cu încetul începînd de la sfîrşitul mileniului al III-lea. Rolul acestei clase în economia orientală s-a afirmat mai ales în imperiul neoasirian, dar şi mai mult în Fenicia, la Babilon şi în cele din urmă la Susa.

Babilonul, în special, ne-a lăsat, din epoca ahemenidă şi din cea caldeeană, numeroase documente scrise, chitanţe, contracte, rapoarte oficiale, care ne dau o idee destul de precisă despre evoluţia aceasta şi despre situaţia meseriaşilor şi a neguţătorilor mesopotamieni. Meseriile erau fără îndoială mai mult sau mai puţin ereditare. Tinerii erau trimişi adesea să-şi facă ucenicia pe lîngă un meşter, care nu primea în schimb decît o indemnizaţie pentru cheltuielile de întreţinere şi, bineînţeles, beneficia de toată munca depusă de lucrător. Ucenicia dura, potrivit îndeletnicirii respective, de la ceva mai mult de un an pînă la cinci ani: la sfîrşitul epocii ahemenide, un an şi trei luni pentru brutari, cinci ani pentru ţesători. Trebuie oare să credem însă în existenţa unor adevărate bresle de neguţători sau de meseriaşi, derivînd într-un anumit fel din sistemul asirian al karum-ului? Sau era, mai curînd, una din manifestările centralismului economic ce mai domnea chiar şi la începutul mileniului al II-lea? Nu se ştie în ce masură această autoritate morală a reuşit să se menţină pînă la sfîrşitul istoriei orientale şi să impună organizarea de bresle; nu pare să se fi păstrat nici un text precis în legătura cu asemenea probleme.

Oricît de sever ar fi fost controlul exercitat de palat asupra comerţului şi a îndeletnicirilor meşteşugăreşti, el nu a putut să-i împiedice pe negustori sau pe meseriaşi să se strecoare pînă în

vîrful piramidei sociale. Alături de nobilimea tradițională, care se sprijinea pe proprietatea funciară, și de aristocrația militară, care jucase un rol din ce în ce mai important în imperiul asirian, una dintre cele mai privelegiate situații o avea pe atunci această opulentă burghezie ce-și datora bogăția unor investiții abile. Importanța creditului, abia descoperită, a servit unei minorități de privilegiați și îndeosebi bancherilor. Dintre care, familia Egebi din Babilon era în mod sigur cea mai avută. Se pare că era vorba de o familie de evrei: apartenența la un clan aristocratic nu mai constituia așadar baza de prim ordin a stratificării sociale.

Evoluția aceasta repunea în cauză resortul fundamental al economiei orientale tradiționale, sistemul dirijat de palat. În Fenicia, pare că monarhia cedase locul, în epoca persană cel puțin, unor consilii, care reprezentau interesele unei ierarhii financiare; la Tir, puterea executivă trecuse în mîinile unui duumvirat. Asemenea evoluție presupune în mod obligatoriu anihilarea prealabilă a vechii preponderențe economice a palatelor. Această preponderență constituia într-adevăr încă de pe atunci un obstacol în calea oricărui progres hotărîtor, fiind în același timp un factor care aducea după sine înapoierea. Imperiul ahemenid ne oferă dovada: cu toate străduințele, dealtfel eficace, pe care le-a depus Darius pentru propășirea regatului, tot el a fost acela care a semănat germenii dezintegrării lui economice, și apoi politice, acordînd palatului beneficiul esențial al acestei expansiuni. Niște succesori lipsiți de orice perspectivă istorică s-au mulțumit să acumuleze în visteriile de la Susa sau de la Persepolis imensele sume pe care le aduceau atîtea feluri de impozite: contribuții anuale *per capita*, taxe obligatorii privind toate operațiile comerciale, pămînturile, meșteșugurile, drepturile portuare, răscumpărarea serviciului militar sau a corvezilor. Ei n-au știut sau n-au vrut să fructifice sumele respective. Contrastul dintre lăcomia aceasta mărginită și activitatea

zeloasă a oamenilor de afaceri burghezi din Milet, din Sidon, din Babilon sau chiar din Susa e de-a dreptul izbitor. Economia dirijată de palat nu mai era decît o caricatură.

Îmbogățirea nemăsurată a palatelor a avut drept trist corolar și o exploatare din ce în ce mai nemiloasă a claselor celor mai sărace; se poate spune chiar că se baza pe exploatarea sărăcimii. Incepînd cu perioada caldeeană, corvoada și sclavia, cei doi stîlpi ai economiei dirijate de palat, și-au atins apogeul. Dar încă de la începutul istoriei orientale concentrarea mijloacelor de producție în mîinile unor instituții centralizate, temple sau palate, a fost legată de creșterea acestor două abuzuri. Informațiile pe care le deținem în legătură cu rolul corvezii sînt, din păcate, foarte sumare. Templele sumeriene recurgeau deja la sistemul acesta pentru a asigura întreținerea digurilor și a canalelor de irigație; dar nu se știe ce clasă de cetățeni avea asemenea obligație. Potrivit teoreticienilor „comunismului teocratic" sumerian, obligația respectivă revenea întregului corp social. Dar posibilitățile de răscumpărare, identice celor ce permiteau unor anumite persoane să se sustragă serviciului militar, au sfîrșit, și chiar foarte de timpuriu, prin a lăsa ca toată greutatea să apese numai asupra claselor celor mai năpăstuite. In principiu, corvoada universală pare să fi dăinuit pînă în epoca ahemenidă. În fapt, încă de sub prima dinastie babiloniană, acei mușkenu, cetățeni liberi dar lipsiți de mijloace, și îndeosebi de pămînt, au putut alcătui, se pare, grosul mîinii de lucru supusă corvezilor, cea care asigura exploatarea domeniilor regale, care lucra în atelierele palatelor și pe șantierele de construcții de pe urma cărora regii și-au cîștigat o bună parte din faima lor. În Ugarit corvoada era, de asemenea, ca și serviciul militar, obligatorie; dar numărul scutirilor trebuie să fi fost și el foarte mare. La hitiți exista o categorie de cetățeni semiliberi care nu puteau dispune întru totul de persoana lor și

care, în special, nu aveau dreptul să părăsească domeniile de care erau legaţi; în schimb, puteau fi mutaţi dintr-un loc în altul după bunul plac al proprietarului. Erau şi aceştia supuşi corvezilor, şi mîna de lucru pe care o alcătuiau a fost folosită pentru lucrările de mari proporţii: fără îndoială că aceştia, împreună cu sclavii, erau aproape singurii care au participat în mod efectiv la construirea şi la întreţinerea drumurilor, a edificiilor publice, a templelor, chiar dacă, în principiu, corvoada era o obligaţie generală şi deosebit de grea: *Dacă într-o casa se află patru bărbaţi, doi bărbaţi vor lua parte la corvezile impuse de palat; doi bărbaţi vor lucra pentru casa lor*, specifică o lege hitită. Numai cîteva categorii sociale, preoţii, sau anumiţi militari, erau, în mod teoretic, scutiţi de corvoadă, ca şi locuitorii oraşelor sacre, unde se aflau sanctuarele cele mai venerate din imperiu. De fapt, ne putem imagina că scutirile erau cu mult mai numeroase, graţie posibilităţilor pe care le oferea răscumpărarea.

În alte părţi, nu se poate şti care era statutul exact al muncitorilor pe care se baza exploatarea domeniilor şi a atelierelor ce aparţineau autorităţilor centrale: acesta este îndeosebi cazul civilizaţiei Indului. Nu se cunoaşte nimic despre organizarea ei politică: dominaţia clasei conducătoare îşi găsea oare expresia într-un despotism monarhic, ca în Mesopotamia, sau într-un regim teocratic? Săpăturile au relevat în orice caz existenţa unei voinţe foarte precise de sistematizare în structurile urbane, care nu avea decît scopul de a separa cu cît mai mare stricteţe clasele sociale: muncitorii erau înghesuiţi în nişte cantonamente cu aspect militar, iar viaţa economică pare să fi fost concentrată într-o arie foarte restrînsă, ceea ce îngăduia fără îndoială un control riguros. Din punctul acesta de vedere, oraşele din valea Indului reprezintă un fel de culminaţie în viaţa economică şi socială a Orientului vechi. Am dori să ştim însă la ce condiţie erau reduşi aceşti muncitori, a căror nemiloasă exploatare a asigurat

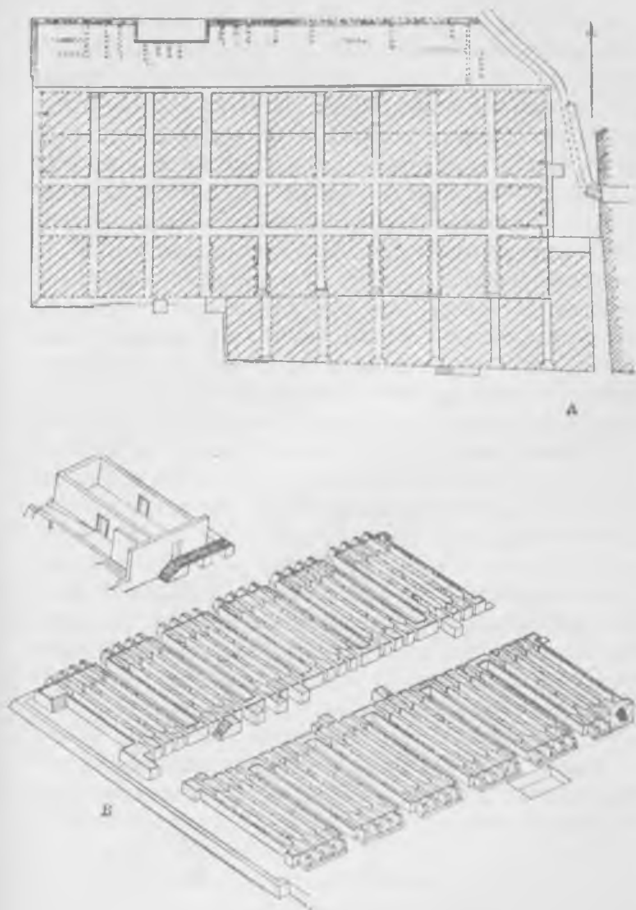
longevitatea civilizaţiei respective. Nici un indiciu nu ne îngăduie să stabilim dacă era vorba de corvoadă sau de sclavie.

Nici chiar textele, acolo unde există, nu sînt întotdeauna mai clare asupra acestor lucruri decît mărturiile arheologice. Tăbliţele găsite la Pylos menţionează sute de bărbaţi, şi mai ales de femei, care exercitau funcţii precise în cadrul economiei dirijată de palat. Trebuie să-i considerăm însă sclavi numai din pricină că nu li se indică numele niciodată? În fapt, termenul nu le este aplicat nicăieri, decît într-un mic text, găsit dealtfel la Cnossos.

Nu e mai puţin adevărat că sclavia a jucat un rol din ce în ce mai mare în societatea orientală, şi asta pe măsură ce economia se dezvolta, iar cauzele aservirii se înmulţeau. Încă de la început, sclavii au fost, în mod aproape exclusiv, proprietatea templelor şi a palatelor. Cel mai adesea se recrutau dintre ţăranii săraci: mici proprietari care nu mai puteau înapoia avansurile în seminţe, vite şi diferite mărfuri, primite în schimbul unor dobînzi enorme, cultivatori ruinaţi ce se vindeau pe ei înşişi sau îşi vindeau copiii pe un preţ de nimic, inferior uneori celui plătit pentru un măgar. Sistemul acesta de recrutare trebuie să se fi menţinut de-a lungul întregii perioade care ne interesează; nu este, bineînţeles, atestat de textele miceniene, probabil însă că a existat de fapt în toate civilizaţiile. Alimenta totodată cumpărările de sclavi de către simplii particulari, aşa cum o dovedeşte un contract din Larsa:

Pe un anume Hazirum al lui Sin-mushallim tatăl său, şi al Gamiltumei, mama sa, l-a cumpărat Balmunahme. A plătit o treime de mină. Ca în viitor Sin-mushallim şi Gamiltum să nu tăgăduiască vînzarea aceasta în numele regelui [au jurat].

Textul datează de pe timpul domniei lui Rim-Sin (1822—1763). Într-adevăr, vînzările de felul acesta au devenit din ce în ce mai frecvente în

19. HAMBARE DE LA MOHENJO-DARO
ȘI HARAPPA
(*După H. Mode*, Das frühe Indien.)

Hambarele de la Mohenjo-Daro (A) se aflau chiar în cuprinsul fortăreței, fapt care amintește de imensele magazii de pe lîngă palatele celorlalte civilizații orientale. La Harappa, dimpotrivă, hambarele (B) erau situate în orașul de jos, în apropierea ogoarelor și a cantonamentelor în care locuiau muncitorii: activitatea economică era deci și acolo extrem de concentrată. Hambarele erau instalate pe o platformă supraînălțata și împărțite în numeroase grupuri printr-o serie de alei ce se întretăiau în unghi drept.

epoca celei de a III-a dinastii din Ur şi îndeosebi a dinastiilor din Isin şi din Larsa. Perturbările economice legate de confiscările de pămînt prin aplicarea dreptului de cucerire, de dezvoltarea unei economii particulare cu caracter capitalist şi, în sfîrşit, de afluxul nomazilor explică întreaga situaţie. Toate legile orientale au consfinţit drepturile creditorilor asupra persoanei debitorului, fie ca acesta să fie constrîns să muncească pînă la stingerea datoriei, fie să fie vîndut ca sclav, sau silit să plătească suma datorată prin vînzarea unuia din copii. Orientul vechi n-a cunoscut nici un fel de *seisakhateia*, nici un fel de abolire a datoriilor asemănătoare cu cea pe care a impus-o Atenei reformele lui Solon. Totuşi, ici şi colo, au fost fixate unele limite privind durata sclaviei la care erau reduşi debitorii nesolvabili; codul lui Hammurabi, şi mai tîrziu Deuteronomul ne dau cîteva exemple:

Dacă un om a contractat o datorie şi dacă şi-a vîndut soţia, fiul, fiica, sau i-a dat ca servi, timp de trei ani vor sluji în casa cumpărătorului lor, în al patrulea an acesta îi va pune în libertate. (*Hammurabi*, 117.)

Legea babiloniană e mai generoasă decît comandamentul ebraic, care se referă numai la fraţii de aceeaşi rasă:

De ţi se va vinde ţie fratele tău, evreu sau evreică, şase ani să fie rob la tine, iar în anul al şaptelea să-i dai drumul de la tine, slobod. (*Deuteronomul*, XV, 12.)

Războaiele care, de la sfîrşitul mileniului al III-lea, se înmulţiseră şi deveniseră mai sîngeroase, au făcut ca numărul sclavilor să crească în mod simţitor. Duşmanii învinşi şi reduşi la sclavie aparţineau în principiu Statului, adică regelui, care îi obliga să lucreze pentru el, sau îi oferea templelor sau marilor demnitari ai curţii, dacă nu îi vindea sau nu îi închiria particularilor.

Aceasta a fost, în definitiv, principala sursă a mîinii de lucru aservite: textele din Pylos, mai cu seamă, ne lasă să întrevedem importanţa acesteia în economia palatelor miceniene. În sfîrşit, parte din sclavi erau importaţi din ţările străine. Mesopotamia şi-i procura de preferinţă din regiunile muntoase din nord şi din est; în Babilon erau căutaţi mai ales cei din Gutium şi din Commagena.

Comerţul de sclavi era legiferat cu mare stricteţe, comportînd uneori clauze ce priveau ocrotirea cumpărătorului. Cînd, de pildă, regii mesopotomieni au luat hotărîrea să-i supună corvezii şi pe sclavii simplilor particulari, în contract a fost prevăzut un articol special care garanta că individul îşi îndeplinise după cum se cuvine obligaţia faţă de coroană.

De-a lungul întregii istorii orientale utilizarea acestei categorii de mînă de lucru a evoluat în mod considerabil, fără să atingă totuşi importanţa pe care avea s-o capete în lumea romană. Practica generalizată a arendei, mediocritatea meşteşugarilor în cea mai mare parte a oraşelor şi la ţară limitau oarecum cerinţele vieţii. Particularii foloseau sclavi numai la treburile casei, şi în număr foarte redus: unul sau cel mult doi în familiile avute din epoca sumeriană sau babiloniană; tot aşa stăteau lucrurile, se pare, şi în principatele miceniene. Dintre sclave se recrutau adesea şi concubinele, ale căror drepturi erau garantate prin lege: *Dacă un bărbat şi-a luat o soţie, şi dacă aceasta i-a dat soţului său o sclavă care i-a zămislit copii; şi dacă sclava aceasta devine apoi rivala stăpînei sale, pentru că a născut copii, stăpîna ei n-o mai poate vinde . . . (Hammurabi,* 146). Deseori, sclavele mai erau obligate să se şi prostitueze, fie că asta se întîmpla în Babilon, în Asiria sau în Israel. În agricultură sau în meşteşuguri lucrau foarte puţini sclavi proprietate particulară, cel puţin pînă în epoca asiriană. De preferinţă meşteşugarii îşi recrutau lucrătorii printre ţăranii deposedaţi de pămînt din pricina ex-

tinderii marilor domenii, sclavii nefurnizîndu-le decît o mînă de lucru ieftină, dar fără calificare.

Templele și palatele, în schimb, recurgeau bucuros la mîna de lucru aservită, care a constituit, împreună cu corvoada, una din bazele economiei dirijată de palat. Pe domeniile coroanei, pe șantierele publice, consacrate întreținerii canalelor și a digurilor, ridicării palatelor și fortărețelor, alături de oamenii liberi și a celor săraci supuși corvezii, erau folosiți foarte mulți sclavi. David și Solomon își recrutau sclavii dintre prizonierii de război, îndeosebi cananeeni și edomiți, pe care-i trimiteau să lucreze în minele și topitoriile regatului evreiesc. Numărul sclavilor afectați palatului n-a mai fost însă îndestulător din ziua în care dezvoltarea economiei cerea o mînă de lucru tot mai numeroasă. Regii caldeeni au recurs atunci la sclavii particularilor, constrîngîndu-i să execute unele corvezi în beneficiul coroanei.

Fiindcă în epoca aceasta s-a întîmplat pentru prima dată ca niște simpli cetățeni să devină proprietarii unui mare număr de sclavi, ce aveau să joace un rol economic de primă importanță sub domnia ahemenizilor. Parte din sclavii acești lucrau ca meseriași sau ca negutători, sau exploatau anumite bunuri în numele stăpînilor. Alții, care deveniseră între timp proprietari funciari sau bancheri, posedau propriul lor însemn și proprii lor sclavi. Dar chiar și în cazurile acestea privilegiate, stăpînul își păstra toate drepturile asupra persoanei sclavului și, în mod special, era pe deplin liber să-l vîndă; și tot lui îi aparțineau de fapt și bunurile pe care sclavul și le agonisise prin propria-i muncă.

Totuși, legea îi garanta întotdeauna sclavului posibilitatea, cel puțin în teorie, de a-și obține eliberarea, fie prin adopțiune, fie prin răscumpărare. Și într-un caz și în celălalt, operația lua forma unui contract comercial. Dezrobirile însă erau puțin numeroase și depindeau numai de bunăvoința stăpînului care-și păstra dreptul de a se opune răscumpărării, căci numai rar de tot îl interesa asemenea lucru. Chiar și sclavii bogați din

epoca persană sau caldeeană își obțineau cu mare greutate eliberarea. În ceea ce privește textele miceniene, ele nu fac nici o mențiune în legătură cu dreptul respectiv. Interesele proprietarilor de sclavi au fost socotite, în toate civilizațiile, ca total intangibile, căci ele alcătuiau baza ierarhiei sociale. De aceea, pare-se, sclavii erau însemnați cu fierul roșu, poate că numai în urma unei prime încercări de fugă, și tot de aceea numeroase dispoziții legale constituiau tot atîtea măsuri împotriva sclavilor fugari:

Dacă un om a adăpostit la el un sclav sau o sclavă fugită din palat sau de la un mușkenu, iar la cererea intendentului nu-l silește să-i părăsească locuința, stăpînul casei este pasibil de pedeapsa capitală.

Dacă un om a prins pe cîmp un sclav fugit sau o sclavă fugită și l-a adus stăpînului său, acesta îi va da doi sicli de argint. (*Hammurabi*, 16—17.)

Numai asupra acestui punct legea mozaică se opune asprimii excesive a tradiției orientale.

Să nu dai pe rob în mîinile stăpînului său, cînd acela va fugi de la stăpînul său la tine.

Lasă-l să trăiască la tine, lasă-l să locuiască în mijlocul vostru, în locul ce-și va alege, în una din cetățile tale unde-i va place; dar să nu-l strîmtorezi. (*Deuteronomul, XXIII*, 15—16.)

Dacă ceea ce se cheamă condițiile de viață ale unui sclav nu se deosebeau neapărat de cele ale unui om liber — așa cum s-a întîmplat mai ales în epocile caldeeană și ahemenidă — statutul acestuia rămîne aproape neschimbat, tinzînd chiar să se agraveze pentru a satisface nevoile tot mai mari ale economiei dirijată de palat. Compartimentarea societății în clase, dacă a putut evolua de-a lungul multimilenarei istorii orientale, a rămas totuși în picioare: o prăpastie din ce în ce mai adîncă separa nu numai persoana regelui, dar

chiar şi anturajul său, de o plebe a cărei situaţie continua să se înrăutăţească. Din nenorocire, exploatarea claselor nevoiaşe de către o minoritate de privilegiaţi care, în vechile oraşe sumeriene, a putut favoriza apariţia şi înflorirea civilizaţiei orientale, devenea unul din factorii principali ai paraliziei care lovea acum universul respectiv; exploatarea nu mai asigura de fapt decît supravieţuirea unui sistem dirijat de palat şi care începuse să se sclerozeze.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. GURA FLUVIULUI SHATT EL-ARAB.

Înainte de a se vărsa în Golful Persic, Shatt el'Arab, constituit din unirea Eufratului cu Tigrul, străbate o regiune de mlaștini, smulsă probabil nu de multă vreme mării, datorită aluviunilor aduse de cele două fluvii.

2. CÎMPIA ELAMITĂ VĂZUTĂ DE PE ZIGURATUL DE LA TCHOGA ZANBIL.

Monotonia peisajului e întreruptă numai de proeminențele care indică ici și colo vestigiile unor construcții antice. Cîmpia aluvionară e străbătută de cele cîteva fluvii ce coboară din Zagros, cel mai important dintre acestea fiind Karunul.

3. VEDERE AERIANĂ A PALATULUI DIN MARI, VALEA DE MIJLOC A EUFRATULUI.

Albia fluviului e adînc împlîntată în platoul stîncos. Așezările antice s-au statornicit acolo unde valea e suficient de largă pentru a se putea efectua lucrări de irigație. Digurile și canalele fiind părăsite de secole, cea mai mare parte a orașelor vechi sînt situate astăzi în plin deșert.

4. VEDERE AERIANĂ A ORAȘULUI PERSEPOLIS.

Palatele regilor ahemenizi se ridică pe o terasă artificială amenajată la poalele unui munte golaș, la marginea unei vaste cîmpii interioare foarte fertile, unde se află numeroase coline artificiale formate din ruinele suprapuse ale vechilor orașe din mileniile V și IV. Cea mai mare parte a așezărilor de pe platoul iranian s-au statornicit astfel în bazine situate la picioarele marilor cute muntoase care străbat ținutul de la nord-vest către sud-est.

5. VALEA IORDANULUI.

Pare că ar trebui să constituie, de la nord la sud, o importantă cale de comunicație, legînd Siria septentrională

cu Palestina; în realitate, prosperitatea Ierihonului din epoca preceramică trebuie să se fi bazat mai cu seamă pe o poziție comercială de prim ordin. In epocile istorice, însă, caracterul neospitalier al acestei văi (execepție făcînd doar cîteva oaze de dată recentă) a determinat devierea traficului, care urma de preferință coasta Mediteranei, și pătrundea în inima uscatului prin valea Esdrelonului, din nordul Palestinei.

6. KARUNUL STRĂBĂTÎND MUNȚII ZAGROS.

Marea barieră muntoasă este precedată de un piemont cu forme neprecise și orientări diferite, ceea ce nu e de natură să ușureze comunicațiile între cîmpia elamită și platoul iranian; dar din acest piemont își extrăgea Susa minereurile de aramă care au constituit, fără îndoială, o parte importantă a bogăției ei.

7—8. MESOPOTAMIA DE JOS.

În momentul de față este acoperită de o vastă plantație de palmieri, pe care o străbat marile fluvii, mai cu seamă Shatt el-Arab și Karunul. Din antichitatea sumeriană încă palmierii erau, împreună cu pescuitul, una din principalele resurse ale acestei regiuni.

9. ASSURUL ȘI VALEA TIGRULUI.

Assurul este una din rarele așezări din Mesopotamia a cărei prosperitate e datorată unei poziții geografice privilegiate; este vorba de o colină naturală înconjurată din trei părți de un cot al Tigrului, care a servit probabil foarte de timpuriu ca punct de întîlnire pentru unele triburi nomade.

10. DEMAWENDUL.

Acest străvechi vulcan constituie, cu cei 5670 metri ai săi, punctul culminant al munților Elburz, care desparte platoul iranian de bazinul Mării Caspice și formează un baraj aproape de netrecut în calea precipitațiilor venite din nord; pantele nordice ale Elburzului primesc în schimb ploi și zăpezi abundente și sînt acoperite de o vegetație foarte bogată.

11. O VALE ÎN MUNȚII DIN NORDUL IRANULUI.

Într-un peisaj cu desăvîrșire deșertic, văile săpate de torenți sînt mărginite de semănături; aceste văi au jucat probabil un rol important la începuturile agriculturii, în epoca neolitică.

12. VALEA RÎULUI SEFID RUD DIN GUILAN, LA SUD DE MAREA CASPICĂ.

Versantele septentrionale ale munților Elburz sînt acoperite de o vegetație bogată; numeroase așezări antice, incomplet cunoscute încă, au luat ființă în această regiune, mai cu

seamă în jurul actualului sat Amlaş; aşezarea de la Marlik, unde s-au făcut săpături de curînd, domină valea rîului Sefid Rud.

13. COASTA DE SUD A ANATOLIEI, LINGĂ ANTALYA.

Înalta barieră a munţilor Taurus şi raritatea cîmpiilor de coastă au făcut ca, încă din vechime, partea aceasta a litoralului să fie prea puţin propice instalării unor aşezări portuare. Este, pînă în prezent, una din regiunile lumii orientale cele mai lipsite de vestigii anterioare epocii greco-romane.

14. MUNŢII TAURUS.

Dacă încreţiturile munţilor Taurus şi Antitaurus au făcut ca toate căile de comunicaţie dintre cîmpia siro-mesopotamiană şi platoul anatolian să fie destul de anevoioase, au oferit în schimb bogate resurse naturale; pădurile lor, mai cu seamă, le expuneau lăcomiei marilor cuceritori.

15. UN LAC SĂRAT ÎN ANATOLIA

Apa celor mai multe lacuri din Anatolia şi din Armenia e sărată, ceea ce face ca malurile lor să fie foarte neospitaliere; agricultura nu este posibilă acolo decît cu preţul unor considerabile lucrări de irigaţie.

16. INSULA RUAD DIN LARGUL TARTUSULUI, PE COASTA SIRIANĂ.

Încă de la începuturile neoliticului, litoralul levantin şi-a oferit golfurile, promontoriile şi insulele instalării de porturi care au jucat un rol de primă importanţă de-a lungul întregii istorii orientale. Ruad, străvechiul Aruad, a fost unul din marile porturi feniciene, a cărei explorare este, din nefericire, interzisă din pricina prezenţei pitoreştii aşezări moderne.

17. RAMKHAM, ÎN SIRIA SEPTENTRIONALĂ.

Stepa fertilă care mărgineşte deşertul sirian a îngăduit întemeierea unui foarte mare număr de sate aproape de poalele munţilor. Şi astăzi încă, mai cu seamă între Alep şi Hama, casele sînt construite aşa cum erau probabil şi în antichitate: au un acoperiş hemisferic, alcătuit din cărămizi nearse aşezate în consolă.

18. CEDRII DIN BARUK, ÎNTRE BEIRUT ŞI SIDON.

Din vestitele păduri care acopereau povîrnişurile Libanului n-au mai supravieţuit decît două sau trei pîlcuri de cedri. O exploatare abuzivă a prefăcut peisajul într-o suită de dealuri golaşe şi jalnice; după dispariţia pădurii, humusul cultivabil a fost luat de puhoaie.

19. DEŞERTUL IUDEII, ÎNTRE IERUSALIM ŞI VALEA IORDANULUI.

Versantul de răsărit al munţilor care mărginesc litoralul mediteranean e complet lipsit de umiditate, şi are, cel mai adesea, aspectul unui pustiu arzător şi inospitalier.

20. PEISAJ LA MICENE.

În ciuda aridităţii colinelor care domină cîmpia Argosului, măslinii şi chiparoşii dau acesteia un farmec, o blîndeţe foarte umană, ce contrastează cu imensitatea plină de măreţie şi dezolare a multora dintre peisajele Orientului.

21. LIVADA DE PALMIERI DE LA VAÏ, PE COASTA RĂSĂRITEANĂ A CRETEI.

Un peisaj cvasiafrican într-o regiune neexpusă vînturilor din nord. În apropiere a fost ridicată o locuinţă de vară (o villa) minoică, explorată în 1950 de o misiune arheologică franceză.

22. RADA DE LA ASINE, ÎN FUNDUL GOLFULUI ARGOLIDEI.

Litoralul grec, foarte neregulat, protejat adesea de un mare număr de insule, oferea încă din cele mai vechi timpuri toate înlesnirile dezvoltării navigaţiei. O aşezare prosperă, din epoca bronzului, îşi avea sediul aici, pe o mică acropolă ce domina rada.

23. MOHENJO-DARO ŞI VALEA INDULUI.

Din pricina considerabilei înălţări a albiei fluviului a dispărut orice urmă a sistemului de irigaţie căruia Mohenjo-Daro îi datora, fără îndoială, prosperitatea. Astăzi ruinele sînt împresurate de mari depuneri aluvionare, fracţionate de revărsările fluviului într-o multitudine de movile acoperite cu sare şi cu o vegetaţie foarte sărăcăcioasă.

24. IERIHON, TURN DATÎND DE PRIN MILENIUL AL VIII-LEA.

Turnul este în întregime de piatră; comportă o scară interioară acoperită cu dale de piatră ce duce pînă în vîrful edificiului, aşa cum s-a păstrat. Turnul măsoară astăzi circa 8,50 m înălţime, faţă de care formează rezalit înspre aşezare; servea aşadar mai curînd ca turn de observaţie decît de apărare, şi nimic nu ne împiedică să presupunem că mai multe turnuri de acelaşi fel dominau o aşezare de tip pur ţărănesc încă. Pentru o epocă atît de îndepărtată (prima fază a neoliticului preceramic), construcţia e deosebit de remarcabilă.

25. IERIHON, CAP DE FIGURINĂ ÎN GHIPS PICTAT (MILENIUL AL VII-LEA).

Ochii sînt din scoici încrustate; capul, lipsit complet de volum şi cu desăvîrşire plat, este tratat ca un relief.

1. Gura fluviului Shat el-Arab.
(*Foto G. Bourdelon.*)

2. Cîmpia elamită văzută de pe ziguratul de la Tchoga Zanbil. (*Foto G. Bourdelon.*)

3. Vedere aeriană a palatului din Mari, valea de mijloc a Eufratului. (*Foto Misiunea arheologică din Mari.*)

4. Vedere aeriană a orașului Persepolis.
(*Foto E. Schmidt, Oriental Institute, University of Chicago.*)

5. Valea Iordanului.
(*Foto colecţie particulară.*)

6. Karunul străbătînd munţii Zagros.
(*Foto Hunting Aerosurveys Ltd, Londra.*)

7—8. Mesopotamia de Jos.
(Foto Roger-Viollet.)

9. Assurul şi valea Tigrului.
(*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

10. Demawendul. (*Foto G. Bourdelon.*)

11. O vale în munţii din nordul Iranului. (*Foto G. Bourdelon.*)

12. Valea rîului Sefid Run din Guilan, la sud de Marea Caspică. (*Foto J. Deshayes.*)

13. Coasta de sud a Anatoliei, lîngă Antaliya. (*Foto Yan, în exclusivitate Arthaud.*)

14. Munții Taurus. (*Foto Yan, în exclusivitate Arthaud.*)

15. Un lac sărat în Anatolia. (*Foto J. P. Roux. Éditions du Seuil.*)

16. Insula Ruad din largul Tartusului, pe coasta siriană.
(*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

17. Ramkham, în Siria septentrională.
(*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

18. Cedrii din Baruk, între Beirut și Sidon.
(*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

19. Deșertul Iudeii, între Ierusalim și valea Iordanului.
(*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

→

20. Peisaj la Micene. (*Foto Roger-Viollet.*)

21. Livada de palmieri de la Vai, pe coasta răsăriteană a Cretei.
(*Foto J. Deshayes.*)

22. Rada de la Asine, în fundul Golfului Argolidei. (*Foto J. Deshayes.*)

23. Mohenjo-Daro și valea Indului. (*Foto Prof. Dr. Arnold Heim, Zürich.*)

24. Ierihon, turn datînd de prin mileniul al VIII-lea. (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

25. Ierihon, cap de figurină în ghips pictat (mileniul al VII-lea). (*Foto Muzeul Arheologic din Ierusalim.*)

26. Ierihon, craniu acoperit cu ghips (mileniul al VII-lea) (*Foto British School of Archaeology, Ierusalim.*)

27. Shaar Hagolan, zeiţă a fecundităţii? (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

28. Ciatal-Huyuk, figurină de lut nears (mileniul al VI-lea, începutul neoliticului ceramic). (*Foto Muzeul de Arheologie, Ankara.*)

29. Ciatal-Huyuk, pictură murală pe suport de ghips (mileniul al VI-lea). (*Foto J. Vidal, misiunea J. Mellaart.*)

30. Ciatal-Huyuk, nivelul VI, relief din ghips pictat (către anul 6000). (*Foto J. Vidal, misiunea J. Mellaart.*)

31. Beycesultan, figurină de marmură găsită într-un strat datînd de la începutul mileniului al II-lea. (*Foto Boudot-Lamotte.*)

32. Tepe Sialk, lîngă Kaşan, vas mare de ceramică. (*Foto Boudot-Lamotte.*)

33. Tal-i Bakun, vas pictat (a doua jumătate a mileniului al IV-lea). (*Foto Hirmer Fotoarchiv, München.*)

34. Samarra, cupă mare cu decorație pictată în negru pe fond deschis de argilă (către anul 5000) (*Foto Staatliche Museen, Berlin.*)

35 a. Biblos, înhumări în ulcior. (*Foto M. Audrain, in exclusivitate Arthaud.*)

33 b. Figurină de pămînt ars găsită la Ciatal-Huyuk, nivelul II (aprox. 5750–5700). (*Foto J. Vidal, misiunea J. Mellaart.*)

36. Telloh, placa votivă a regelui Ur-Nanșe (epoca protodinastică III). (*Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.*)

37. Telloh, capul lui Gudea, patesi (ensi) din Lagaş (a doua jumătate a secolului al XXII-lea). (*Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.*)

38. Ninive, capul de bronz al unui suveran. (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

39. Prismă de pămînt ars din timpul lui Hammurabi. (*Foto Albert Guillot.*)

40. Stela lui Naram-Sin. (Foto Bulloz.)

41. Mari, statuia de ghips a lui Ikuşa-Nagan (epoca protodinastică III). (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

42. Alalakh, statuia regelui Idrimi
(către anul 1500). (*Foto Boudot-Lamotte.*)

43. Partea de sus a unei stele de bazalt (Susa, către mijlocul mileniului al II-lea). (*Foto Albert Guillot.*)

44. Kudurru aparținînd regelui babilonian Marduk-Apla-Iddin al II-lea (721—710). (*Bildarchiv Foto, Marburg.*)

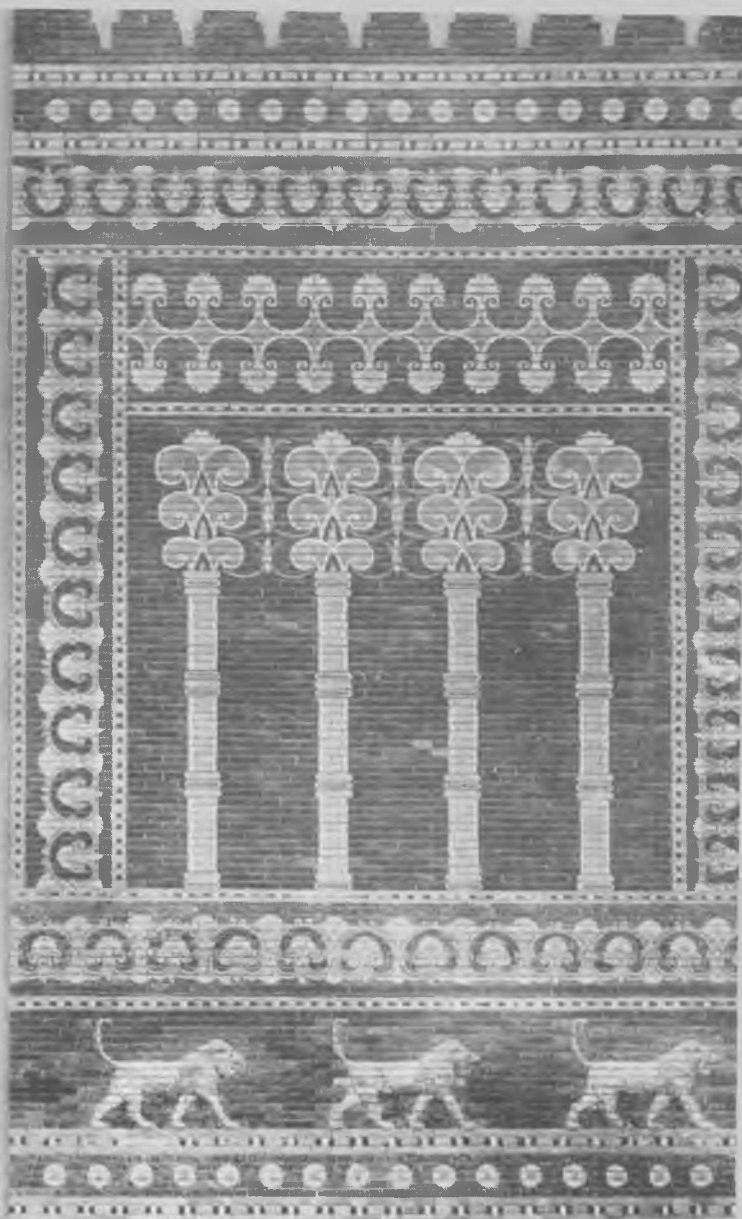

45. Darius I şi Xerxe pe un relief din visteria de la Persepolis (sfîrşitul secolului al VI-lea). (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

46. Assurbanipal, relief de la Ninive (secolul al VII-lea). (*Foto Boudot-Lamotte.*)

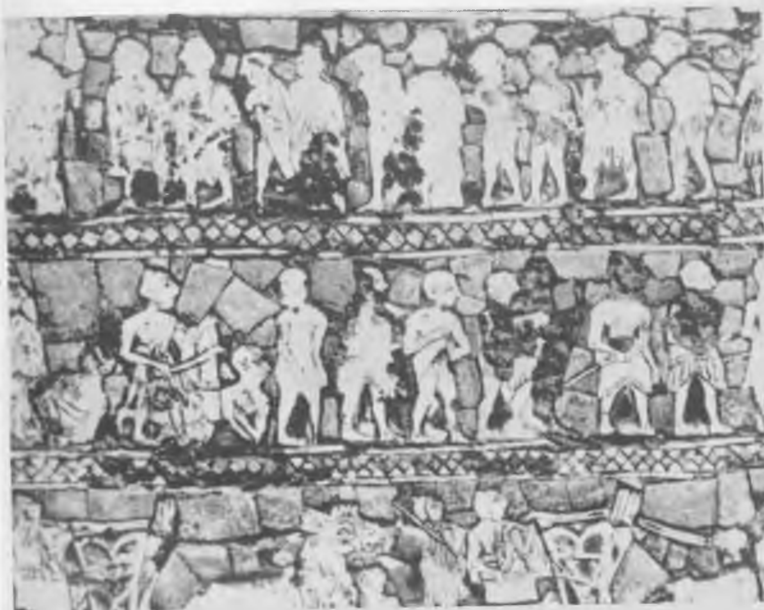
47 a. Tudhaliya al IV-lea, pus sub protecţia zeului Şarruma, la Yazili-Kaia (secolul al XIII-lea). (*Foto Yan, în exclusivitate Arthaud.*)

47 b. Panou din cărămizi smălţuite ce decora sala tronului din palatul lui Nabucodonosor al II-lea de la Babilon (605—562). (*Foto Staatliche Museen, Berlin.*)

48. Fragment din stela Vulturilor sau stela Victoriei regelui Eannatum din Lagaş (către anul 2470). (*Foto Arhivele Fotografice, Paris.*)

49. Stindardul din Ur (către anul 2500). (*Foto Boudot-Lamotte.*)

50. Stela Vulturilor. *(Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.)*

51. Fragment dintr-un vas akkadian de steatit. *(Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.)*

52. Fragment dintr-o stelă akkadiană (*Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.*)

53. Fragment dintr-un relief mesopotamian de bazalt găsit la Susa (începutul mileniului al II-lea.). (*Foto J. Hyde, în exclusivitate Arthaud.*)

54. Cucerirea unui oraş de către Assurbanipal al II-lea, relief din Nimrud. *(Foto Archives Photographiques, Paris).*

55. **Relief din palatul lui Assurbanipal al II-lea, de la Nimrud (continuare la ilustraţia nr. 54) *(Foto Boudot-Lamotte).***

56. Relief din palatul lui Assurbanipal al II-lea de la Nimrud: armata asiriană trece peste un fluviu. *(Foto Boudot-Lamotte.)*

57. Relief din palatul lui Assurbanipal de la Ninive: o tabără asiriană. (*Foto Staatliche Museen, Berlin.*)

58. Relief din palatul lui Tiglatpalassar al III-lea de la Nimrud: cucerirea unui oraş. (*Foto British Museum, Londra.*)

59—60. Orthostate de la Tell Halaf: călăreţ şi curier? (Secolul al IX-lea). (*Foto Staatliche Museen, Berlin și foto Walters Art Gallery, Baltimore.*)

61. Orthostat din Sencirli: soldat anatolian (secolul al IX-lea). (*Foto Staatliche Museen, Berlin.*)

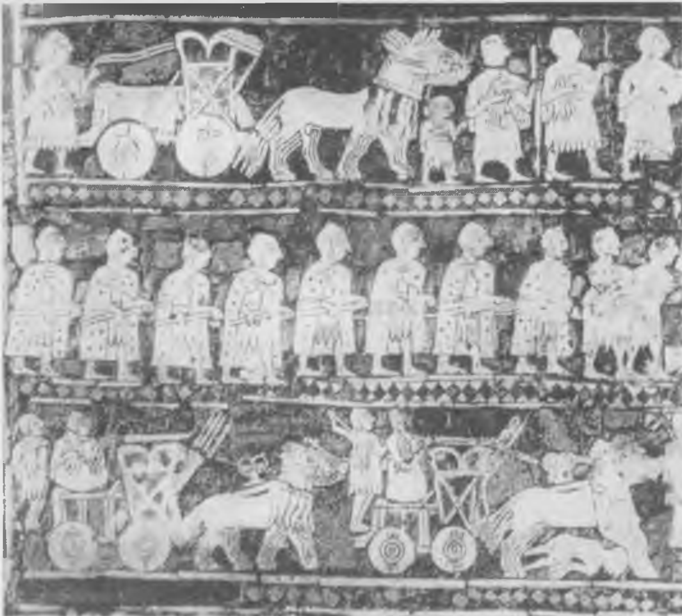
62. Orthostat de la Tell Halaf: prăştiar (secolul al IX-lea). (*Foto British Museum, Londra.*)

63. Orthostat de la Karatepe înfăţişînd un vas de război fenician (către anul 700). (*Foto Penguin Books Ltd, Harmondsworth.*)

64. Poarta de răsărit a zidurilor din Troia VI (secolul al XIV-lea). (*Foto J. Deshayes.*)

65 a. Poarta secretă de la Ras-Shamra — Ugarit (mijlocul secolului al XIV-lea). (*Foto M. Audrain, în exclusivitate Arthaud.*)

65 b. Stindardul din Ur (aprox. 2600—2500). (*Foto British Museum, Londra.*)

66. Kultepe (Kaneş), învelitoarea unei tăbliţe asiriene (secolul al XIX-lea). (*Foto Penguin Books Ltd, Harmondsworth.*)

67. Mallia, silozurile palatului (secolul XVI—XV?). (*Foto Hassia.*)

68. Cnossos, magazia de est a palatului (secolul XVI—XV). (*Foto C. Champinot.*)

69. Vas de steatit de la Hagia Triada, Creta meridională (mijlocul mileniului al II-lea). (*Foto Hassia.*)

70. Model de ţarc în formă de cupă de pămînt ars, Palaikastro, Creta de răsărit (sfîrşitul mileniului al III-lea). (*Foto Hassia.*)

71. Mohenjo-Daro, imagine miniaturală din pămînt ars a unei căruțe (mileniul al III-lea). (*Foto F. Mortimer, Rapho.*)

72. Marlik, plug de bronz tras de doi boi cu cocoașă (sfîrșitul mileniului al II-lea). (*Foto G. Bourdelon.*)

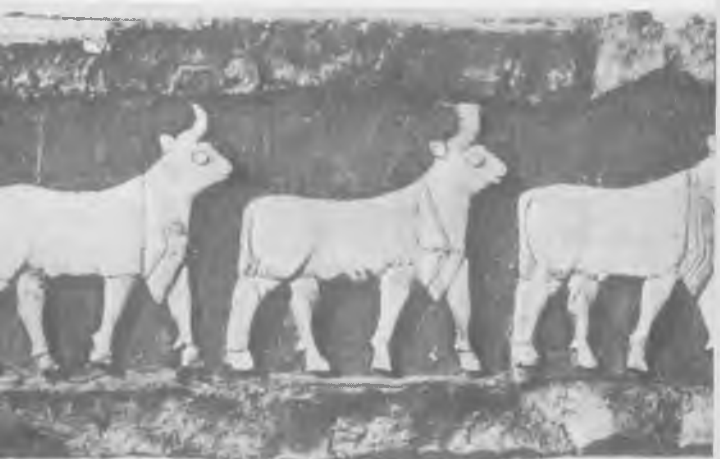

73. Biblos, reprezentarea probabilă a unei scene privind munca cîmpului (mileniul al III-lea?). (*Foto Muzeul Național din*

74—75. Relief din Obeid reprezentînd o scenă referitoare la creşterea animalelor (începutul epocii protodinastice III). (*Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.*)

76. Relief din palatul lui Sennacherib de la Ninive: cucerirea orașului Lakhis. *(Foto British Museum, Londra.)*

77. Relief din palatul lui Sargon de la Khorsabad: vas comercial. (*Foto Bulloz.*)

78. Car miniatural din aramă, găsit la Tell Agrab, Diyala (mijlocul mileniului al III-lea). (*Foto Oriental Institute, University of Chicago.*)

79. Registrul median al Obeliscului Negru al lui Salmanasar al III-lea, descoperit la Nimrud. (*Foto British Museum, Londra.*)

80. Relief din palatul lui Assurnasirpal al II-lea de la Nimrud: prizonieri. (*Foto Boudot-Lamotte.*)

81. Relief din palatul lui Sargon de la Khorsabad: descărcarea bîrnelor. (*Foto Albert Guillot.*)

82. Relief aparținînd scării de est din Apadana de la Persepolis: birnici. (*Foto Viollet.*)

83. Orthostat din Maraş: cîntăritor de metal (secolul al VIII-lea). (*Foto Archives Photographiques, Paris.*)

84. Două securi-tesle de aramă, provenind probabil din nordul Iranului. (*Foto J. Hyde, în exclusivitate Arthaud.*)

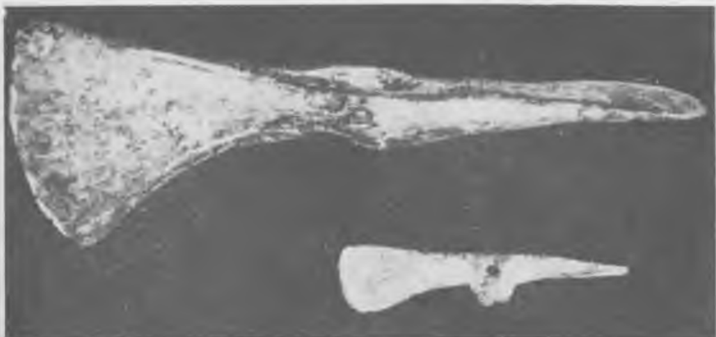
85. Monedă de pe vremea lui Darius al III-lea, ultimul monarh ahemenid. (*Foto G. Franceschi, în exclusivitate Arthaud.*)

86. Monedă de aur din Sidon, datînd din vremea domniei lui Artaxerxe al III-lea. (*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

87 a. Greutăţi din Susa (mileniul al II-lea). (*Foto G. Bourdelon.*)

→

87 b. Ceramică pictată provenind din cimitirul de la Nal din Belucistan (a doua jumătate a mileniului al IV-lea). (*Foto Thames and Hudson, Londra.*)

Statuia, datînd probabil din a doua fază a neoliticului preceramic, era în mărime aproape naturală. (Ierusalim, Palestine Archaeological Museum.)

26. IERIHON, CRANIU ACOPERIT CU GHIPS (MILENIUL AL VII-LEA).

Craniu uman ale cărui trăsături sînt reconstituite în ghips, ochii fiind înlocuiţi cu scoici. Craniile acestea acoperite cu ghips datează din a doua fază a neoliticului preceramic — altele au fost descoperite la Tell Ramad lîngă Damasc — şi par să corespundă unui cult al strămoşilor, ale cărui urme au fost găsite, după toate probabilităţile, şi în Anatolia, la Ciatal-Huyuk. (Muzeul din Aman).

27. SHAAR HAGOLAN, ZEIŢĂ A FECUNDITĂŢII?

Capul unei figurine de lut ars, datînd de la începutul celei de a doua jumătăţi a mileniului al V-lea. Descoperită într-o localitate din apropierea confluenţei Iordanului cu Yarmukul, figurina reprezintă probabil o zeiţă a fecundităţii. Alungirea craniului în formă de căpăţînă de zahăr, oblicitatea ochilor în „boabe de cafea" amintesc de figurinele mesopotamiene din ultima fază a civilizaţiei Obeid; e puţin probabil totuşi să existe vreo înrudire între aceste două grupe; la urma urmelor, felul în care e redată partea inferioară a feţei e foarte diferit şi vădeşte, în cazul de faţă, un anumit naturalism pe care figurinele din Obeid nu-l posedă. (Shaar Hagolan, Muzeul de Preistorie.)

28. CIATAL-HUYUK, FIGURINĂ DE LUT NEARS (MILENIUL AL VI-LEA, ÎNCEPUTUL NEOLITICULUI CERAMIC).

Figurina aceasta înfăţişează probabil o zeiţă a fecundităţii, aşa cum se poate recunoaşte după opulenţa formelor şi a gestului mîinilor lipite de sîni. Aceste figurine anatoliene vădesc un naturalism accentuat care le diferenţiază de cele ce aparţin altor civilizaţii. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

29. CIATAL-HUYUK, PICTURĂ MURALĂ PE SUPORT DE GHIPS (MILENIUL AL VI-LEA).

În scena aceasta de vînătoare, importanţa ce s-a dat taurilor în raport cu celelalte figuri este întru totul remarcabilă. Se va observa mai cu seamă extrema libertate a compoziţiei: personajele sînt dispuse în cîmp fără să se supună, aparent, nici unei reguli stricte, nefiind repartizate în benzi orizontale şi nesprijinindu-se nici măcar pe o linie de sol. Dar reprezentarea fiinţelor omeneşti în semiprofil constituie deja o regulă; de asemenea, animalele sînt redate în mod obligatoriu din profil. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

30. CIATAL-HUYUK, NIVELUL VI, RELIEF DIN GHIPS PICTAT (CĂTRE ANUL 6000).

Relieful reprezintă doi leoparzi aşezaţi faţă în faţă; pe corpul lor sînt pictate cîteva pete negre alcătuite din discrete motive trilobate sau cvadrilobate; ele nu urmăresc decît să redea poate blana tărcată a leopardului, deşi s-ar putea să aibă, în egală măsură, o semnificaţie simbolică ce ne scapă. Faptul că animalul se repetă trebuie să aibă şi el o semnificaţie, deşi aceasta ar putea constitui, în germene, acea schemă heraldică atît de scumpă artei orientale. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

31. BEYCESULTAN, FIGURINĂ DE MARMURĂ GĂSITĂ ÎNTR-UN STRAT DATÎND DE LA ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL II-LEA.

S-ar putea ca figurina aceasta să fie o moştenire dintr-o epocă mult mai îndepărtată; ea aminteşte în orice caz de reprezentările feminine din neoliticul anatolian de la Ciatal-Huyuk şi Hacılar; stilizarea formelor evocă totuşi şi idolii în formă de vioară din Anatolia şi din Egeea mileniului al III-lea. Accentuarea anumitor părţi ale corpului subliniază desigur semnificaţia religioasă a figurinei care înfăţişează probabil o zeiţă a fecundităţii. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

32. TEPE SIALK, LÎNGĂ KAŞAN, VAS MARE DE CERAMICĂ.

Ceramica pictată iraniană din mileniul al IV-lea îşi ia adesea motivele decorative dintr-un repertoriu animalier ale cărui elemente derivă uneori din cel mai vechi fond iconografic al Orientului: aşa cum sînt leoparzii care alcătuiesc o friză continuă pe marginea acestui vas de mari dimensiuni, evocînd una din temele cele mai obişnuite de la începutul neoliticului, îndeosebi în Anatolia. Animalele sînt tratate într-un stil încă destul de naturalist, dar banda inferioară este decorată cu motive mult prea elaborate, a căror origine e greu de identificat; totuşi benzile de căpriori suprapuşi reprezintă, se pare, o stilizare plină de îndrăzneală a stolurilor de păsări acvatice, iar romburile prevăzute cu coarne ar putea deriva din reprezentarea unor mufloni. Decoraţia, pictată în cafeniu-închis pe fond bej, este dispusă în benzi orizontale şi în serii verticale: staticitatea compoziţiei este în acord cu caracterul abstract al stilizării. (Paris, Muzeul Luvru.)

33. TAL-I BAKUN, VAS PICTAT (A DOUA JUMĂTATE A MILENIULUI AL IV-LEA).

Tal-i Bakun face parte din numeroasele aşezări preistorice răspîndite pe cîmpia din jurul oraşului Persepolis, unde s-a găsit o mare cantitate de ceramică pictată; decoraţia, cafeniu-închis pe fond deschis, este caracteristică

artei iraniene. Compoziția este cu totul remarcabilă: în locul unei suprapuneri de benzi continui, ne aflăm în prezența unui motiv geometric ce alternează cu o temă amintită, fiecare dintre acestea ocupînd întreaga înălțime a vasului. Ambele motive se detașează puternic pe fondul deschis al vasului: crestăturile unuia răspunzînd unghiurilor accidentate ale celuilalt; motivul geometric este o variație pe tema crucii de Malta care, încă din mileniul al V-lea, se întîlnește în mod frecvent atît în Iran cît și în Mesopotamia. Motivul animat reprezintă — fapt de-a dreptul excepțional — o ființă umană ale cărei forme se inserează cu exactitate în cadrul trapezoidal ce le-a fost rezervat. E greu de explicat prezența acestui personaj cu desăvîrșire solitar. (Londra, British Museum.)

34. SAMARRA, CUPĂ MARE CU DECORAȚIE PICTATĂ ÎN NEGRU PE FOND DESCHIS DE ARGILĂ (CĂTRE ANUL 5000).

Ceramica din Samarra, care apare brusc în diferite așezări din valea Tigrului și chiar în valea Eufratului, este de origine necunoscută: nu derivă din ceramica mesopotamiană care a precedat-o și care se menține paralel cu ea; este foarte diferită și de tot cee a ce cunoaștem pînă acum din ceramica iraniană. Se caracterizează îndeosebi printr-un mod de compoziție în turbion, al cărei echivalent nu se întîlnește nicăieri în Orient (doar numai, mult mai tîrziu însă, în Creta minoică). Decorația interioară e alcătuită din același motiv asimetric repetat de patru ori; impresia de vîrtej e accentuată de prezența unei zvastici plasată în centru și de meandrele care împodobesc marginea vasului. E greu de precizat dacă modul acesta de compoziție corespunde unui sentiment pur decorativ sau avea și o semnificație care ne scapă. Tema însăși este stilizată cu o fantezie ce pare străină tendințelor artei mesopotamiene și evocă mai curînd gusturile cele mai marcate ale artiștilor iranieini. Păsări uriașe ce prind pești pe care-i țin în cioc; alți pești sînt răspîndiți în cîmp; nici în cazul acesta nu s-ar putea susține totala gratuitate a motivului. (Berlin, Vorderasiatisches Museum.)

35 a. BIBLOS, ÎNHUMĂRI ÎN ULCIOR.

În același chiup puteau fi așezați mai mulți morți, care stăteau într-o poziție contractată. (Epoca numită calcolitică, a doua jumătate a mileniului al IV-lea.) (In situ.)

35 b. FIGURINĂ DE PĂMÎNT ARS GĂSITĂ LA CIATAL-HUYUK, NIVELUL II (APROX. 5750—5700).

O femeie (al cărui cap este reconstituit), așezată într-un jilț flancat de doi leoparzi dă naștere unui copil al cărui craniu se zărește între picioarele zeiței. Caracterele sexuale ale acesteia sînt puternic accentuate: probabil că este vorba despre o zeiță mamă ce aduce pe lume un

prunc de parte bărbătească, acelaşi care, în alte cazuri, îi slujeşte de paredru. Leoparzii vor rămîne, în decursul vremurilor, atributul caracteristic al zeiţelor mame. Se va nota de asemenea apariţia, încă din mileniul al VI-lea, a temei heraldice care va cunoaşte o carieră foarte îndelungată. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

36. TELLOH, PLACA VOTIVĂ A REGELUI UR-NANŞE (EPOCA PROTODINASTICĂ III).

Plăcile acestea găurite la mijloc erau, după toate probabilităţile, oferite drept ofrandă şi fixate pe pereţii templelor. În aceasta e înfăţişat regele Ur-Nanşe, întemeietorul primei dinastii din Lagaş, îndeplinind una din îndatoririle esenţiale ale funcţiei sale, adică ridicarea unui sanctuar închinat divinităţii protectoare a oraşului: poartă pe cap un coş plin cu cărămizi ce vor servi la înălţarea edificiului respectiv. În faţa lui se află regina, de dimensiuni mult mai reduse, şi alte personaje, de dimensiuni încă şi mai mici: ierarhia socială este respectată cu stricteţe în convenţiile operei de artă. Numai regele şi regina au îmbrăcămintea din blană de tip kaunakes; *regina poartă o rochie în aşa fel croită încît o porţiune din aceasta îi trece peste umărul stîng. Inscripţiile se află răspîndite pe toată suprafaţa cîmpului, ca şi pe veşmintele personajelor secundare. (Paris, Muzeul Luvru.)*

37. TELLOH, CAPUL LUI GUDEA, PATESI (ENSI) DIN LAGAŞ (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XXII-LEA).

Una din operele cele mai izbutite ale sculpturii mesopotamiene în ronde-bosse; volumul turbanului nu-l striveşte pe cel al figurii, care, dimpotrivă, iese în evidenţă prin modeleul său foarte neted pe fondul turbanului cizelat cu fineţe. Numai sprîncenele sînt indicate printr-un procedeu pur grafic; desenul ochilor în schimb este obţinut — lucru excepţional în arta orientală — printr-o foarte suplă modulare a suprafeţei. Expresia plină de gravitate a privirii şi a gurii corespunde convingerii, de multe ori exprimată de rege, că datoria lui era să se supună zeilor şi să lucreze astfel pentru binele poporului său. Sîntem departe de orgolioasa siguranţă pe care o exprimă portretele suveranilor akkadieni sau asirieni. (Paris, Muzeul Luvru.)

38. NINIVE, CAPUL DE BRONZ AL UNUI SUVERAN.

Regăsim în acest bronz, în care e identificat cînd Sargon al Akkadului, cînd Şamşiadad I al Asiriei, acelaşi contrast ca şi în capul lui Gudea între modeleul foarte neted al feţei şi delicatele cizeluri ale bărbii, mustăţii şi părului; aici însă par să prevaleze procedeele pur grafice. Cu toate că barba acoperă toată partea inferioară a feţei, ea întăreşte impresia de trufaşă nobleţe şi de încredere în sine care se degajă din admirabilul modeleu al nasului şi al gurii. (Bagdad, Iraq Museum.)

39. PRISMĂ DE PĂMÎNT ARS DIN TIMPUL LUI HAMMURABI.

Este acoperită cu înscripţii pe toate cele patru feţe şi cuprinde toţi anii de domnie ai regilor din Larsa. (Paris, Muzeul Luvru.)

40. STELA LUI NARAM-SIN.

Stela a fost descoperită la Susa, unde a fost adusă cu prilejul unuia din numeroasele raiduri efectuate de elamiţi în Babilon în ultimele secole ale mileniului al II-lea. Stelele se pretau de minune la celebrarea izbînzilor regale; aici este vorba de victoria repurtată de Naram-Sin asupra popoarelor din Zagros. Regele, izolat în mijlocul reliefului, se detaşează net de celelalte personaje, de dimensiuni mai reduse: poartă tiara cu coarne, rezervată zeilor; aceştia nu mai sînt figuraţi decît sub forma simbolurilor astrale, ce domină scena. Peisajul e indicat cu sobrietate printr-o colină în formă de căpăţînă de zahăr şi prin cîţiva arbori care slujesc numai la situarea cadrului acţiunii; în plus, trei linii ondulate urcînd oblic subliniază marşul impetuos al trupelor akkadiene pornite să cucerească muntele; acestea înlocuiesc liniile de sol suprapuse şi în mod constant orizontale pe care le întîlnim de obicei. Contrastul este cît se poate de izbitor între partea stîngă a reliefului, unde toţi soldaţii akkadieni sînt reprezentaţi după aceeaşi schemă, identică dealtfel cu a regelui şi pur convenţională, şi partea dreaptă, a învinşilor, unde domneşte cea mai mare dezordine. Stela prezintă o mare valoare şi pentru indicaţiile pe care ni le dă asupra armamentului akkadian (se va nota mai ales arcul cu mîner concav pe care îl poartă regele şi căştile de piele ale soldaţilor) şi tacticii utilizată de trupele de infanterie uşoară care alcătuiau armata akkadiană. (Paris, Muzeul Luvru.)

41. MARI, STATUIA DE GHIPS A LUI IKUŞA-NAGAN (EPOCA PROTODINASTICĂ III).

Numele suveranului se află înscris chiar pe statuie, în dosul umărului drept. Ikuşa-Nagan poartă un fel de fustă de blană de tip kaunakes. *Tratarea bărbii, într-o manieră pur grafică, contrastează cu redarea acesteia, mult mai plastică, în anumite statui de la Tell Asmar, ce datează din epoca imediat anterioară. Ochii, sprîncenele şi sînii erau alcătuiţi din elemente încrustate. In cazul de faţă avem de-a face cu o statuie votivă, aşa după cum ne indică gestul mîinii şi expresia privirii, cufundată în contemplarea divinităţii. (Damasc, Muzeul Naţional.)*

42. ALALAKH, STATUIA REGELUI IDRIMI (CĂTRE ANUL 1500).

Statuile siriene nu scapă decît rareori din strînsoarea blocului de piatră în care au fost sculptate: aşa cum e

și cazul acestei opere masive, al cărei volum e lipsit de orice valoare plastică și unde detaliile veșmîntului (cu marginea în sul foarte caracteristică artei siriene din mileniul al II-lea) sînt desenate fără a se ține deloc seama de formele corpului, iar barba nu e decît un apendice incomod în jurul feței. Aceasta, dealtfel, nu e nici impresionantă și nici seducătoare, cu trăsăturile ei greoaie și cu ochii lipsiți de expresie. (Londra, British Museum.)

43. PARTEA DE SUS A UNEI STELE DE BAZALT (SUSA, CĂTRE MIJLOCUL MILENIULUI AL II-LEA).

Scena, asemenea celei ce se află deasupra textului codului lui Hammurabi de pe o stelă descoperită tot la Susa, reprezintă un credincios, probabil un rege, stînd dinaintea unui zeu, poate Șamaș sau Marduk. Zeul este înfățișat sub o formă în același timp antropomorfă, mai mare decît regele, și sub aspectul unui simbol astral. Scene analoage se regăsesc pe nenumărați cilindri din prima jumătate a mileniului al II-lea și nu se sustrag decît rareori academismului, care se face simțit atît în redarea hieratică a veșmintelor, cît și în cizelurile prea perfecte ale bărbilor și părului, ca și în modeleul lipsit de expresie al fețelor. (Paris, Muzeul Luvru.)

44. KUDURRU APARȚINÎND REGELUI BABILONIAN MARDUK-APLA-IDDIN AL II-LEA (721—710).

Regele se află în prezența unui personaj de dimensiuni mai mici, căruia îi oferă administrarea unui district. În partea de sus a stelei se văd o serie de divinități garante, figurate prin simboluri ca: Nabu, zeița mamă Ninhursag, Ea și Marduk. Relieful, care ne dă informații utile cu privire la îmbrăcămintea babiloniană, e remarcabil prin faptul că regele este reprezentat în profil veritabil — rezervat pînă acum, în arta asiriană, numai unor personaje secundare. Execuția nu e lipsită de stîngăcie, mai cu seamă în redarea brațului din planul al doilea ce pare să iasă direct din bust. (Berlin, Vorderasiatisches Museum.)

45. DARIUS I ȘI XERXE PE UN RELIEF DIN VISTERIA DE LA PERSEPOLIS (SFÎRȘITUL SECOLULUI AL VI-LEA.)

Regele și principele moștenitor sînt plasați amîndoi pe o estradă, capetele lor fiind la aceeași înălțime, conform principiului izocefaliei, păzit cu toată strictețea. Ceea ce corespunde și unei preocupări de ordin ierarhic, deoarece regele, care stă pe tron, este de fapt mult mai înalt decît Xerxe. Toate celelalte personaje sînt figurate la un nivel inferior. Sînt îmbrăcați cu toții în veșmîntul ahemenid a cărui origine și natură chiar constituie încă un mister,

deşi felul în care e redat vădeşte o influenţă ioniană. Regele şi prinţul moştenitor ţin în mînă cîte o floare de lotus; feţele lor sînt identice, frumoase şi reci. Marele demnitar care se află în spatele lor poartă un şervet, amintire, fără îndoială, din epoca în care cei mai mari dregători ai statului nu erau decît slujitorii particulari ai regelui. (In situ.)

46. ASSURBANIPAL, RELIEF DE LA NINIVE (SECOLUL AL VII-LEA).

Cel din urmă mare monarh din Ninive este reprezentat luînd parte la o vînătoare de lei, una din distracţiile favorite ale regilor asirieni, dar care, cel puţin odată pe an, constituia una din cele mai de seamă îndatoriri ale regelui; acesta, în calitatea lui de reprezentant al zeului, avea sarcina de a nimici forţele răului. Redarea feţei, a bărbii, a părului, chiar şi gesturile, sînt în întregime tradiţionale. Numai detaliile veşmintelor, ale giuvaericalelor, ale armelor şi ale carului (ocupat acum de patru persoane) ne îngăduie să-l deosebim pe Assurbanipal de înaintaşii săi. (Londra, British Museum.)

47 a. TUDHALIYA AL IV-LEA, PUS SUB PROTECŢIA ZEULUI ŞARRUMA, LA YAZILI-KAIA (SECOLUL AL XIII-LEA).

Regii hitiţi nu sînt reprezentaţi niciodată decît în scene cu caracter religios. Tudhaliya este figurat mult mai mic decît zeul, al cărui cap e acoperit cu o tiară înaltă cu coarne, caracteristică divinităţilor hitite; zeul îl ţine pe rege pe după umeri. Tudhaliya poartă un veşmînt lung, şi încălţămintea sa, întocmai ca şi a zeului, are vîrful răsfrînt în sus; îşi ţine într-o parte lituus-*ul, un baston lung cu capătul îndoit, care este emblema regalităţii. Într-o inscripţie hieroglifică, plasată în spatele capului zeului, se află numele regelui sub un simbol reprezentînd discul solar înaripat.* (In situ.)

47 b. PANOU DIN CĂRĂMIZI SMĂLŢUITE CE DECORA SALA TRONULUI DIN PALATUL LUI NABUCODONOSOR AL II-LEA DIN BABILON (605—562).

Deasupra unei frize de lei identici cu cei care împodobesc poarta zeiţei Iştar, se află partea esenţială a panoului, ce cuprinde patru arbori ai vieţii; fiecare dintre aceştia se termină prin trei volute duble, suprapuse; palmete şi boboci de lotus încadrează panoul şi vădesc, ca şi volutele duble, o puternică influenţă feniciană. (Berlin, Vorderasiatisches Museum.)

48. FRAGMENT DIN STELA VULTURILOR SAU STELA VICTORIEI REGELUI EANNATUM DIN LAGAŞ (CĂTRE ANUL 2470).

Cele cîteva registre suprapuse reprezintă episoadele de mare importanţă ale bătăliei. În unul din acestea regele,

purtînd un veşmînt de tip kaunakes *şi un şal drapat oblic, merge în fruntea soldaţilor săi. Aceştia sînt grupaţi în falange foarte strînse, apărate de imensele lor scuturi dreptunghiulare împodobite cu gurguie de metal. Soldaţii au pe cap coifuri de piele şi sînt înarmaţi cu lănci lungi. Duşmanii sînt striviţi sub picioarele lor. În registrul inferior, regele este figurat în picioare în carul său de luptă şi aruncă o suliţă lungă; pe platforma carului se află cîteva suliţe mici, aşezate într-o tolbă; soldaţii, tot în rînduri strînse, dar nu mai sînt protejaţi de scuturi şi-şi poartă lăncile pe umăr. Toate spaţiile libere sînt acoperite de inscripţii în care se relatează victoria regelui. (Paris, Muzeul Luvru.)*

49. STINDARDUL DIN UR (CĂTRE ANUL 2500).

Unul din cele două panouri de mozaic de sidef pe fond de lapislazuli care alcătuiesc faimosul „stindard" e consacrat în întregime redării unei bătălii, relatare dispusă în mai multe registre. Jos, asistăm la şarja carelor de război sumeriene: acestea sînt trase de cîte patru coluni, au cîte patru roţi de lemn pline, fixate de osie cu cîte o pană; lada este din piele, aşezată pe un cadru de lemn; în faţă tolba, în care se află suliţele. Pe oişte vedem un dispozitiv de bronz prin care se trece dîrlogul, asemenea dispozitivelor de bronz ce se găsesc adesea în morminte. În fiecare car luau loc două personaje, conducătorul carului şi un luptător. În registrul median, soldaţii, avînd cu toţii cască, poartă peste kaunakes *cîte o tunică, după cît se pare din piele; sînt înarmaţi şi aceştia cu suliţe; la dreapta, soldaţii, cu armament uşor, escortează un grup de prizonieri goi. În registrul superior, aceştia, cu mîinile legate la spate, sînt aduşi în faţa suveranului, ce se recunoaşte după înălţime şi care este urmat probabil de înalţii demnitari, apoi de carul regal. (Londra, British Museum.)*

50. STELA VULTURILOR

Reversul fragmentului de la nr. 48 îl reprezintă pe zeul din Lagaş, Ningirsu, pregătindu-se să zdrobească cu măciuca sa prizonierii înghesuiţi într-o plasă uriaşă; deasupra acesteia se află pajura leontocefală cu aripile întinse, simbolul zeului, ale cărui dimensiuni, în raport cu ale celorlalte personaje, sînt cu mult mai mari. (Paris, Muzeul Luvru.)

51. FRAGMENT DINTR-UN VAS AKKADIAN DE STEATIT.

Pe fragmentul acesta este înfăţişat un suveran învins, gol şi în lanţuri, tîrît în urma carului de triumf al învingătorului cu ajutorul unui inel ce-i străpunge nările; procedeele acestea barbare, despre care textele şi relie-

furile asiriene ne dau nenumărate detalii, se practicau, după cum se vede, încă din mileniul al III-lea. (Paris, Muzeul Luvru.)

52. FRAGMENT DINTR-O STELĂ AKKADIANĂ

Prinşii, goi şi în lanţuri, cu mîinile legate la spate, sînt mînaţi de un soldat ce poartă în jurul şalelor o bucată de pînză şi e înarmat cu o halebardă. (Paris, Muzeul Luvru.)

53. FRAGMENT DINTR-UN RELIEF MESOPOTAMIAN DE BAZALT GĂSIT LA SUSA (ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL II-LEA).

Un soldat duşman a căzut jos şi e zdrobit sub picioarele învingătorului care-l străpunge cu suliţa şi-i crapă capul cu o secure cu coada lungă: armă caracteristică armatei mesopotamiene şi celei elamite din mileniul al III-lea. (Paris, Muzeul Luvru.)

54. CUCERIREA UNUI ORAŞ DE CĂTRE ASSURNASIRPAL AL II-LEA, RELIEF DIN NIMRUD.

Oraşul este luat cu asalt datorită impetuozităţii armatelor asiriene. Cu toate acestea pare bine fortificat: în faţa meterezului principal, întărit cu mai multe turnuri supraînălţate, un alt zid, mult mai scund, alcătuind o primă linie de apărare; dispozitive de felul acesta s-au găsit în nenumărate aşezări antice. Se dau lupte corp la corp, cu pumnale; dar arma prin excelenţă a epocii, a asirienilor cît şi a adversarilor acestora, rămîne arcul, care, aşa cum îl vedem, destins, în colţul superior drept al reliefului, nu este încă arcul compozit, cu mîner concav, pe care îl vor introduce, în secolul al VII-lea, sciţii. Arcaşii sînt apăraţi, în general, de un purtător de scut; de asemenea, în car iau loc trei personaje, şi nu două, ca în epocile primitive. Carul începe dealtfel să devină din ce în ce mai greoi, iar roţile, aşezate tot în spatele lăzii, pot avea pînă la opt spiţe. Harnaşamentul este redat, cu o mare precizie, în toate amănuntele, ca şi tiara regelui şi armamentul trupelor. De observat îndeosebi coifurile ţuguiate ale soldaţilor asirieni. În colţul de sus stînga, zeul Assur, al cărui bust se înalţă din discul înaripat, trage cu arcul în duşmanii poporului său: războiul fiind îndeletnicirea zeilor întocmai ca şi a oamenilor. Relieful e foarte caracteristic pentru arta asiriană din epoca lui Assurnasirpal al II-lea: contrastul între redarea stereotipă a tot ceea ce ţine de persoana monarhului şi viaţa care animă personajele secundare — figurate mult mai mici dealtfel — este izbitor. Se vede, de asemenea, şi grija pe care a avut-o artistul ca să evite, pe cît i-a stat în putinţă, şi cu excepţia cîtorva cazuri bine precizate, întretăierea dintre diferite reprezentări; astfel că un arbore apare complet îndoit sub pîntecul unuia dintre cai. N-a depus însă nici un efort

ca să redea spaţiul: undele care indică locul unde se petrece acţiunea sînt desenate chiar sub picioarele cailor şi ale roţilor carelor; toate părţile libere din cîmp sînt ocupate cu scene complementare, fără ca suprapunerea diferitelor episoade să corespundă unei etajări în spaţiu. (Londra, British Museum).

55. RELIEF DIN PALATUL LUI ASSURNASIRPAL AL II-LEA DE LA NIMRUD (continuare la ilustraţia nr. 54).

Asirienii stăpîneau la perfecţie tehnica asedierii cetăţilor. În vreme ce o parte din trupe se pregătesc să mineze temelia meterezelor, un berbec încearcă să spargă zidul sau mai curînd să-i disloce asizele de cărămidă. Berbecele este alcătuit dintr-o bîrnă enormă fixată în partea din faţă a unui edicul acoperit pe toate laturile cu rogojini de protecţie; din turelă ies cîţiva arcaşi, apăraţi de scutul purtat de un servant. Între timp asediaţii caută să tragă berbecele în sus cu ajutorul unui lanţ, de care, la rîndul lor, războinicii asirieni se agaţă cu toată puterea. Săgeţile zboară şi dintr-o parte şi din alta. (Londra, British Museum).

56. RELIEF DIN PALATUL LUI ASSURNASIRPAL AL II-LEA DE LA NIMRUD: ARMATA ASIRIANĂ TRECE PESTE UN FLUVIU.

Soldaţii treceau cursurile de apă înot, agăţaţi de nişte burdufuri umflate; materialul de război era transportat în vase, iar caii înotau traşi de frîu. Ca şi soldaţii, nici aceştia nu sînt înfăţişaţi în apă; doar fondul, alcătuit din linii unduitoare şi vîrtejuri, ne precizează că atît oamenii cît şi animalele se află în apă. (Londra, British Museum).

57. RELIEF DIN PALATUL LUI ASSURBANIPAL DE LA NINIVE: O TABĂRĂ ASIRIANĂ.

În tabăra împrejmuită cu un zid fortificat cu bastione, soldaţii sînt instalaţi în corturi, pe care sculptorul ni le-a redat în secţiune; astfel că scenele care se desfăşoară înăuntrul acestora pot fi reprezentate cu uşurinţă. Un soldat pregăteşte masa, un altul patul pe care va veni să se odihnească un ofiţer căruia un al treilea soldat îi oferă tocmai să bea; un al patrulea pune pîinea la cuptor (sus stînga); armele sînt agăţate în interiorul corturilor. Animalele umblă libere prin tabără; pe timpul lui Assurbanipal armata asiriană se slujeşte pentru prima dată de dromaderi; mişcările lor sînt redate cu cea mai mare naturaleţe. Scena, în ansamblul ei, este figurată în perspectivă cavalieră, dintr-un punct mult mai înalt în raport cu solul. (Berlin, Vorderasiatisches Museum.)

58. RELIEF DIN PALATUL LUI TIGLATPALASSAR AL III-LEA DE LA NIMRUD: CUCERIREA UNUI ORAŞ.

Citadela duşmană e cocoţată pe culmea unei coline reprezentată, potrivit tradiţiei, printr-un motiv în solzi. Tru-

pele care dau asaltul, înarmate cu sulițe și apărate de mici scuturi rotunde, se urcă pe o scară pînă pe creasta zidurilor. Pe de altă parte, un berbec, montat pe roți și protejat de o adevărată carapace, a și pornit la dărîmarea meterezelor. În sfîrșit, niște arcași, purtînd pe cap un coif țuguiat din metal și îmbrăcați în tunici de zale, sînt ocrotiți de un scut imens, cu streașină, confecționat probabil din răchită și ținut de un servant. Orașul e pe punctul de a cădea; răniții doborîți de pe metereze sînt decapitați fără milă; în sfîrșit, cîțiva prizonieri au fost trași în țeapă. De observat diferențele de talie dintre personaje: acolo unde o reclamă complexitatea narațiunii, acestea sînt reduse în raport cu înălțimea totală a registrului, ceea ce permite o descriere mult mai clară a evenimentelor; în celelalte cazuri ocupă toată înălțimea, conform schemei tradiționale. (Londra, British Museum.)

59—60. ORTHOSTATE DE LA TELL HALAF: CĂLĂREȚ ȘI CURIER? (SECOLUL AL IX-LEA.)

Călărețul (il. 59), înarmat cu un scut rotund și o măciucă, iar pe cap purtînd o cască mică și ascuțită, nu are nici șa, nici scări. Cavaleria a constituit pentru prima dată, în secolul al IX-lea, o parte importantă a armatelor orientale. Din punct de vedere plastic, relieful se reduce la o simplă grafie incizată: omul și animalul alcătuiesc un relief destul de plat în raport cu fondul, și nu vădește nici o preocupare în ceea ce privește modeleul. Atitudinea animalului e copiată după cea a cailor înhămați din epocile anterioare. Omul (il. 60), așezat pe o pernă, călărește un dromader; poate că nici nu e un soldat în sensul strict al cuvîntului, ci mai curînd un curier. (Berlin, Vorderasiatisches Museum și Baltimore, Walters Art Gallery.)

61. ORTHOSTAT DIN SENCIRLI: SOLDAT ANATOLIAN (SECOLUL AL IX-LEA).

Cu fîșia aceea de stofă care-i încinge coapsele și cu cizmulițele cu vîrful întors, personajul este tipic anatolian. E înarmat cu o lance, o spadă lungă cu măciulia în semilună și apărat de un scut în formă de opt; poartă pe cap un acoperămînt conic, terminat cu un pompon sferic pe care îl întîlnim în numeroase reprezentări neohitite: e puțin probabil să fie un coif. (Berlin, Vorderasiatisches Museum.)

62. ORTHOSTAT DE LA TELL HALAF: PRĂȘTIAR (SECOLUL AL IX-LEA).

Parte din trupele ușoare erau înarmate numai cu o praștie, fiind lipsite de protecție: soldatul acesta de la Tell Halaf nu e nici măcar încălțat. Cel mai adesea prăștiarii erau mercenari. (Londra, British Museum.)

63. ORTHOSTAT DE LA KARATEPE ÎNFĂŢIŞÎND UN VAS DE RĂZBOI FENICIAN (CĂTRE ANUL 700).

Aşezarea aceasta din Cilicia de Sus a suferit numeroase influenţe feniciene, aşa cum atestă mai multe inscripţii. Corabia este prevăzută cu un pinten; pupa e foarte ridicată şi se termină cu un cap de cal; vasul e înzestrat şi cu pînze şi cu vîsle: nu are decît un catarg central de care e fixată o vergă lungă, ce susţine cordajul; cîrma e alcătuită dintr-o paletă lată ce străbate corpul vasului. Prezenţa peştilor şi a înotătorilor sugerează marea (In situ.)

64. POARTA DE RĂSĂRIT A ZIDURILOR DIN TROIA VI (SECOLUL AL XIV-LEA).

Meterezul, destul de grosolan apareiat, prezintă un fruct marcat. Poarta, şicanată, îi obliga pe eventualii asediatori să treacă printre două ziduri ticsite de apărători pentru a pătrunde în interiorul oraşului; acesta se află în dosul zidului din dreapta. Colţul porţii apare în dreapta, în prim-plan. Trecerea dintre cele două ziduri are o lăţime de aproximativ 2 metri. În marile citadele miceniene din aceeaşi epocă se folosea acelaşi zid de porţi.

65 a. POARTA SECRETĂ DE LA RAS-SHAMRA—UGARIT (MIJLOCUL SECOLULUI AL XIV-LEA).

Poarta aceasta secretă, boltită în consolă parabolică, nu e scobită în stîncă, ci numai în rambleul artificial pe culmea căruia fusese ridicat zidul propriu-zis; faţa exterioară a rambleului este pereată cu dale de piatră. Porţi secrete de acelaşi tip au fost găsite în Anatolia hitită, îndeosebi la Bogazköi şi la Alişar; cea de la Ugarit îşi găseşte bineînţeles explicaţia prin atotputernica influenţă hitită din epoca lui Suppiluliuma I.

65 b. STINDARDUL DIN UR (APROX. 2600—2500).

Fragment dintr-unul din panourile de sidef pe fond de lapislazuli. Unele detalii privind carele sînt pictate pe sidef. Cele trei registre sînt despărţite prin cîte o friză alcătuită din romburi de calcar roşu pe fond de lapislazuli, sau de lapislazuli pe fond de sidef (v. il. 49). (Londra, British Museum.)

66. KULTEPE (KANEŞ), ÎNVELITOAREA UNEI TĂBLIŢE ASIRIENE (SECOLUL AL XIX-LEA).

Scrisorile erau închise într-o învelitoare de argilă, pe care se aflau indicaţiile referitoare la expeditor şi la destinatar scrise în cuneiformă asiriană, împreună cu amprentele cilindrilor care le autentificau. Cilindrii folosiţi de neguţătorii asirieni din Cappadocia erau adesea mai curînd de factură anatoliană decît mesopotamiană; pe ei se află, în general, scene de prezentare către una sau mai multe divinităţi, alteori însă şi scene de lupte

eroice moştenite din vechiul repertoriu mesopotamian. De pildă, pe amprenta registrului superior, îl vedem pe zeul mesopotamian al apei aşezat în faţa acolitului său Usmu, zeul cu două feţe, ca şi lupta unui zeu cu un taur înfăţişat cu capul în jos, aşa cum se întîlneşte de multe ori în gliptica akkadiană. Aceste tăbliţe, găsite cu miile, constituie cea mai bună documentaţie pe care o posedăm asupra vieţii economice a antichităţii orientale pentru o epocă dată. (Ankara, Muzeul de Arheologie.)

67. MALLIA, SILOZURILE PALATULUI (SECOLUL XVI—XV?).

Palatele cretane, ca şi cele ce aparţin lumii orientale, erau centrul unei importante activităţi economice; la Mallia, colţul de sud-est al edificiului era ocupat de opt silozuri circulare durate din piatră fără mortar, al căror diametru interior varia între 3,70 şi 4 metri; un stîlp central susţinea probabil acoperişul.

68. CNOSSOS, MAGAZIA DE EST A PALATULUI (SECOLUL XVI—XV).

Dacă cerealele se depozitau în silozuri, alte produse, ca uleiul, vinul, legumele uscate, erau păstrate în chiupuri mari de lut ars, decorate cu motive în relief; unele chiupuri aveau peste 2 metri înălţime. Erau aşezate unele lîngă altele pe un fel de banchete aflate în nişte depozite lungi şi înguste. Uneori, în solul magaziilor erau amenajate cîteva lăzi din piatră ce conţineau probabil materiale de preţ şi erau închise, după cum se pare, cu capace de plumb.

69. VAS DE STEATIT DE LA HAGIA TRIADA, CRETA MERIDIONALĂ (MIJLOCUL MILENIULUI AL II-LEA).

Agricultura era baza activităţii economice atît în Creta cît şi în restul lumii orientale; de asemenea, şi sărbătorile agrare, cele mai numeroase din calendar, erau şi cele mai populate. Pe vasul acesta de piatră se vede un şir de tineri ţărani ce cîntă, celebrînd probabil întoarcerea de la seceriş (sau, după alţii, sfîrşitul culegerii măslinelor). Vasul dă o înaltă idee despre ceea ce a fost arta reliefului le cretani, care nu ne-au lăsat nici o operă de mari proporţii în tehnica respectivă; personajele sînt etajate cu măiestrie pe mai multe planuri (pînă la patru planuri pe o altă faţă a vasului); şirul de ţărani se sustrage convenţiilor şi formulelor care paralizează relieful oriental; redarea mişcării şi varietatea cîştigă însă în detrimentul oricărei preocupări referitoare la precizie şi la forţa modeleului. (Muzeul din Herakleion.)

70. MODEL DE ŢARC ÎN FORMĂ DE CUPĂ DE PĂMÎNT ARS, PALAIKASTRO, CRETA DE RĂSĂRIT (SFÎRŞITUL MILENIULUI AL III-LEA).

Alături de agricultură, creşterea animalelor constituia principala bogăţie a lumii orientale şi dădea loc, de asemenea, multor ceremonii religioase; probabil că reprezentarea aceasta miniaturală a unui ţarc fusese închinată unei divinităţi cu scopul de a se asigura prosperitatea turmei, reprezentată în centrul cupei şi păzită de un cioban; animalele sînt înghesuite unele în altele într-o manieră foarte veridică (Muzeul din Herakleion.)

71. MOHENJO-DARO, IMAGINE MINIATURALĂ DIN PĂMÎNT ARS A UNEI CĂRUŢE (MILENIUL AL III-LEA).

Doi boi cu cocoaşă sînt înjugaţi de o parte şi de alta a oiştei; dricul carului, mult alungit, e format din două scînduri curbate, legate cu ajutorul a trei bare transversale; roţile, foarte mari, sînt pline; cele cîteva găuri practicate în dric par să fi fost destinate montanţilor unei loitre (reconstituită, aici, ca şi oiştea). (Karachi, Muzeul Naţional al Pakistanului.)

72. MARLIK, PLUG DE BRONZ TRAS DE DOI BOI CU COCOAŞĂ (SFÎRŞITUL MILENIULUI AL II-LEA).

Reprezentarea aceasta în miniatură, care provine dintr-una din aşezările de pe versantul nordic al munţilor Elburz, în apropiere de Amlaş, ne indică modul în care erau înjugate animalele; jugul, complet drept, are grindeiul fixat cu ajutorul unei frînghii sau al unui lanţ; grindeiul şi coarnele sînt făcute dintr-o singură piesă; brăzdarul era o simplă bară ascuţită la vîrf, care, fără îndoială, a fost multă vreme de lemn. (Teheran, Muzeul de Arheologie.)

73. BIBLOS, REPREZENTAREA PROBABILĂ A UNEI SCENE PRIVIND MUNCA CÎMPULUI (MILENIUL AL III-LEA?).

Este vorba de un fel de cupă decorată cu personaje lucrate în ronde-bosse sînt înfăţişaţi numai boii şi plugarii, nu şi plugurile la care ar fi trebuit să fie înjugate animalele. (Beirut, Muzeul Naţional.)

74—75. RELIEF DIN OBEID REPREZENTÎND O SCENĂ REFERITOARE LA CREŞTEREA ANIMALELOR (ÎNCEPUTUL EPOCII PROTODINASTICE III).

Personajele sînt din calcar alb, fondul din piatră bituminoasă neagră. Importanţa creşterii animalelor în economia mesopotamiană este atestată de numărul de capete de vită pe care le menţionează tăbliţele găsite în temple şi palate, ca şi de unele reprezentări de felul acesteia: este vorba, probabil, de o cireadă ce aparţinea unui sanctuar, aşa cum o indică cei doi stîlpi ansaţi ce stră-

juiesc poarta ţarcului şi care sînt, fără îndoială, simboluri religioase. Produsele lactate constituiau un aliment de bază, şi în relieful de faţă asistăm la mulgere şi la strecurarea laptelui; de notat felul de a mulge vacile, prin spate şi nu din flanc. Din punct de vedere artistic trebuie să remarcăm folosirea uneia din convenţiile care permiteau în mod tradiţional sculptorilor şi gravorilor din epoca predinastică şi din cea protodinastică să înfăţişeze ce se întîmplă în interiorul unui edificiu a cărui faţadă dealtfel nici nu se vede: animalele tinere închise în ţarc sînt prezentate ca şi cum ar ieşi de o parte şi de alta a porţii. De remarcat un important detaliu în felul de redare a personajului din dreapta: umerii, văzuţi din faţă, nu sînt orizontali, ci uşor înclinaţi; e unul din procedeele folosite de sumerieni în epoca protodinastică pentru a se sustrage severei rigori a semiprofilului şi pentru a evita supărătoarea disproporţie a braţelor pe care această rigoare riscă s-o atragă după sine. (Bagdad, Iraq Museum.)

76. RELIEF DIN PALATUL LUI SENNACHERIB DE LA NINIVE: CUCERIREA ORAŞULUI LAKHIŞ.

Relieful înfăţişează fuga locuitorilor din Lakhiş în Palestina după cucerirea oraşului de către asirieni. Carul în care au fost încărcate bagajele şi copiii e de un tip evoluat: dricul carului, destul de scurt, în loc să se sprijine direct pe osie, e supraînălţat aproape pînă la creasta roţilor, care sînt foarte mari şi au cîte opt spiţe; osia se află foarte aproape de mijlocul dricului. Carul e tras de doi boi, ca şi în mileniul al III-lea. Relieful ne dă de asemenea preţioase informaţii asupra veşmintelor feminine: se văd femei, ba chiar şi fetiţe, purtînd cîte un văl lung care le ajungea pînă la călcîie, dar nu le acoperea faţa. Ansamblul reliefurilor care reprezintă cucerirea oraşului Lakhiş constituie una din culmile artei asiriene: de notat îndeosebi aşezarea oblică a benzilor suprapuse între care sînt repartizate diferitele scene, fapt care ne poartă cu gîndul la stela akkadiană a lui Naram-Sin. Convenţiile tradiţionale sînt încă în vigoare, determinînd locul conducătorului carului în spatele atelajului, ca şi dublarea personajelor şi a animalelor; convenţii care nu împiedică totuşi o anumită diversitate de atitudini (Londra, British Museum.)

77. RELIEF DIN PALATUL LUI SARGON DE LA KHORSABAD: VAS COMERCIAL.

Scena înfăţişează încărcarea bîrnelor într-un port fenician. Preţioşii cedri din Liban erau încărcaţi probabil pe corăbii dintr-unul din porturile de pe coasta feniciană şi transportaţi pînă la gurile fluviului Orontes. Vasele comerciale erau foarte diferite de cele de război: mult mai scurte, cu profilul rotunjit şi extremităţile foarte ridicate; prova se termina în cap de cal; se pu-

teau folosi, după caz, atît vîslele cît și pînzele. Bîrnele erau fie trase, fie încărcate în vasele nepuntate. (Paris, Muzeul Luvru.)

78. CAR MINIATURAL DIN ARAMĂ, GĂSIT LA TELL AGRAB, DIYALA (MIJLOCUL MILENIULUI AL III-LEA).

Carele de tipul acesta nu slujeau, bineînțeles, la transportul mărfurilor, ci numai al oamenilor. Cei patru coluni sînt înhămați paralel; cei doi de la mijloc au grumazul sub jug; dar în loc să împingă jugul, așa cum fac boii, aceștia trag de el cu ajutorul unui gîtar a cărui presiune asupra gîtului animalului îi cerea, cu siguranță, eforturi mari. Pentru a remedia insuficiența atelajului, două animale suplimentare îi sporeau forța, căci acestea nu au decît un gîtar cu care trag de gîtarul animalului de alături. Roțile carului sînt pline; ele erau alcătuite, după cum se pare, din două semicercuri de lemn asamblate și fixate de osie printr-o pană; și par să fi fost ușor zimțate. (Bagdad, Iraq Museum.)

79. REGISTRUL MEDIAN AL OBELISCULUI NEGRU AL LUI SALMANASAR AL III-LEA, DESCOPERIT LA NIMRUD.

Obeliscul, ridicat în jurul anului 892, conține pe fiecare față cîte cinci registre, ale căror subiecte se continuă de pe o față pe alta. Și înfățișează popoarele învinse care aduc regelui diferite tributuri: războiul era, după cum se știe, unul din mijloacele folosite de asirieni pentru a-și procura pe un preț de nimica produsele de care țara lor ducea lipsă. Registrul median este consacrat victoriilor repurtate de Salmanasar al III-lea asupra țării Musri, neidentificată încă. Tributul e alcătuit din cămile, elefanți, maimuțe și antilope. Este, probabil, una din bătăliile cîștigate de Salmanasar al III-lea la granițele răsăritene ale imperiului. Prin contrast cu dromaderii, cămilele nu erau folosite probabil decît la transportul mărfurilor. (Londra, British Museum.)

80. RELIEF DIN PALATUL LUI ASSURNASIRPAL AL II-LEA DE LA NIMRUD: PRIZONIERI.

Războiul nu procura numai mărfuri, și îndeosebi vite, dar și prizonieri, care erau folosiți ca sclavi. Așa cum se întîmpla mai ales cu femeile și copiii pe care regele îi punea să slujească în propriul său palat, îi vindea sau îi dăruia curtenilor. (Londra, British Museum.)

81. RELIEF DIN PALATUL LUI SARGON DE LA KHORSABAD: DESCARCAREA BÎRNELOR.

Lucrările publice de mari proporții, ca, de pildă, exploatarea domeniilor coroanei, cereau o enormă cantitate de mînă de lucru, furnizată aproape în exclusivitate de sclavi și de indivizi supuși corvezilor; în reprezentările

figurate e cu neputință să se poată face vreo deosebire între aceste două categorii sociale. În relieful de față, cîțiva bărbați cu șoldurile înfășurate într-o fîșie de pînză trag bîrnele pe care le descarcă de pe vasele venite din porturile feniciene; poate că scena se petrece la gurile fluviului Orontes, de unde bîrnele erau transportate pe Eufrat, ajungînd astfel pînă în Mesopotamia. (Paris, Muzeul Luvru.)

82. RELIEF APARȚINÎND SCĂRII DE EST DIN APADANA D ELA PERSEPOLIS: BÎRNICI.

Ținuturile cucerite de marile imperii orientale erau supuse unor biruri în metale prețioase care au fost deosebit de grele în imperiul ahemenid. India, mai ales, potrivit spuselor lui Herodot, plătea în praf de aur — pe care-l vedem transportat aici în niște ulcioare mici, agățate la cele două capete ale unei cobilițe lungi — echivalentul a 360 de talanți, cu alte cuvinte aproape 10 tone de aur, care erau depozitate, în mod inutil, în magaziile palatelor regale. Imperiul ahemenid a sucombat din pricina acestor procedee. (In situ.)

83. ORTHOSTAT DIN MARAȘ: CÎNTĂRITOR DE METAL (SECOLUL AL VIII-LEA).

În relieful de față vedem un copil sau un adult ținînd în mînă o balanță a cărei vargă nu e fixată încă în vîrful tijei mediane; în loc de talere se foloseau, se pare, niște săculețe agățate la extremitățile vergii; în mîna stîngă, personajul ține o a doua balanță. Se știe că înainte de invenția monedei operațiile comerciale se practicau sub formă de schimb între o marfă și o anumită greutate de metal prețios: se crede că relieful acesta din Maraș reprezintă cîntărirea metalului. (Paris, Muzeul Luvru.)

84. DOUĂ SECURI-TESLE DE ARAMĂ, PROVENIND PROBABIL DIN NORDUL IRANULUI.

Înainte de inventarea monedei se pare că pentru schimb s-au folosit în mod frecvent piese de metal ce imitau obiecte de uz curent, dar de proporții adesea foarte reduse. În reproducerea de față se vede o secure-teslă care a servit cu siguranță ca unealtă, deoarece are o lungime de 20,5 centimetri, iar cele două tăișuri perpendiculare poartă semne vădite de întrebuințare; în nordul Iranului au fost găsite foarte multe securi-tesle, dar tipul cel mai frecvent era prevăzut cu un fel de tub ce prelungea, către partea de jos, gaura în care se fixa coada. Tipul acesta din urmă se află deseori imitat la scară redusă; micuța secure-teslă, care are o lungime de numai 8,5 cm, n-a putut fi folosită nicicînd ca unealtă: nu are gaură pentru fixarea cozii, iar tubul e străpuns doar de o minusculă cavitate transversală care nu putea folosi decît la agățarea obiectului de o sforicică. (Paris, Colecție particulară.)

85. MONEDĂ DE PE VREMEA LUI DARIUS AL III-LEA, ULTIMUL MONARH AHEMENID.

În epoca persană moneda s-a răspîndit, începînd mai ales din secolul al IV-lea, în toată lumea orientală. Acest daric de aur are bătut pe el un personaj înarmat, ce poartă pe cap o coroană crenelată şi fuge către dreapta: se crede că personajul ar fi însuşi regele. (Paris, Biblioteca Naţională, Cabinetul de Medalii.)

86. MONEDĂ DE AUR DIN SIDON, DATÎND DIN VREMEA DOMNIEI LUI ARTAXERXE AL III-LEA.

Cu toate eforturile depuse de puterea centrală, satrapii şi dinastiile locale continuau să bată monedă, fiecare pe propria-i socoteală. Aşa cum a fost mai ales cazul Sidonului, ale cărui monede reprezintă în mod frecvent un personaj urcat într-un car şi urmat de un bărbat de rang evident inferior, care ţine un fel de sceptru şi o cădelniţă. Să fie vorba de principele Sidonului mergînd în urma carului Marelui Rege, sau luînd mai curînd parte la o procesiune religioasă în cursul căreia statuia lui Baal era plimbată, în car, prin tot oraşul? (Paris, Biblioteca Naţională, Cabinetul de Medalii.)

87 a. GREUTĂŢI DIN SUSA (MILENIUL AL II-LEA).

Greutăţile, adesea din hematit, erau de tipuri diferite. Cele mai obişnuite aveau forma unei raţe care doarme, cu capul întors şi lăsat pe spate, sau în formă de măslină tăiată la ambele extremităţi. (Teheran, Muzeul de Arheologie.)

87 b. CERAMICĂ PICTATĂ PROVENIND DIN CIMITIRUL DE LA NAL DIN BELUCISTAN (A DOUA JUMĂTATE A MILENIULUI AL IV-LEA).

Policromia decorului foarte caracteristică din aşezarea aceasta a fost păstrată numai pe un singur vas. Cele două forme figurate aici sînt foarte tipice pentru ceramica respectivă. Decorul este alcătuit dintr-o alternanţă de metope, dintre care unele sînt împodobite cu motive figurate, iar altele cu o reţea de cercuri înconjurată cu mai multe linii concentrice; printre motivele figurate, frunza de pipal (smochin sacru) prevesteşte una din temele preferate de civilizaţia din valea Indului; bucranul aminteşte, dimpotrivă, o tradiţie comună întregii arte a vechiului Orient şi care datează probabil din epoca neolitică. (Londra, British Museum.)

CUPRINS

Mulţumiri 6
Nota Editurii Franceze 9
Prefaţă 11
Introducere 17

Partea întîi. EVOLUŢIA ISTORICĂ

I. ZORII CIVILIZAŢIEI 25
II. POPULAREA 51
III. DE LA CETATE LA IMPERIU 69
IV. REGATELE DIN MILENIUL AL II-LEA . . . 93
V. O PERIOADĂ DE CRIZĂ 115
VI. ULTIMELE IMPERII ORIENTALE 126

Partea a doua. CIVILIZAŢIA

VII. RĂZBOIUL 153
VIII. ECONOMIA ŞI SOCIETATEA 194
Lista ilustraţiilor 237

REDACTOR: ILEANA ŞOLDEA
TEHNOREDACTOR: NICOLAE M. MIHĂILESCU

BUN DE TIPAR: 18.08.1976
APĂRUT 1976. COLI DE TIPAR 11; PLANŞE 36
TIRAJUL 6000+10+90 EX.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ŞOS. ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Biblioteca de artă

178

Arte și civilizații

civilizațiile vechiului orient

Pînă către mijlocul secolului trecut, vaste întinderi de nisip arzător sau de platouri aproape pustii păstrau, îngropate, vestigiile materiale ale unor civilizații a căror amintire nu fusese păstrată de nici o literatură. În această sută de ani, progresele cercetării au fost hotărîtoare și lucrarea de față... aruncă o vie lumină asupra multitudinii și importanței cunoștințelor dobîndite.

RAYMOND BLOCH

Vol. I, II și III—Lei 39